БИОГРАФИЈЕ 1

Божидар Ферјанчић Сима Ћирковић

Стефан Душан краљ и цар 1331–1355

Завод за уџбенике и наставна средства
Београд, 2005

Рецензент
Љубомир Максимовић

Уредник
Радош Љушић

Одговорни уредник
Небојша Јовановић

За издавача
Петар Пијановић,
заменик директора и главног уредника

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.17:929 Душан, српски цар
94(497.11) "13"

ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар
Стефан Душан краљ и цар : 1331–1355 / Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2005 (Београд : Репрограф). – 367 стр. ; 20 cm. – (Биографије / [Завод за уџбенике и наставна средства, Београд] ; 1)

Тираж 2.000. – Стр. 7–10: О библиотеци / Радош Љушић. – Библиографија: стр. 341–346. – Регистри.

ISBN 86-17-13143-8
1. Ћирковић, Сима М.
а) Душан, српски цар (1308–1355) – Биографије
б) Србија – Историја – 1331–1355
COBISS.SR-ID 126035212

ISBN 86-17-13143-8

САДРЖАЈ

О БИБЛИОТЕЦИ

Сву ћу, дакле, истину изрећи,
живота мојега дело.
Цар Стефан Душан.

Мото ове библиотеке и ове књиге су речи цара Душана, несумњиво једне од најзначајнијих личности наше целокупне повести, који до овог дела није имао биографију нити монографију о себи и свом времену. Исто је и са многим другим знаменитим личностима средњега века – Стефан Немања, краљ Милутин, Деспот Стефан Лазаревић, из доба ропства – скоро сви патријарси и многи значајни бунтовници, док је стање из последња два века нешто боље, али и из тог времена има доста небиографисаних личности. Ова библиотека има за циљ да попуни ту празнину и исправи учињене пропусте.

У српском и југословенском издаваштву није постојала библиотека у којој би се неговала биографија као историографско дело, иако је Михаило Пупин, задужбинар Матице српске, завештао новац од свог дела „Од пашњака до научењака" за објављивање биографија знаменитих Срба. Само је „Нолит" дуго опстојавао са библиотеком *Портрети* (1956–1968), у којој је објављено 40 књига са 39 биографија (једна је имала два издања). Под уредништвом Михаила Лалића библиотека је неговала, понајвише, портрете књижевних посленика и политичара, док су остале професије биле знатно мање заступљене. Развијеније европске и светске историографије су знатно више и разноврсније неговале овај жанр.

Ако нисмо имали ваљаних библиотека попут Нолитових *Портрета,* можемо рећи да смо имали појединачних успелих биографија. Вредне су помена, у овом предговору, још три необична дела, блиска нашем опредељењу. Реч је о делима енциклопедијско-биографског значаја, о језгровитим и надахнутим медаљонима заслужних личности које су обележиле крај 18. и почетак 19. века (Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменити људи у српског народа новијег доба, 1-2,* Београд 1888, 1901), као и крај 19. и прву половину 20. века (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи..., 1-3,* Београд 1973, 1975, 2005). Прво дело, иако је много коришћено у историографији, с не малом докуметарном и књижевном вредношћу, никада није, као ни аутор, добило признање које заслужује, док је друго дело остало

сасвим незапажено због ауторових „идеолошких застрањивања“ у комунистичком добу. Треће дело јесу Новосадске биографије 1–6, Нови Сад 1936–1956, Васе Стајића, марљивог посленика у овој делатности.

Биографија не почиње рођењем нити се завршава смрћу било које личности. Јаки људи, какви ће наћи место у овој едицији, имају дубоке корене који често детерминишу њихову судбину, која се не кида физичком смрћу, већ дуго, како за живота тако и потом, именом и делом, врши већи или мањи утицај на многа поколења. Биографију, дакле, чини људска повест предодређена наслеђем, уобличена разноврсним утицајима током живота – других на њу и ње на друге, а потом свесно или несвесно заборављана, оспоравана или митологизована.

Данас, у време ослобођено идеолошких, али не увек и страначких притисака омогућено је ауторима да пишу по савести, по сопственом уверењу, на своју душу, а издавачима да објаве дела о свим знаменитим људима. Демократско уређење државе и храброст аутора два су основна предуслова која омогућавају да истина буде наш заједнички циљ. Истина неће све задовољити, многима неће бити наклоњена, неке ће повредити, некима ће донети олакшање (можда са великим закашњењем), неке ће изазвати да тим поводом нешто напишу и, много још тога, што је тешко унапред предвидети. Из тих разлога издавач је ауторима поставио само један услов – да се држе договореног обима; све остало је чин њиховог људског интегритета.

Издавач оставља ауторима да суде о томе шта све чини биографију једне личности, свестан чињенице да није исто писати о сељачком трибуну, радничком бунтовнику, харамбаши, патријарху, владару, интелектуалцу... Из ког угла ће посматрати биографисану личност, да ли ће извлачити унутрашњи, психолошки или спољашњи, видљиви портрет, или оба и у ком односу, колико ће пажње и простора посветити окружењу а колико немирима портретисане душе, позорју живота или стваралачком заносу и оствареном делу, чему ће дати предност или ће све равномерно обухватити, од рођења до

смрти, пре рођења и после смрти, зависиће од биографове способности осмишљавања, виђења и тумачења лика за који се, пристрасно или непристрасно, определио.

Биографије српских владара, како оних из средњег века, тако и из 19. и 20 столећа, чиниће њен мањи део. Будући да су владари Срба и Србије били и турски султани и аустријски цареви од 15. до 20. века, проширићемо библиотеку и знатно обогатити преводима бољих животописа значајнијих личности и владара два велика царства. У обзир ћемо узети Србе који су се у овим царствима истицали својим радом и положајем. Као и друге значајне личности европске и светске историје, од утицаја на опште културне и политичке токове, самим тим и на српске и југословенске.

Посебну пажњу и напор посветићемо биографијама Српкиња и осталих жена са нашег подручја. Пре свега имамо на уму супруге наших владара и истакнуте чланове владалачких породица, а затим све жене које су улазиле у ред српске стваралачке и интелектуалне елите. На том плану је, иначе, урађено премало.

Исту пажњу посветићемо биографијама српских интелектуалаца, што представља изазов и за писце и за читаоце. И њих нема много код нас. Већина интелектуалаца се помало огледала и у политици, посредно или непосредно, а ретки су они које она није уопште заинтересовала. Стога ће у овој библиотеци бити места за Милана Ракића, познатијег као песника, иако му то није било животно опредељење. Слободан Јовановић, као и читава српска интелектуална елита с краја 19. и прве половине 20. века, наћи ће завидно место у овој библиотеци. Уверен сам да ће аутори биографија приближити читалачкој публици њихово време и објаснити објективно и непристрасно, највећи заокрет у културној и политичкој мисли – напуштање српске и прихватање југословенске идеје, што је предодредило целокупан ток српске и југословенске повести 20. столећа. Неће бити занемарен ни крај 20. века, када се кренуло у обрнутом смеру и завршило великим државотворним суноexternally великим државотворним суновратом. Одговарајућа паж-

ња биће посвећена и сличним преломним догађајима из ранијих времена - државотворном расулу с краја средњег века, сеобама и паду под вишевековно ропство под Турцима, Млечанима и Аустријанцима.

Колики ће значај имати и оставити за собом ова библиотека, зависиће у великој мери од тога да ли ћемо у њој наћи биографије интелектуалаца из разних струка — правника, економиста, физичара, математичара, географа, повесника... Интелектуалци су понајмање писали биографије о својим претходницима. Зашто је тако, можда ће одговор дати нека од књига ове библиотеке!

Наш првенствени циљ јесте писање нових житија, посебно оних личности које нису, из идеолошких или неких других разлога, могле да добију биографију, или су је имале идеолошки обојену.

Библиотека не искључује личности садашње епохе, под условом да више нису међу живима. Издавач планира прештампавање појединих важних а сада ретких биографија, уколико постоји потреба. Предвиђена је још једна могућност – да неке обимне биографије, писане пре свега за научне потребе, буду објављене у скраћеној верзији сходно правилима ове библиотеке. Давно је слично учињено са књигом Јована Радонића – *Гроф Ђорђе Бранковић*. У нашем плану је исти поступак са књигом Момчила Спремића – *Десйош Ђурађ Бранковић*.

Библиотека нема научни апарат, већ само попис најважнијих извора и литературе, будући да је намењена најширем читалачком кругу.

Потписник овог „Предговора" је много година раније покренуо библиотеку под истим именом и у њој објавио две књиге (Радош Љушић – *Карађорђе*, и Ана *Сшолић – Краљица Драга)*, али није успео да заинтересује издаваче да продуже овај посао. Више самопоуздања у успех пружају му већ склопљени уговори са већим бројем аутора и почетак публиковања биографија попут ове о Душану и следеће о Драгољубу Михаиловићу.

Радош Љушић

ПРЕДГОВОР

Замисао о једној истраживачкој монографији о цару Душану и његовој држави рођена је почетком осамдесетих година, за време припрема шесте књиге *Византијских извора за историју народа Југославије* (Византолошки институт 1986). Покојном академику Божидару Ферјанчићу и потписаном, које је везивало пријатељство од студентских дана, пало је у део да обраде и коментаришу писце чија дела садрже највише података о Душану: Нићифора Григору и Јована Кантакузина. Ферјанчић је одрадио лавовски део задатка, обрадивши делове рукописа византијских аутора од 1341. године. Присиљени да темељно претресемо литературу и друге изворе како би адекватно коментарисали казивања тих писаца, закључили смо да би ваљало рад наставити и израдити истраживачку монографију о Душану и његовој држави, у којој би се у пуној мери искористили и писци којима смо се бавили. Додатно нас је подстицала околност да је Душан један од наших ретких владара о коме нема научно утемељене монографије. Још пре но што је изашла шеста књига *Извора*, израдили смо концепцију и поделили задатке. Покојни Ферјанчић је систематски радио на поглављима која је преузео и, борећи се с болешћу до своје преране смрти (28. јуна 1998) завршио је своја поглавља с научним апаратом. Његов део рукописа чувала је породица. Потписани је каснио јер се запослио још раније на другим пројектима.

Када је од *Завода за уџбенике и наставна средства* дошао позив пун части да биографијом Душановом започне нова библиотека, коју ће испуњавати књиге о животима знаменитих људи, уочена је немала разлика

између профила будуће колекције и постојећег рукописа. *Заводу* као установи окренутој школи и просвети одговарају публикације приступачне ширим читалачким круговима, док је расположиви рукопис конципиран и реализован као строго научна истраживачка публикација, обимног и сложеног научног апарата, с тежиштем не само на животу владара већ и на његовој држави.

У договору издавача, наследника академика Ферјанчића, и потписаног решења је нађено у прилагођавању рукописа, његовом приближавању потребама и профилу колекције. Из рукописа академика Ферјанчића изостављен је критички апарат који се састојао од бројних и веома обимних напомена. У самом тексту се интервенисало само у неколико случајева на тај начин што су изостављене контроверзе о појединим питањима. Није се, међутим, дирало у места на којима се аутор суочавао с тезама од општијег значаја. Захваљујући околности, пак, да је други коаутор могао да утиче на свој текст, изостављена су поглавља која су се односила на државу (привреда, уређење, насељеност), а остављена су она која се не дају одвојити од личности владара (законодавство, однос према поданицима, однос према цркви).

У облику који је добила, ова књига о Стефану Душану, краљу и цару, пружиће заинтересованим читаоцима оно до чега су дошла истраживања код нас и у свету до краја XX века. Она није учинила сувишном научну монографију о Душану и његовој држави, која ће угледати света у издањима САНУ и њеног Византолошког института. Како ће у тој књизи бити сав неопходан апарат, овде се уз текст даје само оно што изискује профил библиотеке. Читаоци с истраживачким интересовањем и потребама упућују се на то издање.

Несвакидашњи начин на који се дошло до рукописа ове књиге наметао је бројне техничке проблеме, које је предусретљиво решавао *Завод за уџбенике и наставна средства*, ком дугујемо захвалност.

Сима Ћирковић

1.

„ИЗДАНАК СВЕТОГ КОРЕНА"

Животопис обичног човека природно је започети генерацијом његових родитеља како би се упознао онај мали исечак света у који је донет и у коме, је стицао прва искуства, да би се препознале околности које су му уоквиривале живот и наговештавале стазу којом ће се у будућности кретати. Ако се познаје окриље у којем је започео човеков развој, моћи ће потпуније и поузданије да се суди о његовом мирењу или немирењу са судбином, о томе како се хватао у коштац са оним што је било дато и **предодређено**, о евентуалним победама или узмицањима у тој борби.

Међутим, кад су у питању личности, које су у давним временима постале владари, треба поћи поиздалека, захватити више генерација њихових предака, јер у временима када је владало династичко начело и с њим строго схватање о реду наслеђивања, положај појединца био је у највећој мери одређен местом у генеалошком стаблу. Без обзира на обдареност и способности, без обзира на личне особине и прилагођеност предстојећим задацима, онај ко је први по реду, бивао је, такорећи, избачен на престо, док је онај ко је припадао млађој грани династије, или је у главној грани дошао на свет касније, морао неизбежно да се задовољи споредним улогама у животу.

Истина, у дугом, хиљадугодишњем периоду владања династија дешавало се да догађаји нису ишли предвиђеним током. Смрт би још у младом узрасту уграбила водеће чланове и остављала понекад целу грану династије без потомства. Са ишчезавањем главне линије

ред наслеђивања би прелазио на друге, међу којима је бивало оних са једнаким правима, па би међу њима лако планули борбе. Искрсавали су случајеви када се устаљена правила нису могла недвосмислено применити. Такви случајеви испуњавали су драматиком не само историју владајућих кућа већ и знатан део укупне европске политичке историје. Много је крви проливено и много живота жртвовано у борбама које би симболички могао заступати Рат црвене и беле руже.

Ових општих околности ваља се присетити у тренутку када се започиње повест о Душану јер у његовом случају долазе до пуног изражаја обе стране: утицај династичког начела, с редом који је судбином предодређен, и утицај случаја, који такав ред може пореметити. У кратком делу свог живота који претходи крунисању за краља Душан је три пута стављан на уску стазу што води ка престолу и два пута био с ње одгурнут.

Али то нису били једини драматични преокрети. Да би Душан могао да постане кандидат за престо, морало је доћи до померања у претходним генерацијама. Душанов отац је у једном тренутку доведен на праг престола, да би после неколико година био сурово одстрањен и кажњен тако да буде онеспособљен да се приближи престолу. Па ипак, десило се да га је заузео. Душанов деда Милутин је на престо доспео случајно, заступнички, привремено заузевши место старијег брата Драгутина, али је успео да трајно остане на власти и да је обезбеди за своје потомство. Душанов прадеда Урош I био је претпоследњи или најмлађи међу синовима свога оца и на престо је дошао после три дворска преврата и сукцесивног збацивања старије браће.

Отуда је не само оправдано, него и неопходно осврнути се на развој династије из које је наш јунак поникао како би се могле уочити историјске раскрснице и скретнице које су претходиле његовом рођењу, а омогућиле да се он нађе међу кандидатима за српски престо. Такав осврт пружа уједно прилику да се помену неки значајни моменти из ранијег развоја српске државе, што

може да олакша разумевање положаја и тешкоћа, амбиција и задатака Душанових када је преузео власт.

Широм света се у разним епохама наилази на веровање да су само неки родови предодређени да владају заједницом: једни захваљујући божанском пореклу, други због заслуга свога родоначелника, трећи због натприродних моћи које се роду приписују. Уверење да се у крви припадника једног рода налази нешто што их одваја од других и уздиже изнад осталих људи, те да се у кругу тога рода морају тражити личности које ће владати – било је распрострањено и међу Словенима. Такво уверење може се препознати у традицијама из времена словенских сеоба и настајања првих држава. Род који је владао Србијом средином X века имао је династичку традицију по којој је потицао из старе домовине на северу, где су се два брата, владарева сина, у једном тренутку поделила, па је један „с половином народа“ доспео на византијску територију.

Избор родова који су дошли на власт на деловима територије на којима је било распрострањено српско племенско име несумњиво је падао у време паганства. После покрштавања ауторитет тих родова ојачан је царским признањем и милостима, титулама и симболима, обредима увођења у власт, који ће касније најпотпунији облик добити у крунисању и миропомазању. Као заступник хришћанске вере и бранилац цркве по својој дужности, владар је захваљујући одређеним ритуалима постајао и у цркви већи од обичног световњака. Обреди миропомазања и крунисања, које су обављали највиши представници цркве, уздизали су ауторитет владара, давали повода за настанак различитих веровања у њихову моћ и сујеверица, а у крајњој линији давали су хришћанску сакралну легитимацију појединoм владару и династији.

Владалачки род би се узвисио изнад других, не само обичних људи већ и највеће господе и најплеменитијих породица, захваљујући слави и заслугама предака. У европској историји се више пута показало да династије велики део славе, угледа и ауторитета дугују сасвим

одређеном претку, какав је, на пример, био Карло Велики. Код Срба је улога родоначелника династије веома изразита.

Све је почело од Стефана Немање, који је, без сумње, припадао роду из кога су били велики српски жупани почев од краја XI века, мада се генеалошка повезаност његова с ранијим генерацијама није могла беспрекорно реконструисати. Нејасни су остали, пре свега, место и улога Немањиног оца. Завршивши успешно своје државничко деловање у времену које је у много чему било преломно, Стефан Немања се у старости закалуђерио, повукао у свој манастир Студеницу, а затим отишао на Свету гору да би се придружио свом најмлађем сину Сави, који је неколико година раније напустио световни живот и побегао у манастир. Као монах Симеон, Немања је уз помоћ синова подигао на Атосу Хиландар, манастир „за примање људи од српског народа“. Ту га је и смрт задесила у дубокој старости, 13. фебруара 1199. године.

Пошто су се убрзо код његовог гроба појавили знаци божје милости, чуда од којих је највише пажње привукло истицање мира карактеристично за неке старохришћанске и византијске светитеље, створен је култ светог Симеона Мироточивог и постепено учвршћиван, ширен и употпуњаван. Политичке околности, нарочито помирење његових завађених синова Стефана и Вукана, омогућиле су, чак тражиле преношење његовог тела у Србију и друго сахрањивање у раније припремљен гроб у Студеници. Свети Симеон је добио житија која су написали његови синови Сава и Стефан, а касније је још једно додао светогорски монах Доментијан. Затим је добио и службе којима је обележавана успомена на дан његове смрти.

Родоначелник династије постао је временом небески заступник своје земље и народа, молитељ и посредник код Христа и Богородице. Ауторитет владарске породице увећан је још једном – када се после смрти архиепископа Саве (1236) усталио и његов култ, о коме су се прво бринули његови синовци Владислав и Урош I,

а касније целокупна црква у српској држави. Са светим родоначелником и оснивачем аутокефалне цркве династија као целина добила је нешто светости, па се у генерацији Немањиних унука говорило и наглашавало да су од светог, побожног или доброг корена.

Према генеалогији Христовој, која је у виду композиције „Лозе Јесејеве“ сликана у храмовима, уобличена је касније „Лоза Немањића“, сликани родослов којим је, после ктитора и њихових предака, и династија као целина доспела међу украсе српских цркава и међу илустрације црквене историје. У „Лози Немањића“ је шематски приказано гранање династичког родослова и преношење светости, права и ауторитета од родоначелника до оних живих чланова чијем је легитимисању и популарисању композиција највише могла да послужи.

Не сме се губити из вида да је развијање и учвршћивање култа династије протицало упоредо с променама у династији и држави, да се преплитало с тим променама и утицало на њих. Из корена Немањиних предака израсле су, као и из Немањиног стабла, бројне гране и изданци, али нису били подједнако обасјани харизмом светородности. Чак ни међу потомцима Немањиним нису благодети славног и светог порекла у једнакој мери уживале главна и бочна линија: она која је потицала од средњег сина Стефана и она која је потицала од најстаријег сина Вукана. Уз њих су у Захумљу и Полимљу живели и господарили својим поседима и потомци Немањине браће Мирослава и Тихомира. Они нису били обухваћени „Лозом Немањића“; они су, заједно с дедовином, преносили сећања на времена када се државна територија делила између браће баш као наслеђена имовина. Из генерације Немањиних синова остала је подела на Диоклитију (Дукља), за коју се тврдило да је била „велико краљевство од прва“, а где је Вукан Немањић продужио краљевске традиције ранијих владара, и на главни део државне територије – „рашке“ или „српске“ земље у унутрашњости, којима је тежиште одавно било у подручју око Раса и византијско-српске границе.

Старешинство је с врховном влашћу у начелу било код најстаријег брата или код онога коме би припала титула великог жупана. У стварности је степен самосталности или потчињености зависио од односа снага или од личне привржености и лојалности рођака. Нова епоха је започела крунисањем Стефана Немањића, **првовенчаног краља**, јер су с круном доспела у Србију и постала утицајна схватања о недељивости државе, о разликовању јавног и приватног, разлици између пролазне и трошне личности и трајног и непролазног владарског достојанства оличеног у државним симболима, на првом месту круни. Краљевска титула и круна ојачале су положај владара целе државе и ауторитет главне линије династије, оног стабла које је у лози Немањића заступао Стефан Немањић, али нису отклониле све тешкоће и проблеме у односима с рођацима из бочних линија и са њиховим територијама, нарочито ако су биле у граничној области.

Супарништво и трвење запажају се понајвише у односима с потомством хумског кнеза Мирослава, брата Немањиног, где током више генерација има података о одметању, ратовима, преласку под врховну власт угарског краља. Потомци Вуканови у Зети носе краљевску титулу, одржавају известан степен самосталности, али се ретко супротстављају владару целе државе, као што је то чинио краљ Ђорђе 1247–1248. године када је подржавао Дубровачку надбискупију у борби с Барском, за чија се права заузимао краљ Урош I.

Разрешења напетости и отклањање невоља с рођацима могу се приписати Урошу I, најмлађем из генерације синова првовенчаног краља. Он је енергично спроводио централизацију и уклонио споредне гране династије с функције намесника и господара области у којима су биле њихове наследне земље, тако да су временом пали на положај који се једва разликовао од локалног племства. Тиме се главна линија династије ослободила евентуалног супарништва бочних грана, као што се још раније укупном политиком одбранила од претензија страних владара и династија.

Писац житија светог Саве, Теодосије из прве половине XIV века, приписује светом Симеону и Сави да „молитвама Богу српску земљу утврђују и од нападаја противника бранећи је чувају. И нико се други од другог колена не огосподи међу Србима, само од племена њихова, отац сину и син сину краљевство предајући“. Остала су сачувана сведочанства и о супротним настојањима да се уклони цео српски краљевски род. У уговору бугарског цара Михајла Асена и Дубровника из 1253. године изричито је наведена обавеза савезника: „испудити врага твога и нашега Уроша из српске земље и брата јего Владислава и род их“.

Династија, ипак, није била ослобођена свих тешкоћа и невоља јер су кризе избијале и унутар њене главне гране. Иако су схватања обичајног права давала предност старешинству и обезбеђивала права прворођенима, ипак је и у српској светородној династији то начело понекад занемаривано и гажено, па је, уместо смењивања по строгом реду, долазило до неочекиваних промена и преокрета. Пре свега, сам Немања је био **најмлађи** међу браћом, па је ипак дошао на српски престо. Он је затим одредио **средњег** сина Стефана за наследника и обавезао најстаријег сина да се томе покори и да га поштује. Стефанов првенац Радослав је као најстарији, стицајем околности, због очеве болести, још за живота Првовенчаног владао у очево име и био формални намесник, али му то није обезбедило сигурност на престолу. Збацио га је млађи брат Владислав, који је и сам доживео да буде збачен и потиснут у један део српског краљевства. У генерацији Немањиних унука насилна смењивања су била учестала. Колико се из малобројних познатих случајева може закључити, збацивања с престола лишавала су права и потомке свргнутог владара: они су се по положају изједначавали с бочним линијама династије, са рођацима који нису имали било каквог изгледа да дођу на престо и који су морали да се задовоље титулом кнеза или жупана.

У време краља Уроша I дошло је до покушаја да се уведу ред и сталност. Тако је, по угарском обрасцу, уве-

дена титула **младог краља**, којом се још за живота владаревог јавно показивало ко ће га наследити. Није сасвим јасно да ли је та институција била наметнута да би се зету угарског краља Драгутину осигурао престо и део државне територије, или је то била слободна одлука самога Уроша I. У сваком случају, сасвим је извесно да се краљ Урош I одлучно опирао томе да сину Драгутину, младом краљу, препусти део државне територије. Због тога је дошло до затегнутости и сукоба унутар владареве породице, тако да се десило да је и трећи син Стефана Првовенчаног насилно уклоњен с престола, али то није урадио његов брат, већ син, онај који је и иначе био предодређен за наследника.

После поновљеног очевог одбијања да му препусти неки део земље Драгутин се 1276. године отворено дигао против оца. Добио је помоћ угарског краља, одред Угара и Кумана, напао оца, победио га и збацио с престола. Некако у то време, око 1275, родио се Душанов отац у породици млађег брата, у споредној линији династије, без неких изгледа, јер му ни отац Милутин није имао права на престо. У сваком случају, његови братучеди, синови краља Драгутина Урошиц и Владислав, уживали су тада сва преимућства старије, владајуће линије династије.

Међутим, за сразмерно кратко време ствари су се из темеља промениле. Драгутин је владао тек пет година када се десило да је током лова пао с коња и сломио ногу (1282). Тај инцидент је из личне несреће прерастао у крупан политички догађај. Краљ се престрашио да га почиње сустизати казна божја због поступка према оцу, док су се његови поданици, оличени у великашима и властели, побојали да би могли „пасти под руку туђинаца“ пошто краљ није способан да води војску, што је тада била прва међу функцијама владања. Све то је учинило да дође до велике узрујаности и метежа и утицало је на краљеву одлуку да се повуче с престола.

Према речима Данила II, краљевог животописца и касније архиепископа, Драгутин је позвао Милутина,

предао му круну и престо, коња и оружје, препуштајући му власт: „Краљуј и брани отачаство своје од насиља оних који војују против тебе.“ Поданици су све то пропратили многолетствијем и свим оним што спада у церемонијал устоличења новог владара.

У Даниловом опису смене на престолу није све речено. Оба краља, и онај који се повукао с престола и онај који је на престо ступио, имала су децу, па се од првог дана морало наметнути питање на кога ће прећи краљевска власт после Милутина. Драгутин је тврдио, а ток каснијих догађаја је то и потврђивао, да је престо препустио брату под условом да краљевска власт припадне његовим наследницима. Предвиђен је био старији син Урошиц – како отворено каже Данило говорећи о каснијем сукобу међу браћом: „хотећи да узме његов престо и да га даде сину својему Урошицу“. У време смене на престолу тај Драгутинов наследник није могао да има више од дванаест година.

Погодба под којом је извршена смена на српском престолу није стварала проблеме скоро пуне две деценије, током којих су наследници обојице одрастали. На односе међу краљевском браћом, како у време слоге и сарадње, тако и у време напетости и сукоба, утицао је сасвим особен стицај околности. Наиме, за кратко време дошло је до формирања још једне државе под Драгутиновом влашћу, тако да ни он, ни његови наследници нису били без земље.

О настанку посебног краљевства за бившег краља Драгутина знамо само у најопштијим цртама, али то питање заслужује пажњу због значаја не само за развој династије него и државе и народа. После повлачења 1282. године Драгутин је добио, на име издржавања, области у западној Србији и Полимљу с једним центром у Ариљу, седишту моравичке епископије, и другим у Бањи (код Прибоја), седишту дабарске епископије. Већ 1284. године он је добио територију поред Саве, од Београда до Дрине и преко Дрине у североисточној Босни (Усора и Соли). Већ поменути Данило II каже: „Оде у област

државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је дао таст његов, краљ угарски."

Реч је о територији одузетој од Византије крајем XII века и датој у мираз Маргарити, угарској принцези, која је постала византијска царица, супруга Исака II Анђела (1185–1195). После ње су ту област имали њени синови као „господари Срема" (под тим називом подразумевала се територија с обе стране Саве, све до Рудника на југу). У периоду обнављања државе од последица татарске најезде краљ Бела IV је ту установио Мачванску бановину и препустио је својој кћери Ани, удатој за руског кнеза Ростислава Михаиловича кога су прогнали Татари. После њиховог наследника и банова који су се смењивали Мачванска бановина, као и Усора и Соли дошле су у посед Јелисавете, мајке краља Ладислава IV, таште краља Драгутина. Од ње је та област 1284. године прешла Драгутину, вероватно посредством супруге Каталине, сестре тадашњег угарског краља.

Бивши краљ је са своје територије могао да подигне војску којом је пружао помоћ брату за освајања у Македонији 1282–1284. године. Могао је затим уз братову помоћ да негде између 1286. и 1290. године протера из бановина Браничева и Кучева (у данашњој источној Србији) куманске великаше Дрмана и Куделина, који су се утврдили у граду Ждрелу на Млави и нападали територију Угарске преко Дунава. Пошто су они били потчињени бугарском видинском кнезу, а он татарском кану, уследио је одговор у којем је пустошена српска држава. Том приликом је спаљено седиште архиепископа у Жичи. Краљ Милутин је узвратио протеравши видинског кнеза преко Дунава, али се касније с њим помирио и дао му своју кћер за жену. Татарску освету је предупредио шаљући таоце међу којима је био краљев син Стефан, који ће касније постати Душанов отац.

Око 1292. године пространа територија од Саве и Дунава до Демир-капије и јадранске обале на потезу од Неретве до реке Мат у Албанији била је под влашћу бившег и садашњег српског краља. Један нешто каснији савременик говорио је о две краљевине: Рашку је приписивао краљу Урошу, то јест Милутину, а Србију краљу Стефану, то јест Драгутину. Једна је дуго и постепено расла, а друга, Драгутинова, је за кратко време настала, али и брзо ишчезла. Једна је била усмерена према југу и Византији, друга према северу и угарским територијама.

Случај је хтео да се у последње две деценије XIII века, прво због слабости владара, а касније због борби око престола, угарска краљевина распала на већи број веома пространих територија под влашћу локалних господара, великаша који су се одметнули и водили самосталну политику. Без посебног залагања и Драгутин се нашао у положају једног од „олигарха" господарећи периферним територијама на југу Краљевине. Био је, разумљиво, увучен у борбе с другим таквим господарима, а касније и с краљем, који је настојао да обнови централну власт.

На другој страни, Милутинова заокупљеност Византијом довела је српску државу у тешње везе с Царством, што ће имати великог утицаја и на даљи развој српског друштва и на односе међу владарском браћом. У последњој деценији XIII века византијски цар Андроник II био је присиљен да потражи неко трајно средство којим би зауставио сталне нападе и српске освајачке тежње. Будући да војном снагом није располагао, преостајала је дипломатија с циљем да се браком повежу две династије. План је пошао од цареве сестре, удовице трапезунтског владара, а после њеног упорног одбијања зауставио се на петогодишњој царевој кћери Симониди. После дугих преговора 1298–1299. године утаначен је мир који је требало да се потврди браком византијске принцезе и скоро педесетогодишњег српског краља.

У политичком погледу ова брачна веза имала је значајне последице: освојене области су признате као мираз уз Симониду и престало је угрожавање византијских територија. Али она је, такође, наишла на жесток отпор: избио је сукоб цара и патријарха на византијској, и српског краља и његове мајке и брата на српској страни. Ситуацију је погоршавало тада свима познато византиј-

ско условљавање да потомство принцезе из царске куће има предност у наслеђивању престола. Каква год да је била погодба међу браћом склопљена седамнаест година раније, начелно је угрожена – без обзира на то што се није могло брзо очекивати потомство из краљевог најновијег брака. Бившу краљицу Јелену нису могли приволети да поштује склопљени уговор, док је Драгутин био спреман да с војском нападне брата. Задржала га је само бојазан од византијске помоћи Милутину. Сукоб међу краљевском браћом тада је само привремено одложен. Већ 1301. године био је у пуном јеку и трајао је читаву деценију.

У време рата се отворено говорило о спору око наслеђа. Већ је поменуто Данилово казивање да је Драгутин хтео престо да узме брату и преда га своме сину Урошицу. По имену непознат француски фрањевац, који је 1308. године дао опис балканских земаља, преноси гласине о смењивању на престолу пре двадесет шест година: „Неки, пак, кажу да му је просто предао краљевство и одрекао га се предајући у његове руке, неки други кажу, а то и сам краљ Стефан вели, да није просто предао и одрекао се, већ под условом да му се краљевство врати ако преживи, ако би, пак, умро, да онда има краљевство."

Рат је вођен с променљивом срећом. Оба су краља, поред међусобног сукоба, увучена била у заплете, свако на својој страни. Драгутин је, осим на српски престо, претендовао и на угарски – за свог млађег сина Владислава, који је био у истом степену сродства са изумрлом династијом Арпадовића као и јужноиталијански Анжујац Карло Роберт (1309–1342), кога су подржавали папа, црква и део угарског племства. Због супарништва у борби за круну и настојања да очува самосталност своје територије Драгутин је, с угарске стране, уместо подршке и помоћи трпео штету.

Милутин, на другој страни, није могао да искористи предности византијског савезништва јер се Византијско царство после 1303. године морало бранити од побуњених најамника Каталанаца, који су 1305–1310. године пустошили његове провинције. Метеже је хтео да искористи Карло од Валоа, брат француског краља, наследник титуларног латинског цара, како би обновио власт западњака над Византијом. Он је у савез против цара Андроника II увукао и Милутина и 1308. године склопио с њим уговор који је остао без последица.

Био је то само део замашнијег плана српског краља да обезбеди подршку католичке цркве и владара. Обећавао је да ће прихватити папску црквену власт над својом земљом и трудио се да осигура свога наследника, који се први пут појављује у току рата. Био је то син Стефан, који је неколико година провео као талац код Татара у Златној хорди, одакле је ослобођен 1299. године. Када се вратио у Србију, био је ожењен Теодором, кћерком бугарског цара Смилца (1292–1298). Пошто се Милутин женио више пута него што то канонски прописи дозвољавају, нису сви његови бракови могли бити законити. Споран је за неке био и онај из којег је рођен Стефан јер је жена била распуштеница, па се отац трудио да сина легализује. Укључио је то у преговоре с папском столицом, где је одлучено да папски легати ствар испитају, а Милутину је допуштено да сину препусти или завешта неки део своје државе. Милутин је то искористио да исте, 1308. године сину препусти Зету и приморске градове, којима је од 1276. господарила краљица-мајка Јелена. Није познато да ли је њено повлачење било добровољно. У сваком случају, последње године је провела у својој задужбини, манастиру Градац на Ибру.

Стефан је тада постао „млади краљ", чиме је Милутин показао ко је предодређен за наследника његовог престола. У једном попису владара с којима је саобраћала Венеција око 1310. године наведен је „Стефан, син краља Уроша, краљ Дукље, Албаније, Хума и Приморја". Некако у то време (1308) Стефану се родио син Душан, који је тада имао изгледа да прихвати дедино и очево наслеђе. Али рат међу браћом био је још у току, а будућност – неизвесна. Колико се из оскудних извора може закључити, Милутин је доспео у тежак положај, који опи-

сује Данило, блиски краљев сарадник: „Јер сва његова властела одметнуше се, и не имађаше ниједнога на кога би се поуздао...“ Ослонац је нашао у селџучким најамницима које је преузео од Византинаца. Са њима је обновио равнотежу одржавану док није склопљен мир 1311. или почетком 1312. године. Гаранти тога мира били су византијски цар и цариградски патријарх, али уговорени услови нису познати. Судећи по даљем току догађаја, питање наслеђа остало је отворено: сваки од браће бринуо се о наследнику у својој држави. Није дошло до ревизије погодбе из 1282. године, Драгутин је остао „прежде бивши краљ“. Пре 1310. године умро је његов син Урошиц, тако да је Владислав остао једини наследник.

Тек што је мир постигнут, односе унутар династије помутило је уплитање византијске царице Ирине, која је, одвојивши се од мужа, од 1303. године живела у Солуну и одржавала живе везе с кћерком и зетом. Осујећена у покушају да од мужа изнуди поделу царства између синова, изневерене наде да ће Симонида добити наследника, вршила је на Милутина притисак да за наследника одреди једног од Симонидине браће. Димитрије Палеолог је долазио у Србију, негде 1312–1313. године. Био је лепо примљен, али му се нису допале „сурова средина“ и неповољна клима, па се вратио мајци. Ирина ће касније послати и свог другог сина, али већ први покушај изазвао је реакцију краљевог сина чији је положај био пољуљан. Милутинов животописац Данило II сву кривицу баца на Стефана и властелу у његовом окружењу: по наговору, „поче се узносити мишљу да му узме престо његов“, а привукао је на своју страну и велможе старог краља. Милутин се с војском упутио у Зету, приволео сина на помирење, али га је онда ухватио, наредио да се ослепи и послао у изгнанство у Цариград. Ослепљење је имало за циљ да Стефана онемогући да влада, а предаја надзору Палеолога открива да је византијски двор био заинтересован за његово одстрањење из земље.

У Цариграду је Стефан с породицом провео седам година. У изгнанству је умро његов млађи син Душица,

док је старији – Душан у дечачким годинама упознао цариградску средину, а стечено искуство га је сигурно пратило касније и до краја живота подржавало у њему „сан о Цариграду“. Породица је живела у манастиру Св. Јована Претече (Продрома), где се налазила висока медицинска школа. Уживала је, упркос свему, благонаклоност цара Андроника II. Писац Данило II хвали цара јер је он знао да Стефан није потпуно ослепљен, а то је чувао као највећу тајну. У Србији су се у међувремену десиле значајне промене.

Поново је дошло до кризе у односима Драгутина и Милутина, можда из истих разлога из којих је настао раздор између Милутина и сина. Криза је била у току када је у марту 1314. године умрла краљица Јелена. После тога су обновљени добри односи, али је 1316. године умро Драгутин, а наследио га је син Владислав пошто су у међувремену сређени односи с краљем Карлом Робертом. Међутим, убрзо га је стриц заробио и загосподарио бившом Драгутиновом територијом, што је изазвало реакцију с угарске стране и читав низ ратова све до шездесетих година XIV века. „Земља краља Стефана“, како су ову територију називали, остала је деценијама јабука раздора између Угарске и Србије.

Још једном је царица Ирина 1316. године покушала да сада другом сину, Теодору, обезбеди српски престо. И он је долазио у Србију, и њему се средина није допала, па се вратио мајци, коју више није затекао живу (1317). Ослобођен свих притисака, Милутин је за наследника одредио сина Константина, вероватно из брака с Аном Тертер. Константин је, по свој прилици, онај „наследник“ споменут у натпису на сребрном олтару који је 1319. године Милутин даровао цркви Светог Николе у Барију, наглашавајући да влада „од Јадранског мора до велике реке Дунав“. О том Константину се иначе ништа не зна; појавиће се тек у борбама после очеве смрти.

Ослепљени Стефан у Цариграду ипак није био сасвим заборављен. Из његовог житија се види да су залагања за његов повратак потекла из круга Светогораца и

српске цркве. Стефан је сâм молио Данила, који је тада био у Хиландару, а братство је интервенисало код краља и архиепископа Никодима (дакле, после 1317), што је уродило плодом. Милутин се смиловао и затражио од цара Андроника II да његовог сина пусте, тако да је Стефан с породицом могао да се врати и добије од оца опроштај.

По повратку у Србију Стефан је добио град и жупу Будимљу (берански крај) на име издржавања. То је раније припадало бочној грани династије, потомцима Немањиног брата Тихомира. Ту је у манастиру Ђурђеви ступови 1219. године основана једна од епископија аутокефалне српске архиепископије. Повратак у Србију значио је за Милутиновог сина и његову породицу само крај изгнанства и луталачког живота. Није му се променио положај у држави, нити га је приближио власти. Он је и даље био кажњени бунтовник, непослушни син коме је само олакшано испаштање кривице.

О његовом животу после повратка може се само нагађати јер нема података који би осветљавали те дане. Писац много каснијег времена, Григорије Цамблак, у *Житију Стефана Дечанског* износи појединост која се не може проверити, а има значаја за Душанову биографију: „А он сина, који је дошао с њим из Константинова Града, предаде га његову деду.“ Није јасан смисао тог чина: свакако да дванаестогодишњак није узет као талац, већ да буде на двору припреман за каснији живот, као што се чинило са синовима властеле.

Сигурно је само да Душан није дуго живео под дединим окриљем – највише годину дана. У јесен 1321. године Милутина је, после веома дуге и бурне владавине, већ у поодмаклим годинама задесила немоћ. „Паде овај превисоки господин краљ у љуту болест“, забележио је његов дугогодишњи сарадник и помоћник у то време, епископ и писац Данило II. Краљ је постао непокретан и изгубио моћ говора. У таквој ситуацији, у очекивању његовог скорог краја, није учињено ништа да се осигура мирна смена на престолу.

Изгледа да је владарева дуга агонија пружила прилику свима да се припреме како би искористили метеже који су се очекивали. Какве размере су нереди добили, види се из чињенице да је нападана већ погребна поворка с краљевим телом на путу од двора у Неродимљу, на југу Косова, до краљевог гроба у Бањској, северно од Косова. „На многим местима јављали су се пукови војника, мислећи да постигну неку своју вољу и да уграбе нешто од оних који носе тело блаженога, јер у то време, као што рекосмо, беше велики метеж...“ По тексту судећи, то су били војници жељни пљачке, а не војске супарника који се отимају о власт.

Постојала су три претендента, сваки од њих полагао је неко право, сваки је био једном у животу одређен за наследника престола. Драгутинов син Владислав ослободио се затвора, али се, по свему судећи, везао за своју некадашњу наслеђену територију на северу. Из оскудне и фрагментарне грађе не види се да се он борио у централним областима, где је било поприште борбе Милутинових синова. Изван сваке сумње је чињеница да је он обновио очеву територију, те да је њоме господарио неколико година. Остали су сачувани његови акти и новац који је ковао.

Судећи по вестима које су до нас дошле, формални наследник био би већ поменути Константин. Он је, по свој прилици, био Милутинов син из брака с Аном Тертер. Веровало се да је заменио полубрата Стефана у Зети, али о његовој управи није остало трага. Један скадарски сребрни новац имао је у натпису име краља Константина, али он се, на основу стилских и техничких критеријума, датује у крај XIV века. Осим тога, није познато да су приморски градови тако рано, пре 1321. године, ковали сребрни новац.

Највеће изненађење представљао је краљев старији син Стефан од тренутка кад је показао да није слеп. Оно што је требало да га потпуно онемогући највише му је помогло јер је међу савременицима схваћено као чудо, као знак божје милости. Кад се раширила вест „и

сви на предивно то чудо трчаху веселим ногама, и силноименити његова отачаства долазећи клањаху му се". Како Настављач Данилов приказује ствари, озбиљне борбе после тога није ни било. Међутим, знатно каснији животописац Стефанов, Григорије Цамблак, чији је спис много више потчињен хагиографским шемама, такође приписује највећи значај чињеници да је Стефан „бацио убрус од очију", што је значило да је прогледао, али он говори и о супарнику, који је био „брат његов од друге матере". Стефан би, по овом писцу, понудио Константину да поделе власт, да добије друго достојанство у држави, а овај на то није пристао, говорећи: „Када се кадгод чуло да слепу човеку приличи царство."

Из борби је Стефан изашао као победник. Појединости о ратовању нису познате. Може се само закључити да се борба међу браћом водила током оних шест недеља између Милутинове смрти, 29. октобра 1321, и Божића, 25. децембра исте године, када је Стефан постао толико сигуран на престолу да су вечито опрезни Дубровчани у њему видели законитог очевог наследника и од њега добили потврду повеља свих ранијих краљева.

Непуну деценију касније Стефан се, у повељи којом је обдарио своју задужбину манастир Дечане, осврнуо на свој тежак животни пут наглашавајући при том да је **изданак свете лозе**, помињући светог Симеона и светог Саву, Стефана Првовенчаног и Стефана Уроша, те да је „син и наследник светог корена њиховог, грана и изданак". Продужетак те лозе био је његов малолетни син Душан, који је последњим догађајима све добио, као што је у своје време 1313. године у сукобу оца и деде све изгубио.

2.

„МЛАДИ КРАЉ"

До краја 1321. године прилике су се до те мере средиле да је Милутинов наследник, држећи чврсто у рукама узде власти, могао прићи симболичком озакоњењу свога положаја. Црквену хијерархију и Светогорце имао је уза се још за очева живота. Они су представљали језгро сабора коме су се прикључивали великаши и властела која му је пришла у време борби око престола. Он са̂м у уводу своје повеље за задужбину, манастир Дечане, о томе каже: „И богомдарованим венцем краљевства српског венчан бих на краљевство истога дана са богодарованим сином краљевства ми Стефаном." Било је то на Богојављење, 6. јануара 1322. године. Том приликом је код обојице дошло до промене у имену: краљу је додато очево и дедино име Урош, тако да је постао Стефан Урош Трећи, а син је добио владарско име Стефан, којим се служио до краја живота као млади краљ, краљ и цар.

Између владара и наследника обновљени су односи уведени у време краља Драгутина, али са територијом коју је раније Стефан имао као престолонаследник, пре сукоба с оцем, кад је сматран краљем „Дукље, Албаније, Хума и Приморја". Пошто је Душан у време очевог крунисања имао четрнаест година, или је био сасвим близу том узрасту, стекао је пунолетство у смислу пословне способности. Међутим, тешко је претпоставити да је тако млад могао са̂м управљати пространим делом државе. У пракси је то значило да је краљ морао дати „младом краљу" саветнике, себи одане, који ће стварно управљати делом краљевине и самим краљевићем.

Веома се мало зна о људима који су окруживали Душана. Током периода од непуне деценије помињу се војвода Младен, војвода Војин и челник Ђураш. Није остало трага о службама на двору „младог краља“, за који се зна да је био на обали реке Дримца. Рушевине су касније спомињане као царски двор (*corte del imperador*). Млади краљеви су издавали повеље о поседима на својој територији, као што показује једна од врањинских повеља у којој владар помиње дар из времена када није био краљ, али нема података о њиховој посебној канцеларији. Одвојени просторно од краља, коме су се придруживали само у важним војним походима или у ретким приликама кад би краљ долазио у Приморје, „млади краљ“ и његови саветници су се постепено отуђивали од краља и осамостаљивали. Како је време пролазило и „млади краљ“ постајао старији, то је све више долазило до изражаја.

У истом смислу деловале су и породичне промене до којих је убрзо дошло. Већ у месецима после крунисања Душан је остао без мајке, а краљ је постао удовац. Краљица Теодора је сахрањена у Бањској, задужбини свога свекра краља Милутина, јер Дечани тада још нису били ни започети. Краљ је био близу педесете, али није желео да остане удовац, па је већ 1323. године тражена за њега невеста у јужној Италији. У августу те године изгледало је да је уговорен брак с Бланком, кћерком Филипа Тарентског. Тражио се само брод којим ће се невеста превести преко мора. Али преговори су прекинути у последњем часу кад је постало јасно да српски краљ неће прихватити католичанство, нити папску црквену јурисдикцију.

Следећи очев пример, краљ Стефан Урош III се тада окренуо византијском двору. До средине 1324. године уговорен је и склопљен брак с младом Маријом Палеолог, блиском царевом рођаком. Тај брак је убрзо увукао српског краља у византијске међусобице: прво је подржавао свога таста Јована Палеолога, царевог синовца, који се одметнуо захтевајући посебну област, а затим је

подржавао старог цара Андроника II у сукобу с унуком Андроником III, који је прерастао у грађански рат.

На територији „младога краља“ могу се препознати и разликовати три целине, које су индивидуалност стекле током развоја у претходним столећима. Иако је лежала на периферији, у обалском појасу, централно место по значају имала је „Зета с градовима“, урбанизована захваљујући постојању градских насеља израслих из античких корена, а повезана преко њих с местима на обалама Јадранског мора и Медитерана. Неједнаке величине и економске снаге, ти градови – Котор, Будва, Бар, Улцињ и Скадар, који није био на обали, али је с морем повезан Бојаном – имали су скромне дистрикте и разликовали су се од територија у дубљем залеђу, највише затвореношћу у зидине и аутономијом која је временом постајала све изразитија. У језгру Зете, долинама истоимене реке и Мораче, значајем су се истицали тврђава Медун и трговачко насеље Подгорица, које се већ тада издвајало из своје сеоске околине.

Обалски градови су били на територији „младог краља“, али он није имао непосредно власт над њима. Градске кнезове је постављао сам владар, који је одређивао обавезе градске општине, као и степен аутономије. Градови су сразмерно боље познати од места у њиховом залеђу. Ни о њима, међутим, нема довољно података да би им се могао оцртати индивидуални развој. Сви су били предодређени за улогу посредника између балканског залеђа и трговачких градова Италије, али само Котор је имао довољно снаге у људима и капиталу да ту улогу игра дуже време. Он се једини могао надметати с Дубровником, који је тада био под врховном влашћу Венеције.

Посредна је била власт „младог краља“ и над сточарским катунима Влаха и Арбанаса, који су у време које посматрамо већ насељавали пределе северно од Скадарског језера (Polatum, Пилот) и планине које окружују Метохију. Они су као групе, колективи, извршавали обавезе према држави и владару, а унутрашње односе и спо-

рове решавале су њихове старешине по њиховим правним обичајима.

У непосредном суседству Зете, приближно од Боке Которске до залеђа Дубровника, била је територија некадашње кнежевине Травуније, са језгром у Требињској котлини, а периферијом на морској обали (Конавли) и обали Боке Которске (Драчевица). Насупрот Зети, Травунија није имала погодног изласка на море. Њена природна лука био је Дубровник, али он је столећима био одвојен од залеђа, прво под влашћу Византије, затим Нормана, Венеције, а касније угарских краљева. Али без обзира на различиту врховну власт, Дубровник и травунијско залеђе били су срасли захваљујући трајним привредним везама. Грађани Дубровника су на територији својих суседа гајили усеве и винову лозу, напасали стоку. На рачун залеђа се ширила дубровачка територија, која је у време о којем говоримо била веома скромна. У саставу српске државе били су Конавли, на чијој обали је био „Стари Дубровник“, Цавтат, у чијем називу одзвања старина, али он није имао већег значаја.

Повезаност с Дубровником је дала посебан печат травунијској области: кроз њу је, наиме, пролазио најважнији и најпрометнији трговачки пут у унутрашњост Балканског полуострва. Његове главне етапе су познате: Требиње, Гацко, Билећа, Тјентиште, које у називу чува успомену на караванску станицу. Стигавши до горњег тока Дрине код Фоче, пут се рачвао на правац према централним областима Босне и на правац долином Лима, који је затим поред Милешева, преко Сјеничке висоравни, стизао у околину Раса. Предели дуж тог пута били су непосредно повезани с трговачким центром на обали, а преко њега са обалским градовима који су имали потребу за производима сточарства. На другој страни, тај пут и стално кретање трговаца по њему наметали су одговорност за мир и њихову безбедност, која је почивала на читавој хијерархији колективних одговорности: села, жупе, владареве ризнице.

Истурени западни део српске државне територије чинио је Хум, Хумска земља или Захумље, планинска област у којој су за живот људи била погодна само крашка поља и предели дуж средњег и доњег тока Неретве на обе њене стране. Била је то неурбанизована и сиромашна територија која се састојала од изолованих насељених острва, раздвојених планинама, слабо повезаних и тешко проходних. Осим Стона, као утврђења на морској обали, и Дријева (данас Габела) као трговачког центра на Неретви, ту није било местâ погодних да послуже као центри из којих ће се управљати околном територијом.

Стицајем околности озбиљни проблеми и тешкоће за српску државу јавили су се баш у западним областима, у делокругу „младог краља“, крајевима који су постали периферија откако се српска држава у својој експанзији све више оријентисала према југу и откако јој се средиште померало према Косову и Македонији.

Краљ Милутин је за своје владавине имао на западу супарника – Младена II из породице брибирских кнежева, који су у претходној генерацији, у време унутрашњих нереда у Угарској, израсли у самосталне обласне господаре. Већ су се Младен I и Павле називали господарима Хума и настојали су, а повремено и успевали, да загосподаре долином Неретве и околним областима. Ишли су стопама угарских краљева, који су повремено имали под својом влашћу господу из споредне лозе Немањића (кнез Андрија, жупан Радослав). Милутин је, сâм или са одредима које је слао, успевао да граничне области на западу врати под своју власт.

Како је крајем 1321. године нестао са позорнице краљ Милутин, чији је утицај ослабио током болести, а на супротној страни у јуну 1322. краљ Карло Роберт је поразио и затворио Младена II, отворио се велики простор за осамостаљивање и афирмацију локалних великаша, раније покорних владарима. Један од значајних добитника у тако измењеној ситуацији био је и млади босански бан Стјепан II Котроманић.

Из Стона, некадашњег епископског и кнежевског седишта, отвореног према мору и од старине повезаног с дубљим залеђем, потекао је покушај да се наметне власт и њоме повеже становништво територије Хума не обазирући се на врховну власт и њене органе. Локални властелин Бранивој, са својим људима и четири сина Бранивојевића: Михајлом, Добровојем, Бранојем и Брајком (Бранком), настојао је да искористи повољан тренутак.

Бранивој је, по свој прилици, био локални функционер (титула му није позната) из времена краља Милутина. Учествовао је 1318. године у борбама с људима бана Младена II. Његови синови су се могли ослонити на очево наслеђе и у измењеним условима деловати самостално. Били су пријатељи Венеције и 1322. године су у граду Имотском опседали Бајамонта Тијепола, венецијанског превратника и одметника, који је угрожавао приморске градове и венецијанске интересе. Пошто је у то време Дубровник био под врховном влашћу Венеције, и односи Бранивојевића с Дубровчанима били су нормални – и поред понеког напада на трговце или пљачке сељака на градској територији у суседству, што је била честа појава у односима међу суседима. Један од браће, Браноје, чак је 1325. године награђиван што је био „увек пријатељ наклоњен и делатан за добро стање града“ Дубровника. Осамостаљивање у односу на српског владара долази до изражаја у сукобима с Црепом, властелином у области Гацка и Рудина, као и у чињеници да се у стварима које су се тицале односа с браћом Дубровчани нису обраћали краљу, већ су непосредно с њима преговарали – све до уочи њиховог слома.

У граничном подручју дуж реке Неретве Бранивојевићи су се сударили са босанским баном Стјепаном II. Он је настојао да загосподари Хумом идући траговима хрватских великаша и угарских краљева, при чему није наишао на отпор краља или „младог краља“. Појединости тог ратовања једва да су познате. Два брата Бранивојевића су, према каснијим вестима, изгубила живот у борбама с баном. Догађаји се могу назрети тек од почетка 1326. године, када је босански бан настојао да придобије Дубровчане за савезнике против Бранивојевића. Дубровчани су тражили да савез не буде уперен против српског краља, а о Бранивојевићима су почели да говоре све најгоре. До априла 1326. удружили су снаге Дубровчани и босански бан, тако да су једни нападали с бродова, а други се борили на копну. Главна попришта су била око Стона и Пељешца и у доњем току Неретве, где су оперисали бродови. Преостали Бранивојевићи нису били у стању да пруже одговарајући отпор.

У то време тежиште српско-дубровачких односа преместило се у ближу и даљу околину града, која је несумњиво била под управом и у надлежности „младог краља“, иако се он у догађајима скоро и не спомиње. Вести о његовој заинтересованости појављују се тек почетком априла 1326. године када је од Дубровчана тражио да не шаљу бродовље против Брајка Бранивојевића, који је „његов човек“. Упућени у стварне односе између краља и Бранивојевих синова, Дубровчани се тада нису обазирали на ту поруку, али у каснијим догађајима ће се показати попустљивији.

Само недељу дана после писма којим је тражио да се уздрже од напада на Брајка, још увек у априлу 1326, „млади краљ“ је дошао у близину Дубровника, окружен војводама Младеном и Војином, примио дубровачко посланство и преговарао с њим. Тада је већ имао осамнаест година и несумњиво је учествовао у државничким пословима. Дубровачки посланици су имали овлашћење да позову Душана да посети град, али том приликом позив није био прихваћен.

У време тих преговора већ је почела удружена офанзива на Бранивојевиће. Био је заробљен Брајко, а млади краљ је са својим војводама захтевао да Дубровчани ослободе његову жену, кћерку војводе Војина. Преосталој двојици Бранивојевића није помогла ни млетачка интервенција. Брајко је остао у дубровачком затвору до новембра, када је убијен. Последњи је остао Браноје, који је пружао отпор све до јула, а потом је потражио уточи-

ште на српском двору. Тада се показало да је био у немилости: затворен је, затим премештен у которску тврђаву, где је убијен на подстрек Дубровчана.

Тако је искорењена породица која привлачи пажњу пре свега због последица којима је био пропраћен њен слом: прво привремени, а затим трајни губитак територија на западу српске државе. Победници над Бранивојевићима договорно су поделили плен: босански бан је продро до јадранске обале, а Дубровчани су загосподарили Стоном и његовим полуострвом. Правили су планове како да што боље утврде и осигурају Стонски рат (од речи рт, тек много касније се усталио назив Пељешац). Упустили су се у преговоре с краљем да би откупили његова права и територију задржали уз његову сагласност. Нису, међутим, пристали на тражену цену.

Био је то нови моменат који је додатно оптеретио односе српског краља и Дубровника. По краљевом ступању на престо ти односи су неко време били добри: одмах на почетку своје владавине краљ је кратком повељом потврдио уговоре које је град имао с његовим оцем и прецима. Заузврат, Дубровчани су њему исплаћивали Светодмитарски или Српски доходак од 2 000 перпера годишње. Поменуто је већ да су Дубровчани посредовали и помагали приликом преговора о планираној краљевој женидби с невестом из јужне Италије. Прве тешкоће се нису појавиле на границама, него међу дубровачким трговцима у Србији, и то у време сукоба између краља Стефана Уроша III и његовог братучеда краља Владислава II, који је владао обновљеном Драгутиновом државом. Спорили су се око места Рудник, у којем је било дубровачких трговаца. Док је дубровачка влада увек настојала да њени грађани буду неутрални у сукобима међу српском господом, властелин Менче Менчетић, близак краљу Владиславу, држао је неко време за њега рудничку тврђаву Островицу. Тиме је изазвао гнев Стефана Уроша, који је крајем 1323. године загосподарио градом. Дубровчани су настојали да оправдају свога грађанина, али без резултата. Краљ је почетком 1324. године затворио дубровачке трговце и секвестровао њихову имовину. Обустављена је трговина у српској држави, па се у посредовање укључила Венеција као врховни господар Дубровника. Краљ је тада попустио — ослободио је трговце и вратио им имовину. У пролеће 1326. године у граду Дању, близу Скадра, током једног од његових боравака у Зети, посетило га је трочлано дубровачко посланство с даровима и успело да добије потврду дубровачких привилегија садржаних у уговорним повељама краљевих претходника. Повеља је издата на Благовести, 25. марта, а следећег месеца кренула је већ поменута босанско-дубровачка офанзива против Бранивојевића.

Изгубљена територија је више од свега оптерећивала односе. Већ фебруара 1327. године Дубровчани су тајно забранили да се извози роба у Србију, а краљ је опет оштро наступио према трговцима. Овога пута су Дубровчани позвали Венецију да посредује. Код краља је дуго боравило посланство, али су преговори остали без резултата. У септембру 1327. године започео је рат, који је трајао годину дана, а оставио једва видљиве трагове у очуваној документацији и дуго био незапажен. Познато је да су у њему учествовали Которани, који су октобра 1327. године изабрали ратне заповеднике. Познато је, такође, да је краљева војска вратила изгубљену земљу. Са Пељешца је одведена била дубровачка стока, која је враћена тек по склапању мира у лето 1328. године. Заплењене су биле барке краљевих цариника, а Которани су починили штете због којих су, по склапању мира, остали дужни Дубровчанима 2 500 перпера. Котор је током рата био изложен блокади, а убрзо затим још тежим искушењима због унутрашњих сукоба. Из бојазни да би се појединци или, пак, породице могле осилити, градским статутом је било забрањено да грађанин Котора тражи, односно прими бискупско достојанство. Када је у јесен 1328. године папа именовао которског клерика Сергија Болицу за бискупа, грађани га нису пустили у град, а његовог брата и синовце су затворили. Огромне казне је породица морала да плати српском краљу и ње-

говим дворским достојанственицима (казнацу, војводи, судији, великом челнику, ставиоцу), которској општини и грађанима. Папа је затражио да се укине „неправедни статут", прими бискуп и ослободи његова породица, претећи екскомуникацијом појединцима, а интердиктом целој општини. Најтеже црквене казне погодиле су Которане и биле на снази до 1331. године, када је статутска одредба опозвана, а папа ипак именовао другу личност за градског бискупа. Ова епизода градске унутрашње историје има значаја и за познавање односа према владару, а такође показује да „млади краљ" није имао власти над приморским комунама.

Током рата с Дубровником враћен је мањи део изгубљене територије, док је већи део остао код бана Стјепана II. Већ 1326. године он је својој титули додао и да је „кнез Хумске земље", али о ратовању између босанског бана и српског владара сачувани су само малобројни и неповезани подаци. У једној повељи Стјепана II из 1329/30. године спомињу се заслуге његовог властелина, који му је за време битке „у Раси" (Рашка) препустио коња и тако га спасао. Босански одреди су се „залетали" у граничне области српске државе, а на другој страни забележено је, исто тако пре 1329, да је краљ Стефан Урош III послао свог сина, „младог краља" на „безбожне погане бабуне", како су „жигосани" становници Босне због припадности босанској цркви. У запису се каже да их је победио, пролио много крви и однео огроман плен. То је први познати податак о Душановом учешћу у ратним дејствима. Тада је имао двадесет година и био у свему способан за ратовање, што ће показати својим учешћем у рату с Бугарима у бици код Велбужда.

Нису јасне територијалне промене до којих је дошло током ратовања 1327–1330. године. Невесињски крај је сигурно дошао под српску власт. То се види по положају локалног властелина Познана Пурћића, који је 1327. године долазио у Дубровник као посланик босанског бана, а већ 1330. спомиње се међу људима за које се заузимао „млади краљ".

Од почетка 1330. године тежиште политичких догађаја преместило се у јужне и источне области српске државе. После збацивања старог цара Андроника II (1328), кога је Стефан Урош III доследно помагао, српски краљ је остао у непријатељским односима с његовим унуком Андроником III. Током цареве болести 1330. године покушао је да прошири освајања у Македонији опседајући Охрид, али није имао успеха. У међувремену су византијски и бугарски цар превазишли своја непријатељства и 1330. године обновили већ раније уговорен савез против српског краља. Договорен је истовремени напад с југа, из Византије, и са истока, из Бугарске. Српски краљ је одлучио да прво одмери снаге с бугарским царем. Војске су се сукобиле 28. јула 1330. године недалеко од града Велбужда (данас Ћустендил). Бугарски владар Михајло Шишман имао је помоћне одреде Влаха и Татара, док је српски владар прибавио најамнике из Шпаније, од којих нису сви ни стигли на време. Један одред био је поверен „младом краљу", за кога Настављач Данилов каже: „Млади краљ веома се прослави у томе рату". У својој много каснијој речи уз *Законик*, некој врсти аутобиографског осврта, Душан спомиње ову битку као велики догађај у свом животу и хвалисаво је представља као своју битку: „И ми сабравши војнике отачаства нашега, које сам ја припремио за борбу, око петнаест хиљада [...] победисмо их победом великом на дивљење свима околним владарима и господи. И Михајлу, цару бугарском, мачем главу његову откинух". Та појединост се не налази у другим изворима. И отац Душанов у аутобиографском осврту у дечанским повељама каже „цара Михајла убих", али то треба разумети метафорички јер биограф краљев прича како је цар Михајло у бекству пао с коња и „видевши војници господина краља његово падање, припавши убише га својим оружјем, и тако издахну".

Победом су отклоњене опасности. У Бугарској је на престо постављен син из првог брака погинулог цара и сестре краља Стефана Уроша III, а византијски цар се сâм

повукао из похода у Македонији када је обавештен о исходу битке код Велбужда. Краљ се могао посветити довршавању своје задужбине, манастира Дечани, заједно са архиепископом Данилом и вољеним сином, „младим краљем Стефаном". Али хармонија није дуго трајала. У јесен 1330. године краљ је долазио у Зету и примао од Дубровчана честитке због победе над бугарским царем. Убрзо затим дошло је до сукоба између њега и сина.

Узроци сукоба се могу само назрети јер извори говоре неодређено, понављајући литерарна општа места. Сам Душан каже да је ђаво подстакао људе који „Брижнога начинише због мене родитеља мога, и тако га раздражише на мене, као да не буде уопште имена мога ни живота/.../". Старији животописац Дечанског сву кривицу сваљује на њега: „Благочастиви краљ Урош III подиже мржњу на свога вазљубљеног сина, и место љубави омрзну га савршеном мржњом." Писац из много каснијег времена, Григорије Цамблак, видео је узрок сукоба у незајажљивој жељи за влашћу код краљевог сина. Савремени византијски писац Нићифор Григора, који је збивања у Србији пратио с велике удаљености, имао је прилике да се, говорећи о бици код Велбужда, осврне на злу судбину победника. Он каже да је српски краљ имао сина од двадесет две године, кога је „веома брижљиво одгајао за наследника престола". Пошто се у међувремену оженио и почео да добија децу, то је код сина изазвало страх и подозрење, које су вероватно његови вршњаци подстицали. Одлучио је да се одметне и устане против оца, а „великаши, војводе и војни заповедници" су га подстицали у томе и прогласили за самодржавног краља.

Код писаца се сукоб краља и „младог краља" слио у један преврат који је довео до смене на престолу. Међутим, из дубровачких вести, међусобно неповезаних, али тачно датованих и прецизних, може се закључити да су догађаји имали сложенији ток и да су дуже трајали. На самом почетку 1331. године сукоб између оца и сина запажали су већ и суседи. У једном тренутку стари

краљ је од Дубровчана тражио да му уступе шест галија, није јасно за које потребе, а Дубровчани су отезали с одговором и нису му изашли у сусрет. Крајем јануара дошле су до њих вести због којих су на самом почетку фебруара 1331. године писали обојици краљева: „Много жалимо и незадовољни смо због неслоге која је избила међу њима." Десетак дана касније млади краљ је писмом тражио од Дубровчана „савет, помоћ и наклоност".

У то време је морало бити у току оно о чему прича биограф Стефана Дечанског, тзв. Данилов Настављач, наиме, да је он с војском дошао у синовљеву земљу, да су ту наношене велике штете, да „двор сина свога под градом Скадром, на обали Дримца, многе дивне палате, заповеди до основа разорити". Син је, заједно с властелом и својим делом војске, пребегао на другу обалу Бојане и ту су почели размењивати посланства. О једном таквом посланству, с почетка априла 1331. године, знамо да је упућено из Дубровника, и то „ради преговарања и склапања мира и слоге између господина старог краља и господина младог краља". Мир је свакако постигнут средином или у другој половини априла. Према Даниловом Настављачу, Душан је наметнуо своју вољу.

А тада, као и током следећих месеци осетиле су се и последице метежа и нереда насталих у време борби између владара. Дубровачки трговци у рударском месту Брскову морали су да откупе новцем своју безбедност, а трговци из предела ближих Приморју су као бегунци с робом очекивани на морској обали, па је послата галија да их прихвати.

Почетком маја 1331. године „млади краљ" је дошао у Требиње, у непосредном суседству Дубровника. Ту је примио дубровачко посланство, које га је позвало у град где ће му указати почаст кнез и властела. Овога пута Душан је прихватио позив. Боравио је у граду неколико дана, почев од 10. маја 1331, окружен пратњом и пажњом какву су Дубровчани обичавали указивати својим најугледнијим гостима. Било је и прилике за разговоре о предметима који нису били пријатни. Још није био пре-

дат породици депозит Пурђића. Дубровчани су настојали да се то реши међу приватним странкама и очекивали су да не буду тиме узнемиравани. Својима су казном запретили да се ствар реши. „Млади краљ“ је био дужан трговцима за неке тканине одузете претходне године код Св. Срђа, а затим касније током борби с оцем. Обећао је да исплати ове дугове, али то није учинио у следећим месецима, па се то потезало и касније – када је постао краљ.

Иако је мир међу владаоцима склопљен „страшним клетвама и великим обећањима“, он није дуго потрајао. Почетком августа Дубровчани су подсећали „младог краља“ на неиспуњена обећања, претећи при том да ће се жалити „његовом старом оцу“. То је последњи познат знак да је „млади краљ“ био под влашћу свога оца. Већ следећих недеља сукоб је поново букнуо.

У настојању да се разумеју мотиви и главни моменти обновљеног сукоба који је довео до насилне смене на престолу, једини ослонац пружа казивање животописца Стефана Уроша III, који се показао као веома пристрасан, али прилично добро обавештен. На позадини бујне реторике уцртано је неколико појединости које изненађују својом прецизношћу. Он је једини од свих раније поменутих писаца свестан да је било две фазе сукоба и непријатељстава. Доследан у својој тенденцији, он старом краљу приписује да, за разлику од сина, помирење није искрено прихватио. У једном моменту је претећи затражио да се син појави пред њим да о нечему положи рачуне. Слутећи иза тог позива опасност по свој живот, Душан је, по казивању овог писца, одлучио да напусти земљу и позвао је људе из свога окружења да пођу с њим. Они су то одлучно одбијали, тражећи да заједно с њим отклоне узрок опасности. Њима је анонимни писац приписао опредељење: боље имати гроб у својој земљи, него бити роб или дошљак у туђини. Приписао им је и претњу да ће отићи његовом оцу, „а тебе ћемо оставити у великој жалости и презиру“.

Тада је, дакле, Душан невољно пристао да устане на оца. Његове снаге су биле скромне, „не беше велика њихова сила, но мали неки број“. Они су једне среде, било је то 21. августа 1331. године тајно из Скадра кренули ка Неродимљи, двору који је од Милутиновог времена био омиљено боравиште владара, а где је тога лета живео отац с породицом. Нису сачувани остаци тога двора, али његов положај открива сразмерно велико насеље Неродимља (две Неродимље) на истоименој планинској речици која се уливала у језеро на југу Косова. У близини се, на високој литици, налазила тврђава Петрич, која је служила као прибежиште у случају опасности.

По речима Анонима, краљ није ни слутио шта му се спрема. Кад је напад почео, он је на коњу успео да побегне и да се склони у Петрич, а жена и породица пали су у руке његовог сина. После тога напад је усмерен на тврђаву у којој стари краљ није имао услова да пружа дужи отпор, па се предао. „Млади краљ“ је загосподарио ситуацијом. Похитао је да нови положај озакони крунисањем у храму другог оближњег двора у Сврчину већ 8. септембра 1331. године.

Судбина свргнутог краља није престајала да привлачи пажњу почев од савременика, преко писаца и уметника каснијих столећа – све до најновијег времена. Више пута помињани анонимни животописац Дечанског остаје доследан и приписује иницијативу властели и у свему што се после преврата десило. Пошто нови владар „савећање учини са својом властелом“, било је одлучено („и би заповеђено“) да бивши краљ са женом буде одведен у тврђаву Звечан на северу Косова поља како би тамо био чуван док се не постигне измирење. По Анониму, тамо је старог краља задесила смрт и он је пренет и сахрањен у својој задужбини, манастиру Дечани. Овај писац не узима у разматрање могућност насилне смрти. Други, много каснији животописац, Григорије Цамблак, има супротну тенденцију у приказивању устанка и погибије Дечанског. И он је знао да је стари краљ био заточен у Звечану, али он изричито кривицу баца на сина: „Осуди га најгрчу смрт удављења“. Већ по-

менути Нићифор Григора, који је пратио догађаје у Србији и који је неколико година раније боравио на српском двору, такође зна да су старог краља „удавили у тамници", али тај злочин приписује великашима. Наиме, он тврди да је и затварање било против воље сина, који се није могао супротставити да и њега не би задесило неко зло.

Душан је у својој речи уз *Законик* сасвим уопштено додирнуо тај деликатни моменат из своје биографије. После победе код Велбужда њему и оцу није било дато да поживе у миру јер је ђаво посејао лукаве речи и „брижнога учинише због мене родитеља мога, и тако га раздражише на мене као да уопште не буде имена мога ни живота". Он је, дакле, био у животној опасности и страдао је од оца као некада Јосиф од своје браће, али спасао га је Бог као некад Јосифа: „И постави ме за господина и владара свој земљи отачаства мога".

Нису познати одјеци насилне промене на српском престолу. Тек много касније, почетком и крајем XV века, посведочене су осуде Душановог чина у житију Дечанског, које је написао Григорије Цамблак, и у успоменама Константина из Островице, који је у раној младости постао јањичар, а касније ратник пољског краља. Први спис „жигоше" краљевог сина и све оне који су му помагали због огрешења о Божје заповести; други, увелико прожет усменим предањем, у Душановом чину види узрок пропасти династије и српске државе. Поступак према оцу изазвао је проклетство које је погодило самог Душана и његовог сина. Оба ова касна сведочанства потврђују постојање много општије осуде Душана, која има исходиште у анатеми цариградског патријарха и расколу међу црквама, о чему ће касније бити речи.

Као изданак светородне династије, Душан је, попут претходника наглашавао своје место у родослову, који почиње светим Симеоном и светим Савом. Има повеља у којима мимоилази при том свога оца и представља себе као унука „превисоког светог и страшног

краља Стефана Уроша" и праунука преподобног оца Симеона, Стефана Немање. У другој повељи, из јануара 1333. године спомиње родитеље и прародитеље и своју припадност њиховом племену, од којих није далеко телом „праунук и унук, син и наследник истинити њиховог светог корена". Много су бројније повеље у којима наглашава да је син Стефана Уроша III. Пресудно за ту промену било би установљавање култа Стефана Дечанског, чија се успомена обележавала 11. новембра (дан св. Мартина, отуда Свети Мрата). По предању које је дошло до поменутог Константина Јањичара, то се десило девет година после смрти, дакле 1340. године. У сваком случају, било је то пре 1343. године када у уводу једне од својих повеља Душан каже да је видео „нову благодет на родитељу моме светом краљу Урошу", што значи да су се над гробом Дечанског појавили знаци божје милости.

Преузевши престо и власт над државом, Душан је морао да преузме и бригу о довршавању очеве задужбине, Пантократоровог манастира у Дечанима. Према речима из једне од дечанских повеља, манастир се још градио када је бугарски цар изненада напао српско краљевство. Није био довршен ни до смрти Дечанског јер се у натпису изнад врата каже да је „фрад Вита мали брат из Котора града краљева" саградио храм за осам година „господину краљу Стефану Урошу Трећему и својем сину светломе и превеликоме и преславноме господину краљу Стефану" и завршио га 1335. године, што значи да је грађење почело 1327. године. Поставља се питање да ли је вероватно да је тело Дечанског одмах пренето и сахрањено у још недовршеном манастиру, или је то учињено коју годину касније. Вађење тела из гроба, преношење и поновно сахрањивање од Немањиних времена повезано је са установљивањем култа.

Отуда се вероватније чини да је у своју задужбину пренет једне од следећих година, а да је смештен у ковчег у којем се и данас чува када се „објавио", кад је добио светачки култ. Душан је и касније, у време када је

већ градио своју посебну задужбину, манастир Свети Арханђели код Призрена, наглашавао своју улогу у подизању Дечана: на ликовним представама приказан је заједно с оцем као ктитор.

3.

ПРВЕ ГОДИНЕ КРАЉЕВАЊА И РАТОВИ ПРОТИВ ВИЗАНТИЈЕ

Иако је планирани преврат потпуно успео, млади Стефан Душан и великаши који су стајали уз њега добро су знали да се што пре треба побринути око учвршћивања нове власти. При том су могли поћи од значајне чињенице да је још 6. јануара 1322. године на крунисању Стефана Дечанског његов првенац добио круну младог краља и савладара – одлуком Државног сабора, а из руку архиепископа Никодима. Међутим, носиоци нове власти у Србији исто су тако добро знали да нови владар мора да буде на достојан начин крунисан краљевским венцем. Зато је Душаново венчање (крунисање) за краља обављено већ у недељу 8. септембра 1331. године, на празник рођења Богородице (Мала госпојина). Захваљујући опису Душановог животописца – Даниловог Настављача, познате су неке значајне радње везане за овај свечани чин: нови краљ је одмах писао архиепископу Данилу II и позвао га да га благослови и крунише за краља, како то чине патријарси са свим хришћанским царевима. Заповедио је да се у царском двору у Сврчину окупи сабор „отачаства његова“, а ту је пристигао и сам архиепископ Данило II са читавим свештенством. Поменутог дана – у недељу, на празник рођења Богородице – Данило II је положио „царски венац“ на главу Стефана Душана, после чега је нови владар са архиепископом приредио велико весеље, даривао Данила II и учеснике Сабора, а онда се од њих растао. Почетком септембра

1331. године у Дубровник је стигла вест о промени на престолу у Србији, па је одлучено да се новом краљу Стефану Душану упути писмо са честиткама и даровима. Али дубровачко посланство није благовремено стигло на српски краљевски двор јер је Стефан Душан крунисан већ 8. септембра 1331. године.

Пошто је крунисањем у Свирчину легализована промена на престолу, нови краљ Стефан Душан морао је да одмах поведе рачуна о надама и очекивањима српске властеле која га је и истакла као свог кандидата за престо у побуни против Стефана Дечанског. Властела је устала против старог краља уверена да он није довољно искористио повољну ситуацију у којој се Србија, као победничка сила, нашла после битке код Велбужда (28. јула 1330). Ваља признати да после те блиставе победе Стефан Дечански није предузео неке шире освајачке походе ни према крајевима у држави палог трновског цара Михајла Шишмана, ни против његовог савезника, ромејског василевса Андроника III Палеолога, који је на византијско-српској граници у Македонији опрезно чекао исход рата Србије и Бугарске. А у свакој средњовековној држави, па и у Србији Немањића, властела је чинила основну покретачку снагу освајачке политике јер је у запоседању нових територија видела један од основних начина да увећа своју покретну и непокретну имовину. Освајачке тежње српске властеле јасно су биле исказиване и у ранијим етапама византијско-српских односа, на пример у преговорима краља Милутина с царем Андроником II Палеологом (1299), када су се угледни великаши у Србији противили склапању мира с Византијом. Освајачки походи тадашњих српских владара усмеравани су природним путевима који су се долинама Вардара и Струме отварали према северним обалама Егејског мора, као и према градовима у западној Македонији и Албанији.

Свакако да је, сагласно описаним жељама и интересима, српска властела очекивала да ће нови краљ, кога је

и довела на престо, што пре кренути у освајања према југу јер већи походи у том правцу нису предузимани још од почетних година владавине краља Милутина (1282/3). Зато је Стефан Душан већ у јесен 1331. године кренуо с војском у том правцу, а вести о његовом првом походу налазимо једино у делу савременика Нићифора Григоре, који бележи да су српски великаши, пошто су учврстили и осигурали власт Стефану Душану, кренули у ратни поход освојивши ромејску земљу до Струме и Амфипоља, са Струмицом и осталим местима. За владавине Стефана Дечанског Струмица је била под влашћу Ромеја, а у њој је као заповедник седео Димитрије, син великог логотета Теодора Метохита. С друге стране је познато да је у пролеће 1327. године Нићифор Григора, идући као византијски посланик на српски двор, боравио у Струмици која се тада налазила под влашћу цара Ромеја. Када је млади Стефан Душан преузео власт, граница српског краљевства према Византији почињала је од јадранске обале јужно од Љеша, обухватала крајеве Пилота, Дебра и Полога, градове Кичево, Велес, Просек и Штип и завршавала се јужно од Велбужда. На страни према којој је био усмерен први војни поход Стефана Душана византијско-српска граница се налазила између Штипа и Струмице, а сада је померена освајањем другога града.

Први освајачки поход Стефана Душана, који је ишао путевима раније означеним за владавине краља Милутина, очигледно није донео већа територијална проширења српском краљевству. Међутим, Срби ће ускоро кренути у освајања много ширег замаха, која ће, с једне стране, довести до знатних померања византијско-српске границе, а, с друге, представљати само први у низу великих освајачких похода краља и цара Стефана Душана према византијским крајевима и градовима. Крајњи резултат тих ратова за освајање области царства Ромеја, који су потрајали више од једне деценије, било је померање српских граница далеко према југу, до доњег тока Месте, обале Коринтског залива и залеђа Драча.

Да би се објаснили услови под којима је тај нови велики освајачки поход Стефана Душана предузет и остварен, ваља се присетити неких збивања у суседном царству Ромеја која су проистекла из дугог грађанског рата вођеног између 1321. и 1328. године. У држави Стефана Душана се изненада обрео један угледан Ромеј, Сиргијан, који је, као добар познавалац прилика у царству, а и човек с многоструким везама, могао да буде неизмерно користан саветник и помагач српском краљу. Познато је да су и раније неки ромејски великаши бежали у суседну Србију и били корисни у организовању напада на византијске пограничне крајеве, али се поменути Сиргијан од њих одвајао угледом и утицајем. Будући да је Сиргијанов долазак у Србију отворио најсмелије освајачке наде српском краљу, а истовремено озбиљно забринуо цара Андроника III Палеолога и његовог најближег сарадника Јована Кантакузина, корисно би било казати нешто о личности византијског пребега.

Сиргијан је био син угледног куманског поглавара и сестричине цара Михајла VIII Палеолога. А пошто је рођен око 1290, припадао је групи младих ромејских великаша окупљених 1321. године око Андроника III, који је уз њихову подршку почео борбу за власт против свога деде, старог цара Андроника II Палеолога. Међутим, превртљиви скоројевић Сиргијан је убрзо променио страну: вероватно због ривалства с великим доместиком Јованом Кантакузином напустио је табор младог претендента и пришао старом цару Андронику II Палеологу. Када су се деда и унук привремено измирили (1322), Сиргијан је осуђен на доживотну тамницу, из које је ослобођен 1328/9. године на интервенцију баш великог доместика Јована Кантакузина, најближег пријатеља и сарадника новог цара Андроника III Палеолога (1328–1341). У данима цареве изненадне тешке болести (зима 1329/30) Сиргијан је, опет посредовањем Јована Кантакузина, постављен за намесника западних крајева са седиштем у Солуну. Овде, у граду Св. Димитрија, Сиргијан се зближио с царицом Ритом Ксенијом, мајком Андроника III Палеолога, која га је, понета неодољивом мржњом према заједничком противнику Јовану Кантакузину, усинила и одредила за свог наследника, обећавши му као посед град Солун. Када је у лето 1333. године царица-мајка Рита Ксенија преминула, Сиргијан је изненада остао без њене заштите, па се Јован Кантакузин осмелио да га оптужи за заверу коју је наводно још 1330. године ковао против Андроника III Палеолога у време његове тешке болести.

Тада су почеле нове авантуре немирног и славољубивог Сиргијана, повезане с његовим бекством у Србију. Не желећи да падне у руке старог супарника Јована Кантакузина, превејани пустолов је најпре из престонице утекао у ђеновљанску Галату, а пошто се ни ту није осећао сигуран од прогонитеља, запутио се на млетачку Еубеју, где је проборавио дуже времена. Одатле је Сиргијан писао цару Андронику III Палеологу молећи га да му опрости кривицу и додели комад земље негде у Македонији, на ивици царства Ромеја. Али пошто његова молба није услишена, он је кренуо у континенталну Грчку, па се преко Локрићана и Акарнанаца склонио код Албанаца у Тесалији, који су га спасли због старог пријатељства утемељеног у време када је он био намесник у крајевима на западу. Захваљујући албанским путовођама, Сиргијан је као пребег безбедно стигао краљу Стефану Душану (крајем 1333). Он га је дочекао с припадајућим почастима мислећи да му његов долазак пружа прилику да с већим надама започне рат са Ромејима. Примио га је као прикладног госта, пријатеља, истомишљеника и добронамерног саветника који је обећавао да ће му потчинити ромејске области у Македонији уколико му помогне да се дочепа власти у царству.

Било је неопходно у главним цртама описати бурну каријеру славољубивог и превртљивог Сиргијана јер је његов изненадни долазак као пребега пружио краљу Стефану Душану неочекивану и сјајну прилику да кре-

не у права освајања ромејских градова у Македонији. Ратовање је почело у лето 1334. године. Већ први успеси нових савезника показали су да њихове наде нису биле неосноване јер је Сиргијан с одредима које му је дао српски краљ освојио више градића, а и велики град Касторију (Костур). Сиргијан је истовремено послао многа писма у ромејске градове, нудећи њиховим житељима новац, поседе и достојанства, па су се многи од њих полакомили да му приђу. Независно од овог похода у коме су учествовали и краљеви одреди, Стефан Душан је самостално освојио неке важне византијске градове у Македонији, пре свега Прилеп и Охрид, а онда је требало да са својим савезником крене на Солун, чији је пук већ исказивао наклоност према Сиргијану и био спреман да му отвори градске капије. Савременик Нићифор Григора прича да је „усред лета“ српски краљ с војском следио Сиргијана у кретању ка Солуну, а да су им успут прилазили цели крајеви и градови „јер су већ одавно желели Сиргијанову управу, а и због летине, јер је управо било време жетве“. То је свакако важно за тачније датирање похода савезника према Солуну.

Описане акције краља Стефана Душана и пребега Сиргијана угрозиле су виталне интересе византијске власти у Македонији и залеђу Солуна, што је убрзо уочио и сам цар Андроник III Палеолог. Зато је већ у пролеће 1334. године из престонице похитао у трачку тврђаву Дидимотику, где је прикупљао војску за борбу. У лето 1334, када су чете српског краља већ стигле на Вардар, цар Андроник III Палеолог, који се налазио код језера Волвон, између Рендине и Солуна, добио је лоше вести да је турска флота од шездесет лађа усидрена између Палене и Атоса и да одатле пљачка крајеве Халкидике. Против ње је послат велики доместик Јован Кантакузин, а Андроник III Палеолог се упутио у Солун. Ту је цару дошао извесни Сфранцес Палеолог да му понуди своје услуге у ликвидацији Сиргијана, опасног пребега и саветника српског краља у походу на ромејску земљу.

Тада је скован лукав план да и он сам привидно пребегне у табор Стефана Душана, да тамо задобије Сиргијаново поверење, па да га, кад се за то укаже прилика, ухвати и доведе у неку од тврђава, где ће га пажљиво чувати док га не преда цару. Да би читава ствар деловала што уверљивије, предузети су још неки успутни кораци: Сфранцес Палеолог је најпре постављен за управника неких пограничних тврђава (Соск, Деври, Старидол и Хлерин), а кад је по договору отказао послушност ромејском василевсу и пришао Стефану Душану, имовина у Солуну му је заплењена, а његова супруга изложена јавној порузи на градском тргу. Иако је све било вешто смишљено и припремљено, рођаци из Солуна и Верије су писали Сиргијану опомињући га да се чува Сфранцеса Палеолога који долази с намером да га убије. Али када је тобожњи пребег спремно положио „писмену и веома страшну заклетву пред светом и божанском трпезом док су свештеници држали богослужење“, Сиргијанове сумње су нестале. Штавише, он је Сфранцеса Палеолога довео свом пријатељу краљу Стефану Душану као доказ истинитости обећања да ће угледни Ромеји стати на његову страну.

Као што је већ речено, у летњим месецима 1334. године Стефан Душан и његов пријатељ су с војском кренули према Солуну и стигли су на шездесет стадија од града, припремајући непосредан напад на његове моћне бедеме. Занимљиво је да је тада Сфранцес Палеолог почео да страхује да ли ће, с обзиром на то да је Сиргијан увек окружен великом пратњом, бити у прилици да потпуно обави поверени му задатак. Зато је преко тајних изасланика писао цару Андронику III Палеологу у Солун молећи га да на градским капијама буду спремни стражари који ће га прихватити. У једном тренутку су Сиргијан и Сфранцес Палеолог напустили заједнички логор и кренули до реке Галик надомак самог Солуна, где је тобожњи ромејски пребег стицајем околности променио план: страхујући да Сиргијана неће успети да

ухвати живог и преда га цару као што му је наложено, одлучио је да га убије. Његови људи су мачевима напали Сиргијана и смртно рањеног донели га у логор краља Стефана Душана, где је он убрзо издахнуо у уторак 23. августа 1334. године, на дан св. Лупа. После успешно обављеног задатка Сфранцес Палеолог је утекао са својим људима у Солун. Иако није сасвим испунио жеље Андроника III Палеолога јер Сиргијана није довео живог, цар га је ипак наградио чином великог стратопедарха и одговарајућим годишњим приходима од земаља. Сасвим је природно да је изненадно убиство Сиргијана потпуно пореметило планове везане за напад на Солун, па је краљ Стефан Душан одмах прекинуо све акције према граду. Најпре је достојно оплакао и сахранио свог савезника и пријатеља, а затим је, по речима Јована Кантакузина, затражио мир од цара Андроника III Палеолога.

Тада је на реци Галик надомак града Св. Димитрија дошло до првог сусрета двојице владара: ромејског василевса Андроника III Палеолога и српског краља Стефана Душана. Том приликом је закључен мир између две суседне државе, а решена су и нека спорна територијална питања искрсла краљевим освајањима у минулом рату. Окончање сукоба свакако је одговарало обема зараћеним странама. Српски краљ је хитно морао да се побрине за заштиту северних крајева своје државе којима је поново запретила опасност од напада Угарске, а извесно је да је убиство Сиргијана изненада пореметило његове ратне планове. Када је реч о Андронику III Палеологу, њега су, такође, очекивали важни задаци у обнови власти царства Ромеја над крајевима континенталне Грчке који су били у његовим границама и пре катастрофе из 1204. године, када су учесници Четвртог крсташког похода освојили Цариград. Као последица првог пада Византије, у континенталној Грчкој образовано је неколико мањих држава, латинских и грчких, које су после обнове царства (1261) пружале жесток отпор рестаураторским плановима првих царева из куће

Палеолога. Цар Андроник III Палеолог је успео да током своје релативно кратке владавине ликвидира грчке сепаратистичке државе у Тесалији и Епиру.

О сусрету двојице владара на реци Галик савременици Јован Кантакузин и Нићифор Григора кратко говоре: први само наглашава да је Стефан Душан вратио цару Андронику III Палеологу градове које је освојио Сиргијан, док други бележи да је тада закључен мир и да се српски краљ вратио у своју земљу. Међутим, Данилов Настављач знатно је детаљнији у приказу свега што се збило приликом тог сусрета надомак Солуна, па и у погледу поделе територија. Српски писац пре свега наглашава да је сусрет двојице владара уприличен у петак 26. августа „под славним градом Солуном“. Ако се присетимо казивања у овде већ поменутој *Краткој хроници* да је византијски пребег Сиргијан убијен надомак Солуна у уторак 23. августа 1334. године, хронологија Даниловог Настављача добија пуну потврду. Према његовом опису, двојица владара, до тада љути противници, узајамно су се даривали, а онда је настало велико весеље. Српски краљ је цару Андронику III Палеологу даровао део земље и градове, а за себе је задржао „остале градове и земље грчке“, односно Охрид, Прилеп, Костур, Струмицу, Хлерин, Железнец, Воден и Чемрен, које је освојио у прве три године своје владавине. За Прилеп се додаје да је у њему Стефан Душан подигао царски двор за пребивање. Познавање српско-византијских односа за владавине Стефана Душана намеће питање да ли је његов животописац верно навео градове које је српски краљ задржао по споразуму закљученом надомак Солуна са Андроником III Палеологом. Сасвим је извесно да је неке од поменутих градова Стефан Душан запосео раније, а да је неке, које је освојио његов савезник Сиргијан, вратио цару Ромеја. Кад је у питању Струмица, видели смо да је тај значајан град источне Македоније Стефан Душан заузео већ у првом походу према византијским областима предузетом на самом по-

четку владавине (јесен 1331). Градове Железнец (Сидерокастрон) и Чемрен освојио је још краљ Стефан Дечански. Неке од наведених градова (Костур, Хлерин и Воден), које је у успешном походу с одредима српског краља освојио пребег Сиргијан, Стефан Душан је, по уговору, вратио ромејском василевсу јер је познато да су они знатно касније коначно дошли под српску власт, о чему ће бити речи у једном од следећих поглавља.

На основу изнетих чињеница јасно је да је после похода из 1334. године Стефан Душан пре свега задржао Охрид и Прилеп, два веома важна града у средњовековној историји Македоније. Охрид је био знаменит црквени центар, седиште аутокефалне архиепископије, основане још пред крај владавине византијског цара Василија II (976–1025), а после његове коначне победе над Самуиловим царством (1018). Сада се то важно црквено и духовно средиште, заједно с неким њему потчињеним епархијама, нашло у границама државе Стефана Душана, који је, према подацима савремених извора, исказивао дубоко поштовање према охридском архиепископу. Када је реч о другом граду, Прилепу, ваља напоменути да је он у средњем веку имао неупоредиво већи стратешки значај него у каснијим столећима, као и то да се у његовој близини налазио знаменити манастир Трескавац, чија је црква посвећена Успењу Богородице. Победнички српски краљ је похитао да тој славној монашкој обитељи потврди старе и додели нове поседе и повластице. А баш увод у прву краљеву повељу Трескавцу (1334/5) јасно казује да је он недавно освојио град Прилеп.

Већ је речено да престанак рата и склапање мира с византијским царем нису били последица само изненадног убиства пребега Сиргијана, пријатеља и савезника српског краља, већ и узнемиравајућих вести које су стизале са северних граница српске државе – јер је угарски краљ Карло Роберт заратио против Стефана Душана. Савременик Јован Кантакузин каже да су Угри започели рат због спора око неке пограничне земље, али да до

праве борбе није дошло пошто је Стефан Душан затражио помоћну војску од цара Ромеја, а он је послао своје одреде, због чега се, како се говорило, угарски краљ повукао са српске територије. Зато је Стефан Душан срдачно захваљивао византијском цару на пријатељској помоћи, док је заповедника одреда Ромеја богато даривао. Збивања из тог рата знатно опширније описује Данилов Настављач, разложно тумачећи да је Карло Роберт кренуо на Србију пошто је чуо да је краљ Стефан Душан „изашао са својим силама у далека царства народа, а отачаство његово нико не чува“. Када су чете угарског краља прешле Дунав, Стефан Душан је, обавештен о новој опасности, похитао с војском према северу. Стигао је до дома Спасовог у Жичи, где се налазила српска архиепископија и где се краљ поклонио „икони владике свију Бога и пресвете Богоматере“. На вест о приближавању српског краља угарску војску је захватила паника и она је у нереду почела да се повлачи према северу. Права катастрофа настала је приликом преласка Саве, у којој су се утопили многи угарски војници.

Ако се саберу изворне вести о поменутом рату Стефана Душана с угарским краљем, јасно се може закључити да тада до правих окршаја није ни дошло јер су се угарске чете брзо повукле преко Саве, а у нередима и паници приликом преласка реке многи војници су настрадали. А уколико се посматрају збивања из рата Стефана Душана с Угрима, најпре се поставља питање његове хронологије. Већина историчара је тај рат датирала у пролеће или лето 1335. године, али је недавно, на основу података угарских повеља, војевање краља Карла Роберта против Срба померено у време између новембра 1334. и јануара 1335. године. Друго питање које се поставља јесте да ли је после неуспелог похода Угара усмереног према области Мачве дошло до неких промена граница између две суседне државе, Србије и Угарске. Ако се пође од чињенице да су се ратне операције одвијале јужно од Саве, може се веровати да су после повла-

чења угарских чета Срби задржали област Мачве, као и да су привремено запоселли Београд. Ваља напоменути да сукоб с Карлом Робертом (1334/5) није био једини рат који је у време Стефана Душана Србија водила са својим северним суседима будући да су Угри за владавине овог краља, а нарочито његовог наследника Лудовика I (1342–1382), више пута покушавали да прошире своје државне границе према југу, преко обала Саве и Дунава. То је био стални правац територијалних претензија круне св. Стефана у средњем веку.

У првим годинама своје владавине краљ Стефан Душан се суочио с још једним важним задатком. Од успешног решавања тог задатка непосредно је зависила његова освајачка политика према југу, због чега га је српска властела и довела на престо. У питању су били даљи односи са суседном Бугарском, чији је цар Михајло Шишман изгубио престо и живот у бици код Велбужда (28. јула 1330). Српски краљ Стефан Дечански је после ове велике победе кренуо с војском у унутрашњост земље Бугара. Већ 1. августа 1330. године стигао је у село Извор, где су му дошли поклисари Белаура, брата цара Михајла Шишмана, али и других бугарских бољара, нудећи споразум „како би убудуће српско краљевство и бугарско царство били уједињени“. Тада се Стефан Дечански писмом обратио својој сестри Ани, бившој жени Михајла Шишмана, која је с децом протерана из Трнова пошто је он склопио други брак са Теодором, сестром цара Андроника III Палеолога (1324). Намера српског краља је била да на трновски престо доведе сестру Ану и њеног прворођеног сина Јована Стефана, што је и учинио, пославши о томе заповест бугарским бољарима. Занимљиво је да и савременик Јован Кантакузин описује наведену промену на престолу у Трнову: василевсу Андронику III Палеологу јављено је да су после погибије Михајла Шишмана бугарски бољари отерали његову удовицу Теодору с децом, а „царски двор и власт над Бугарима“ предали сестри Стефана Дечанског која је раније била удата за трновског цара (уз њу су била и њена деца). Према изворним подацима, убрзо после победе код Велбужда – крајем августа или почетком септембра 1330 – краљ Стефан Дечански довео је на трновски престо свог сестрића Јована Стефана и његову мајку Ану, док је бугарску престоницу напустила Теодора, удовица Михајла Шишмана и сестра цара Андроника III Палеолога. Међутим, просрпска власт није се дуго одржала на престолу у Трнову. Почетком пролећа 1331. године против Јована Стефана и његове мајке Ане устали су бугарски бољари које су предводили протовестијар Ражина и логотет Филип. Збацили су их с власти и на престо довели деспота Јована Александра, господара области око града Ловеча. Јован Стефан и Ана су се склонили у Србију. Очигледно је да положај српског штићеника у Трнову није био чврст, чему је свакако допринела и изненадна акција бившег бугарског савезника, цара Андроника III Палеолога. Он је, по добијању вести о бици код Велбужда и промени на трновском престолу, оставио у Солуну Сиргијана, па је из Адријанопоља кренуо у поход на крајеве Бугарске. Тако је освојио тврђаве Анхијал, Месемврију, Аетос, Ктенију, Росокастрон и Јамбол, а затим се вратио у Цариград. Ако се овим невољама у граничним крајевима према раније пријатељском царству Ромеја дода чињеница да је у суседној Србији почела борба за престо између Стефана Дечанског и његовог сина Стефана Душана, јасно је да власт Јована Стефана и његове мајке Ане није могла да се дуго одржи у Трнову. Поред изненадне спољне опасности, Јован Стефан није више могао да рачуна на подршку из суседне Србије, коју су већ потресали унутрашњи немири.

Као што је већ речено, побуњени бугарски бољари су у пролеће 1331. године на престо у Трнову довели деспота Јована Александра, господара области око Ловеча и угледног бољара који је био у сродству с царском породицом Асена. Нови трновски цар био је син деспота Страцимира и Кераце Петрице, праунуке славног бу-

гарског цара Јована II Асена (1218–1241). Рођен је на самом почетку XIV столећа. Ујаци су му били цар Михајло Шишман и Белаур. Занимљиво је да се у уводу Раковачког преписа *Душановог законика* сасвим уопштено наводи да је Јован Александар с царем Михајлом Шишманом и Белауром учествовао у бици код Велбужда.

Долазак Јована Александра на трновски престо отвара врло значајно доба у историји средњовековне Бугарске (1331–1371). Оно је важно и за нашу тему јер се једним делом поклапа с владавином Стефана Душана. Старо царство Ромеја било је у дубокој кризи, која је представљала наставак тешких година проистеклих из Четвртог крсташког рата и првог пада Цариграда (1204). Иако је царство обновљено 1261. године, нова династија Палеолога није могла да под свој скиптар доведе све територије које је Византија држала и пре 1204. године. С друге стране, на византијским границама су увек стајали бројни непријатељи, спремни да освајају крајеве царства. Неки од њих, који су се налазили на његовим међама и пре 1204. године (Бугари, Срби, Селџуци), сада су били неизмерно охрабрени неочекиваним падом царства Ромеја и његове престонице коју је вазда чувала свемоћна рука Свевишњег. Рушење мита о непобедивости Византије и вечности Константинопоља охрабрило је, пре свега, владаре Бугарске и Србије да са још већом снагом крену у освајање византијских области. Суочена с таквим опасностима, обновљена Византија није представљала ни сенку своје некадашње моћи јединог законитог царства хришћанске васељене. Штавише, резерве унутрашње снаге ионако оронулог царства Ромеја усахле су у дугим грађанским ратовима прве половине XIV столећа: 1321–1328, 1341–1347 и 1351–1354. године. Најзад, треба подсетити на важну чињеницу да су године владавине двојице јужнословенских владара, Стефана Душана и Јована Александра, биле судбоносне за даљу историју Балканског полуострва па и читаве Европе, јер су обележене појавом нове опасности са истока. Пошто су ликвидирали последње византијске поседе у Малој Азији, Турци су најпре почели да пљачкају крајеве југоистока Балканског полуострва, а онда су, запоседањем тврђава Цимпе и Галипоља (1352, 1354), закорачили као освајачи у Европу. Ако се имају у виду изнета обележја времена које нас овде занима, поставља се, као природно, питање да ли су двојица суседних јужнословенских владара били дорасли новим приликама XIV столећа и извукли из њих очекиване успехе. С једне стране, требало је користити слабости царства Ромеја и наставити са освајањем његових градова и крајева, а, с друге, благовремено оценити озбиљност и значај турске инвазије која се надвила над хришћанским државама југоистока Балканског полуострва и претила да их, као вал помахниталог мора, збрише с лица земље. Одбрана од тих нових непријатеља – неверника требало је да буде заједничка брига хришћанских владара на овом простору, а они су у тој борби очекивали помоћ држава хришћанског запада и римске курије.

Дакле, извесно је да су се тада пред двојицом најмоћнијих владара на Балканском полуострву отварале широке могућности освајања нових територија, и то баш у правцима где је вазда била усмерена њихова освајачка политика. Да би се могло правилно ценити колико су двојица способних владара користили прилике које им је време пружало, треба се најпре подсетити чињенице да су њихови међусобни односи увек били добри. Јован Александар је био заинтересован за мирне односе са Стефаном Душаном због освајачких планова према градовима северне Тракије, од којих је неке после битке код Велбужда запосео византијски цар Андроник III Палеолог. С друге стране, Стефан Душан је, такође, желео мир на својим источним границама како би се слободно окренуо освајањима према крајевима царства Ромеја, која није могао да оствари без савеза с Бугарском или бар без њеног неутралног става. Осим тога, не треба заборавити и чињеницу да је на северним границама Ср-

бије касног средњег века стајала Угарска, са увек присутним освајачким тежњама према крајевима јужно од Саве и Дунава. Бугарски историчари су признавали постојање сталних пријатељских односа између Стефана Душана и Јована Александра, али су инсистирали на томе да је трновски цар водио самосталну политику и да није постојао било какав политички савез између две суседне јужнословенске државе. Међутим, новији историчари Трновске Бугарске немају много лепих речи о политичким способностима цара Јована Александра, окривљујући га да је без одређеног плана деловања пропустио погодну прилику и оставио пуну слободу плановима суседа Стефана Душана, што је он максимално искористио.

Као што је већ речено, добри односи између Србије и Бугарске установљени су убрзо по доласку на престо двојице владара – Стефана Душана и Јована Александра (1331), а потрајали су више од две деценије. Залог њиховог трајног пријатељства била је Јелена, сестра трновског цара, која је као невеста приспела на српски двор и остала верна животна сапутница краља и цара Стефана Душана до краја његовог живота (20. децембра 1355). Захваљујући подацима из дубровачких документа може се тачно одредити време Јелениног доласка у Србију и удаје за Стефана Душана. Наиме, још је Константин Јиречек запазио да је 7. марта 1332. године дубровачко Велико веће одлучило да се тројица посланика пошаљу на венчање краља Стефана Душана и сестре бугарског цара Јована Александра, па је на основу тога претпоставио да је поменута свадба обављена на Ускрс 19. априла 1332. године. Пошто је тешко поверовати да је венчање прослављено на празник Васкрса Господњег, сматрало се да је чин обављен на тзв. Томину недељу, која је те године падала 26. априла. Међутим, вредни и пажљиви Миодраг Пурковић уочио је да се испод поменуте одлуке дубровачког Великог већа налази белешка да су изабрани посланици на свадбу српског краља кренули из Дубровника 22. јуна увече, а да су се вратили 7. августа 1332. године у три часа после подне. На основу тога је закључио да су се Стефан Душан и Јелена венчали тек јула 1332. године, а одлагање је тумачио побуном великаша која је почетком априла 1332. године у Дукљи избила против новог српског краља, а на чијем челу је стајао војвода Богоје, коме се придружио и албански великаш Димитрије Сума. Као што је познато, Дубровчани су, у духу својих интереса, посредовали у измирењу завађених страна у српској држави.

Тако је у лето 1332. године на српски двор стигла бугарска принцеза Јелена, забележена као једна од најспособнијих наших владарки. Она је оставила значајан траг у историји како за живота свог мужа Стефана Душана, тако и после његове изненадне смрти (20. децембра 1355). Њен биограф Пурковић је пун хвале када је реч о њеном образовању и занимању за књижевност, верујући да је ова учена владарка имала и библиотеку за коју су преписивани неки рукописи. О Јелениним политичким способностима и ангажовању прегршт занимљивих података даје савременик Јован Кантакузин, који „хвали њену речитост, бистрину погледа и политичку мудрост“. Пурковић верује у објективност судова цара писца „јер је Јеленина срећна звезда била већ на заходу и он није имао потребе да јој прави никакве незаслужене комплименте“. На основу бројних портрета, сачуваних на зидовима наших средњовековних цркава, Пурковић је покушао да оцрта Јеленин лик, наглашавајући да је била „црномањаста, лепо развијена, чак ни у годинама кад би то било сасвим природно, нимало гојазна. Нос танак и дугачак. Између носа и горње усне широк размак, обрве танке и високо извијене у лук. Очи мало жућкасте, помало косе, монголске. Иако покривен огрлицом види се да је врат дугачак и танак.“ Занимљиво је да је дубровачки писац Мавро Орбин био крајње нерасположен према Јелени, приказујући је као опаку жену која је мрзела католике, па је Стефан Душан по њеном

наговору одузео злато, сребро и друге драгоцености латинским црквама и манастирима „у обе Зете“.

Долазак Јелене као невесте у Србију (лето 1332) свакако је пореметио положај Ане, удовице Михајла Шишмана и бивше бугарске царице која се после губитка престола у Трнову (пролеће 1331) склонила у Србију. Сада је Ана са сином Јованом Стефаном била принуђена да потражи сигурније уточиште и нашла га је у Дубровнику, где је провела највећи део свог преосталог живота. Занимљива је прича дубровачког историчара Јунија Рестића да је Јован Александар захтевао да му се изруче Ана и њен син Јован Стефан, што је Стефан Душан био спреман и да испуни, али Дубровчани нису хтели да их предају краљевим изасланицима, па се бивша трновска царица са сином привремено склонила у Цариград, да би се касније вратила у град под Св. Срђом. Нажалост, није могуће проверити веродостојност ових занимљивих вести знатно каснијег дубровачког историчара.

Иако је Јелена живела у складном и срећном браку са Стефаном Душаном, изгледа да су у првим годинама њихови односи били поремећени, што се може наслутити из неких дубровачких података. Априла 1336. године у Дубровник су у пратњи витеза Палмана пристигли и посланици аустријског војводе Отона, који су, заједно са дубровачким поклисарима, отишли у Србију. Опат Јован Виктриншки прича да је српски краљ Стефан Душан намеравао да се ожени Јелисаветом, братаницом поменутог војводе Отона која је код њега живела као штићеница. Несрећна деветнаестогодишња девојка пала је у очај на вест да треба да се уда за краља шизматика, па је пресвисла од туге октобра 1336. године, а сахрањена је у опатији Мајербах код Беча. Природно је да су историчари настојали да објасне разлоге тренутно помућених односа Стефана Душана и Јелене. Претпостављало се да је српски краљ због опасности која му је запретила од угарског краља Карла Роберта желео да се приближи некој католичкој сили. Чини се да је ближе

истини и животу веровање како је криза у браку српског краља била изазвана околношћу да он и Јелена за четири године заједничког живота нису имали порода. Али ствари су се ускоро средиле. „Лета од створења света 6845-ог“, дакле у периоду између 1. септембра 1336. и 31. августа 1337. године Јелена је Стефану Душану подарила прворођеног сина и наследника Уроша, чиме су уклоњене препреке њиховом срећном брачном животу.

Међутим, историчари су веровали да постоје још неке индиције које сведоче о погоршању српско-бугарских односа у тим годинама. Папа Бенедикт XII писао је трновском цару Јовану Александру и његовој жени (1336), покушавајући да их орасположи и придобије за католичку веру. У једном панегиричком спису о Јовану Александру (1337) овај цар се велича „као други древни Александар“ јер је освојио многе земље и тврђаве све до Мораве. У тумачењу поменуте белешке Х. Матанов сматра да она сведочи о поремећају српско-бугарских односа и да је Јован Александар од Стефана Душана освојио област Мрака која се налазила између горњих токова Јужне Мораве и Струме.

Ако се резимира све што је у овом поглављу изнето о првим годинама владавине краља Стефана Душана (1331–1336), може се слободно рећи да су оне биле врло успешне и значајне. Млади српски краљ је тада у својој источној политици остварио неке циљеве који су створили неопходне предуслове за наставак ширења граница државе Немањића правцем који су већ усмерили претходни владари, нарочито краљ Милутин. Будући да је на српски престо доведен вољом властеле, правог покретача ширења граница државе Немањића, млади краљ је морао да одмах, сходно очекивањима велможа, крене у освајања према југу. Већ у тим походима запосео је простране византијске територије у Македонији, са богатим и важним градовима (Охрид, Прилеп, Струмица), што је представљало основ његове даље освајачке политике у том правцу. Штавише, на састанку под бедемима Со-

луна цар Андроник III Палеолог признао је Стефану Душану право на поседовање неких освојених градова. С друге стране, Стефан Душан је на далеком северу успео да одбрани границе своје државе од још једног непријатеља – Угарске. У успешне дипломатске кораке Стефана Душана свакако треба уврстити и брзо смиривање односа с новим трновским царем Јованом Александром. Они су трајно добили пријатељски карактер, неизмерно ојачан браком Стефана Душана с његовом сестром Јеленом. Све су то били чврсти темељи на којима је почивала даља освајачка политика српског краља и цара, усмерена ка градовима и крајевима царства Ромеја.

4.

ПРЕДАХ У ОСВАЈАЧКИМ ПОХОДИМА

У претходном поглављу ове књиге описани су већи освајачки походи које је у првим годинама владавине млади Стефан Душан предузимао према југу, у жељи да даље прошири границе своје државе на рачун суседног царства Ромеја. Српски краљ је то чинио јер је на престо дошао вољом властеле увек заинтересоване за освајање нових територија, што је био и један од основних начина стицања поседа и богатства. Уосталом, у истом правцу била је усмерена и освајачка политика Душанових претходника на српском престолу. Међутим, пратећи те важне освајачке планове Стефана Душана могли смо запазити да је он августа 1334. године под бедемима Солуна закључио мир с византијским василевсом Андроником III Палеологом, а том приликом је постигнут и споразум о подели територија и разграничењу између Србије и царства Ромеја. Свакако да су неки важни разлози убедили српског владара да пристане на мир са Андроником III Палеологом: учинио је то због губитка пријатеља и савезника, ромејског пребега Сиргијана, који је 23. августа 1334. године убијен надомак Солуна, али и због потребе да се окрене одбрани северних граница своје државе угрожених претњама угарског краља Карла Роберта. Наведеним разлозима за престанак рата на југу могло би се додати и Душаново сазнање да је суседно царство Ромеја ојачало за владавине Андроника III Палеолога (1328–1341), уз кога је као најближи сарадник и верни пријатељ стајао велики доместик Јован Кантакузин. И заиста је владавина овог цара означила доба стабилизације положаја Византије, године ка-

да су остварени неки планови и жеље његових предака, царева Михајла VIII и Андроника II Палеолога. После свргавања с престола остарелог Андроника II Палеолога кормило царства преузела је генерација младих племића која се још почетком двадесетих година XIV столећа окупила око претендента Андроника III Палеолога, исказујући сасвим нове концепције и планове везане за државну политику. Као оцена значаја владавине василевса Андроника III Палеолога похвално звуче речи беседника Димитрија Кидона „да је тада разум у свему саветовао царску власт". Зато треба посветити дужну пажњу главним збивањима из кратке, али успешне владавине Андроника III Палеолога како би се објаснили разлози за известан предах у освајачким походима амбициозног српског краља Стефана Душана, који је, очигледно, мудро оценио да треба сачекати погоднију прилику за њихово успешно настављање.

Јован Кантакузин, најближи сарадник и у ствари савладар Андроника III Палеолога, пише у својим мемоарима да је царева прва жеља била да се одмах по преузимању престола окрене борби против Османлија који су својим нападима угрожавали, пре свега, Никеју и Никомедију, два славна хеленска града на северозападу Мале Азије. Зато је Андроник III Палеолог похитао да већ следеће ратне сезоне по преузимању власти, у пролеће 1329. године, крене у борбу против Османлија не би ли зауставио њихово напредовање кроз северозападне крајеве Мале Азије, једину територију која је на тој страни преостала Ромејима. Јуна 1329. године сакупљени одреди Ромеја прешли су у Скутари, на малоазијску обалу, и кренули према Орхановим четама које су нападале Никеју. Иако је царска војска у првим сукобима одржавала борбену равнотежу, сам цар Андроник III Палеолог је у њима био рањен, па се повукао у Пелеканон, а заповедање војском преузео је његов верни пријатељ Јован Кантакузин. У сукобу код града Филокрене 11. јуна 1329. године Османлије су потукле Ромеје, који су се у паници повлачили према престоници. Одавно је уочено да је поменути поход цара Андроника III Палеолога био и последњи покушај Византије да одбрани преостале крајеве у Малој Азији од најезде Турака, а пораз код Филокрене поређен је, мора се признати претерано, са оним који су Ромеји 17. августа 1071. године доживели од Селџука код јерменске вароши Манцикерта. Судбина преосталих византијских градова на северозападу Мале Азије била је запечаћена, па су Османлије 2. марта 1331. године освојиле Никеју, а 1337. или 1338. године и Никомедију. Августа 1333. године дошло је до сусрета византијског василевса са емиром Орханом и том приликом закључено је примирје по којем је царство Османлијама плаћало годишњи данак од 18 000 перпера.

Извесно је да су описани покушаји цара Андроника III Палеолога да се на северозападу Мале Азије супротстави Османлијама донели војнички неуспех, али су тада назначени неки нови правци византијске политике на овој страни, који ће утицати на каснија збивања на Балканском полуострву. На почетку владавине крајем 1328. или почетком 1329. године, Андроник III Палеолог је започео дипломатске преговоре с малоазијским емирима, који су се, такође, осећали угрожени порастом снаге и освајачким намерама Орхана. Тада је дошло и до првих веза Ромеја с Мехмедом, емиром Ајдина, чији ће наследник Умур касније (1342–1347) бити поуздани савезник Јована Кантакузина у борби за власт у другом грађанском рату.

Ако и није остварио жељу да спасе остатке хеленизма на тлу Мале Азије, Андроник III Палеолог је уложио много напора да царству бар очува нека острва уз њену западну обалу, међу којима је нарочити значај имао Хиос због велике производње мастике, важног састојка у медицини и неким гранама привреде средњег века. Пошто је и Хиос био угрожен од напада Селџука, још га је цар Андроник II Палеолог око 1304. године уступио као лено Ђеновљанину Бенедету Закарији, а после његове смрти острво су као посед наследили потомци из те куће – Мартино и Бенедето. На самом почетку владавине,

1329. године. Андроник III Палеолог није хтео да обнови уговор с Мартином Закаријом, пребацујући му да је, противно његовим одредбама и преузетим обавезама, подигао утврђења на острву. Али то је био само формални изговор за акцију јер је промена на Хиосу пружила цару прилику да то важно и богато острво поново потчини Ромејима. Локално становништво почело је да се буни против туђинске власти, а Ромејима је пришао и Бенедето, брат господара острва Мартина Закарије. Зато је у јесен 1329. године према Хиосу кренула царска флота од сто пет лађа, па је пред толиком силом Мартино Закарија био принуђен да се преда. За новог царског намесника острва постављен је Лав Калотет, који је и предводио становнике незадовољне влашћу ђеновљанске племићке породице.

За ангажовање цара Андроника III Палеолога у Егејском мору важна је била околност да је почетком тридесетих година XIV столећа почела да се јавља идеја о стварању једне хришћанске лиге за борбу против турских емирата на западној обали Мале Азије. Читав план је покренуо папа Јован XXII, а планирано је било да у походу против неверника учествују угледни владари и силе хришћанског света: француски краљ Филип IV као вођа експедиције, затим кипарски краљ Хуго IV од Лузињана, родски витезови, Млечани, сицилијански краљ Роберт Анжујски и василевс Ромеја. Хришћански бродови требало је да се априла 1333. године окупе у Негропонту (Еубеја), што је одложено за септембар 1334, када су у Егејско море пристигле лађе папе Јована XXII, Филипа VI, Млечана, родских витезова и кипарског краља Хуга IV од Лузињана, али су изостали бродови цара Ромеја. У првим сукобима изгледало је да су се наде хришћана почеле остваривати јер је октобра 1334. године сакупљена флота поразила турске бродове емира Карасија, али се читава замисао угасила када је децембра 1334. умро покретач подухвата папа Јован XXII.

И мада ромејске лађе нису учествовале у борбама против турских бродова, Андроник III Палеолог је спремљену флоту искористио за још један подухват у водама Егејског мора. У питању је била акција против Доменика Катанеа, господара града Фокеје на западној обали Мале Азије, који је у јесен 1334. године освојио оближње острво Лезбос. Са флотом већ спремном за учешће у антитурској хришћанској лиги цар Андроник III Палеолог је у зиму 1335/6. године напао Лезбос и опсео његов главни град Митилену, која је убрзо била принуђена да отвори своје капије Ромејима. За намесника острва постављен је славни војсковођа, остарели и слепи Алексије Филантропин, заповедник царских одреда у читавом подухвату. Успешна акција против Доменика Катанеа значајна је због даљег јачања веза Ромеја са емиратима на западу Мале Азије, али је сада њихово пријатељство условљено претећим држањем осионог господара Фокеје. Цареви природни савезници у борби против Доменика Катанеа били су емири Сарухан и Умур. Василевс Андроник III Палеолог се састао са Умуром, моћним емиром Ајдина, чије је седиште било у Смирни. Двојица владара су се четири дана гостила на ромејском броду усидреном уз обалу Мале Азије, после чега је закључен уговор о савезу и заједничким акцијама.

Очигледно је да су акције које је Андроник III Палеолог предузимао у првим годинама своје владавине донеле само делимичне резултате: Ромеји нису успели да очувају последње градове средњовековног хеленизма на северозападу Мале Азије, али ваља признати да је царство тада успело да под своју власт поново доведе важна егејска острва Хиос и Лезбос. Међутим, амбициозна политика цара Андроника III Палеолога и његовог верног сарадника, великог доместика Јована Кантакузина постигла је много значајније успехе у крајевима континенталне Грчке, тамо где су се већ први Палеолози сусрели с великим искушењима, настојећи да обновљеном царству Ромеја припоје све области које је оно изгубило после катастрофе из 1204. године. У питању су, пре свега, биле грчке сепаратистичке државе у Тесалији и Епиру, које су и настале као последица по Византију погибељ-

ног Четвртог крсташког рата. Користећи повољан развој прилика, цар Андроник III Палеолог се најпре окренуо Тесалији, где је половином 1333. године преминуо севастократор Стефан Гаврилопул, који је више од једне деценије господарио овом плодном облашћу. На ту изненадну вест покренуо се намесник Солуна епарх Михајло Мономах и са војском упао у источне крајеве Тесалије, освојивши при том градиће Волос, Кастри и Ликостоми. Градови на супротној, западној страни Тесалије (Стаги, Трикалу, Фанарион, Дамасис и Еласон) предали су се епирском деспоту Јовану II Орсинију, који се одмах и повукао оставивши посаде у њима. Тада је у Тесалију пошао и сам цар Андроник III Палеолог, па је преотео градове које је запосео епирски деспот. Наведене вести Јована Кантакузина сведоче о томе да су суседи искористили дестабилизацију прилика у Тесалији после смрти севастократора Стефана Гаврилопула: царски намесник у Солуну Михајло Мономах освојио је градове уз обалу Волоског залива, док је на другој страни деспот Јован II Орсини успео да се дочепа градова у западној Тесалији. Непосредно после описа ових збивања Кантакузин констатује да је у Тесалији Андроник III Палеолог преговарао с албанским племенима Малакасејима, Бујима и Месаритима, која су са својим стадима боравила у планинама, а зими су силазила у топлије равне крајеве. Ти Албанци, којих је било 12 000, пристали су да признају власт цара Ромеја који им је обећао одређене повластице.

Вести савременика Јована Кантакузина о акцијама суседа усмерених према Тесалији, а пре свега цара Андроника III Палеолога, различито су тумачене. Једни су потпуно следили изнету причу и веровали да су се у њој описане промене догодиле у истој години: Михајло Мономах је освојио тврђаве у источној, а Јован II Орсини — у западној Тесалији, после чега је овамо приспео и цар Андроник III Палеолог, па је својој власти потчинио и градове које је привремено запосео епирски деспот. Међутим, неки историчари су веровали да је власт деспота Јована II Орсинија над градовима западне Тесалије по-

трајала коју годину и да је тек 1336. цар Андроник III Палеолог успео да и те крајеве потчини Цариграду. Без обзира на изнете дилеме, остаје непобитна чињеница да је тридесетих година XIV столећа Андроник III Палеолог обновио власт Ромеја над плодном Тесалијом, чији су господари више деценија пружали жесток отпор напорима првих царева из дома Палеолога да власт обновљеног царства успоставе на читавој територији коју је оно држало и пре 1204. године. За намесника Тесалије постављен је бивши управник Солуна епарх Михајло Мономах.

Поменути успеси Андроника III Палеолога у плодној и пространој Тесалији усмерили су и његове даље кораке у остварењу циља који су поставили још његов прадеда и деда: обнова власти царства Ромеја у крајевима континенталне Грчке. Следећи подухват у том правцу био је усмерен према Епиру, области западно од Тесалије, с друге стране високог масива Пинда, у којој су се ускоро прилике из основа промениле. Године 1336/7. деспот Јован II Орсини пао је као жртва атентата: отровала га је супруга Ана Палеолог, која је остала удовица са двоје малолетне деце — сином Нићифором и кћерком Томаидом. Вест о тој промени на власти у Епиру пружила је Андронику III Палеологу прилику да најзад и ту важну област континенталне Грчке поново доведе у границе царства Ромеја. Међутим, некако баш у то време у престоницу на Босфору пристигле су и узнемирујуће вести о покретима Албанаца у крајевима између Канине и Валагрите, који су својим пљачкашким упадима узнемиравали градове Ромеја. Зато је 1338. године Андроник III Палеолог одлучио да најпре умири Албанце. У планираном походу важну улогу добили су Селџуци смирнског емира Умура. Они су као пешаци могли да ефикасно ратују против Албанаца одбеглих у високе горе — тамо где коњица није била кадра да се бори. У том походу царска војска је однела блиставу победу над Албанцима. Заробљено је много људи, жена и деце, од којих су неке откупили албански главари, а друге је василевс ослободио. Заплењено је и много стоке (300 000 во-

лова, 5 000 коња и 1 200 000 оваца), тако да је сваки војник могао да узме шта пожели. Локално становништво ромејских градова било је неизмерно захвално што су разбојници кажњени правом мером, а сам Јован Кантакузин наглашава да им од времена Манојла I Комнина (1143–1180) ниједан цар није донео такву сигурност.

Успешан поход против Албанаца само је први подухват Андроника III Палеолога у крајевима Епира и суседне Албаније, јер док је василевс логоровао у Валагрити, приспели су му изасланици василисе Ане Палеолог, удовице епирског деспота Јована II Орсинија, који су били спремни за споразум. Извесно је да су у тим кризним данима у Епиру постојале две струје, с различитим плановима о даљој судбини земље која се под влашћу василисе Ане нашла у изузетно тешком положају: око удовице деспота Јована II Орсинија окупиле су се присталице споразума с Цариградом, док су на другој страни били екстремнији елементи уверени да по сваку цену треба сачувати независност Епира. Василиса Ана Палеолог предложила је да се њен син Нићифор ожени кћерком Јована Кантакузина, што је Андроник III Палеолог прихватио, а за намесника у Епиру постављен је Теодор Синадин. Тада је Андроник III Палеолог лично кренуо у обилазак области Епира, где су га бројне присталице одушевљено поздравиле и дочекале, а затим се с Аном Палеолог вратио у Солун, где је требало да се, у граду Св. Димитрија, обави венчање младог Нићифора и кћерке Јована Кантакузина. Тако је, као што наглашава сам учесник збивања Јован Кантакузин, изгледало да је његов пријатељ Андроник III Палеолог без проливања крви постигао хвале достојан успех, јер је царству Ромеја припојио Епир, област која је од била отцепљена још у време цара Алексија III Анђела (1195–1203).

Међутим, убрзо се показало да су варљиве биле наде у коначно успостављање власти Палеолога над Епиром. Превагу у овој важној области ускоро је добила антивизантијска струја на чије чело су стали Нићифор Василица и Алексије Кавасил, а у комбинацији се нашао

и малолетни Нићифор Анђео, једини легитимни наследник власти у Арти. Он је послат у Мореју на двор Катарине, удовице Филипа Тарентског, која се називала латинском царицом и покушавала да Епир поново доведе под власт Анжујаца. Млади Нићифор се ускоро са тутором Рикардом вратио у Епир не би ли својим присуством придобио више присталица за борбу против Палеолога, а побуњеници су освојили главне епирске градове, пре свега Арту, одакле су протерали Теодора Синадина. На вести о изненадном и неповољном обрту догађаја у Епиру цар Андроник III Палеолог је у јесен 1339. године одлучио да брзо делује, али је, будући болестан, остао у Солуну, док је у Епир упутио војску под заповедништвом пинкерна Јована Анђела и намесника Тесалије Михајла Мономаха. Њихов је задатак био да блокирају побуњене градове и опустоше земљу како би становништву отежали живот и исхрану током наступајуће зиме. С пролећа 1340. године у Епир се упутио и сам Андроник III Палеолог, уз кога је, као и много пута раније, био његов верни пријатељ, велики доместик Јован Кантакузин, а царска војска је кренула у напад на градове Арту, Роге и Томокастрон, у коме се налазио млади претендент Нићифор Анђео очекујући помоћ бродова из Италије. Нешто борбом, а више преговорима с Нићифором Василицом, који је бранио Арту, и Алексијем Кавасилом, који је седео у Рогама, царска војска је освојила ова два важна града – иако је епидемија дизентерије почела да хара у њеним редовима. После тих успеха Јован Кантакузин је почео преговоре с младим Нићифором и његовим тутором Рикардом, чији положај у Томокастрону није био сигуран јер су се из Италије очекивани бродови усидрили далеко од града. То је свакако одлучно утицало на бранитеље Томокастрона да се предају, под условом да млади Нићифор Анђео постане зет великог доместика Јована Кантакузина и да добије титулу деспота. Тако је у јесен 1340. године завршен поход на Епир, чиме је сломљен сваки отпор локалних великаша и та богата област после више од једног столе-

ћа враћена у границе царства Ромеја. Савремени полихистор Нићифор Григора у једној својој беседи то слави као велики успех василевса Андроника III Палеолога.

У годинама успеха Андроника III Палеолога у обнови власти царства Ромеја у Тесалији и Епиру, чији су се господари дуго супротстављали освајачким плановима првих Палеолога, дошло је и до једне значајне епизоде у односима Стефана Душана и суседне Византије. Двојица владара, Андроник III Палеолог и српски краљ, поново су се састали, а о том сусрету говори једино савременик Јован Кантакузин. Док је ромејски василевс после похода на Тесалију боравио у Солуну, пристигло му је посланство Стефана Душана и пренело понуду српског краља да се састану „ради пријатељства, сусрета и узајамног разговора". Андроник III Палеолог је пристао на тај сусрет. Договорено је да се он одржи у македонском крају Боимији, због чега је српски краљ кренуо ка том месту. Међутим, ромејски василевс је, „желећи да краља мало застраши или, пре, да пружи доказе искреног и чврстог пријатељства", променио план и с пратњом од триста људи изненада се појавио код места Радовиште које се налазило усред државе српског краља, а у коме је он тада и боравио. Иако је Стефан Душан најпре био узнемирен изненадном променом царевог кретања, ускоро се уверио у искреност и племенитост његових намера, па га је у Радовишту пријатељски гостио читаву недељу дана и „показујући велику разборитост и смерност, држао се према њему, цару, као господару". Јован Кантакузин каже да је том приликом и он сâм представљен српском краљу и да су тада постали велики пријатељи. Поменути сусрет двојице владара био је важан и за Јована Оливера, свакако најмоћнијег великаша српског краља и цара. Описујући каснији сусрет с Јованом Оливером на Вардару код Велеса (лето 1342), цар-писац наглашава да је он према њему био пријатељски расположен „још од времена када се цар Андроник био састао са краљем и када је он сам [Јован Оливер], лично са њим [Јованом Кантакузином] водећи разговоре, тај сусрет доживео као залог пријатељства".

Очигледно је да Јован Кантакузин описује још један сусрет цара Андроника III Палеолога и краља Стефана Душана, али се у тумачењу тих занимљивих података постављају два питања – питање времена и питање места новог састанка двојице владара. Време састанка се не може разабрати из приче Јована Кантакузина, чије је излагање, како је то уочено, овде хронолошки сасвим поремећено. Стога су се у стручној литератури јавиле извесне разлике у датовању тог значајног сусрета: јул или јесен 1336. године. Дилеме о времену одржавања поменутог састанка разрешио је Сима Ћирковић полазећи од података једног дубровачког документа, тестамента Душановог лекара Антонија де Монтефлора, сачињеног 22. јануара 1337. године. Анконски лекар у опоруци наводи неке своје дужнике, па и Николу Бућу, протовестијара српског краља, коме је позајмио 90 гроша „када бејасмо на састанку са царем Романије (*quando fuimus ad stanicum cum imperatore Romaiae*)". Термин *stanicus* свакако се односи на састанак Стефана Душана са Андроником III Палеологом, по свој прилици онај у Радовишту, који се, према томе, догодио пре почетка 1337, односно током 1336. године. Друго питање везано за овај састанак односи се на место његовог одржавања, а Јован Кантакузин каже да је то било Радовиште, усред српске земље. Сасвим је извесно да се Радовиште, важан град у источној Македонији између Штипа и Струмице, тада није могло налазити у средишту српске државе јер га је краљ Стефан Душан освојио у првом походу на Византију предузетом у јесен 1331. године. Али без обзира на изнете дилеме, ако се пође од данашњих сазнања, може се веровати да је састанак двојице владара ипак био у Радовишту. При том ваља подсетити на околност да се Радовиште, град на важном путу који је водио ка средишним деловима Душанове државе, тада са другим оближњим градовима (Штип, Струмица) налазило у поседу Хреље, истакнутог велможе прве половине XIV столећа, а он је могао да буде погодан посредник при уговарању овог важног сусрета двојице владара. Из свега

што је речено известно је да је 1336. године у Радовишту дошло до новог састанка Стефана Душана и василевса Андроника III Палеолога, али се, нажалост, не може наслутити о чему су тада двојица владара разговарали.

Убрзо после разговора Стефана Душана са василевсом Ромеја у Радовишту у његовом краљевству се догодила важна промена на челу аутокефалне архиепископије. Деветнаестог децембра 1337. године завршио је земаљски живот учени архиепископ Данило II после дугих година верног служења свом народу и цркви, на чије чело је дошао 14. септембра 1324. године. Краљ Стефан Душан није желео да архиепископски трон дуже време остане упражњен, па је већ 3. јануара 1338. године за поглавара аутокефалне српске цркве рукоположен Јоаникије, који се пре тога налазио у световној служби на дужности логотета. Када је реч о избору и рукоположењу Јоаникија, постављају се два важна питања, пре свега у вези с тим како је он дошао на чело српске цркве: да ли је церемонија обављена на Државном сабору, или је новог архиепископа устоличио сам краљ Стефан Душан, (што с обзиром на византијску праксу изгледа вероватније). Друго важно питање односи се на околности у којима је он дошао на чело српске цркве. Наиме, нови поглавар српске цркве је пре тога био логотет, дакле световни функционер, а познато је да су раније за архиепископе постављани угледни светогорски монаси и хиландарски игумани: Јоаникије I, Јевстатије I, Никодим и Данило II. У тренутку неопходне промене на челу српске цркве у Хиландару су, такође, живели угледни монаси, као Гервасије, Теодул, Арсеније и Теодосије, па је утолико чуднија одлука Стефана Душана да на тај одговоран положај постави логотета Јоаникија. За то је свакако постојао неки јак разлог, који је наслућивао заслужни Пурковић, нагласивши „да је Јоаникије нечим задужио Стефана Душана, али се не зна чиме“. Чини се да се о избору световњака логотета Јоаникија за српског архиепископа могу правити и смелије претпоставке: можда је Стефан Душан оценио да ће бити корисније да, сходно својим далекосежним плановима, на чело цркве доведе световну личност ширих и прагматичнијих погледа но што су их могли имати прослављени хиландарски оци.

Најзад, можда се застој у освајачкој политици Стефана Душана према југу може тумачити и сталном опасношћу која је постојала на северним границама његове државе. У једном од претходних поглавља описано је да је августа 1334. године краљ Стефан Душан морао да прекине рат и склопи мир с царем Ромеја Андроником III Палеологом делимично и због узнемирујућих вести пристиглих са севера, где је угарски краљ Карло Роберт напао на територију српске државе. Иако је Стефан Душан успешно сузбио тај напад (1335), известно је да на северној граници његове државе није било мирно, већ да се ту стално ратовало. У писму папе Бенедикта XII од 26. фебруара 1338. године се констатује да је краљ Карло Роберт присвојио нека имања католичке епископије, што је учинио да би границе своје државе одбранио од напада српског краља. Може се наслутити да је тада Карло Роберт заратио против Србије и да је, прешавши Саву, дубоко продро према југу у дубину Душанове државе пошто је 22. септембра 1338. године издао једну повељу, близу реке Обнице (ваљевски крај). Угарска војска се, по свој прилици, крајем године повукла према северу. О ратном стању између Угарске и Србије сведочи и писмо папе Бенедикта XII краљу Карлу Роберту (1339), за кога се наглашава да се налази у сталном рату с паганима и шизматицима. Под овим другим термином свакако се подразумевају Срби. Међутим, када је реч о Стефану Душану известно је да је северна граница његове државе била од другостепеног значаја. Он је тамо углавном водио одбрамбене ратове, а главнину снага увек усмеравао у освајачким походима према југу.

Ако су односи Стефана Душана према Византији и имали сасвим миран ток у годинама после његовог састанка с Андроником III Палеологом надомак Солуна (26. августа 1334), ускоро је развој догађаја у царству Ромеја пружио српском краљу прилику да настави са осва-

јачким походима према југу. Иако релативно млад човек (рођен 1296), василевс Андроник III Палеолог често је поболевао, а његово нарушено здравље било је и последица неумереног живота који је водио још од ране младости. Описано смиривање стања у Епиру, који се 1340. године поново нашао под влашћу цара Ромеја, последњи је успех Андроника III Палеолога. Његово здравље се због оболеле јетре, нагло погоршало у пролеће 1341. године, због чега је с породицом из Солуна стигао у Дидимотику, а убрзо се одатле запутио у престоницу. Иако озбиљно болестан, учествовао је у раду црквеног сабора у Цариграду (јуна 1341), који је расправљао о ваљаности исихастичког учења Григорија Паламе и осуди његовог противника, калабријског монаха Варлаама. У току заседања сабора царево здравље се нагло погоршало, па се он 12. јуна повукао у престонички манастир Богородице Одигитрије, где је, и поред свих напора лекара да му спасу живот, преминуо у зору 15. јуна 1341. године. Као легитимни наследник престола остао је његов првенац Јован, рођен 18. јуна 1332. године у Дидимотици, у царевом другом браку с италијанском принцезом Аном Савојском. Али извесно је да у том узрасту он није могао преузети тешко бреме државних послова. Зато се одмах као хитно поставило питање избора личности која би у име малолетног наследника престола водила царство Ромеја. Најозбиљнији кандидат за ту одговорну дужност свакако је био велики доместик Јован Кантакузин, најближи сарадник преминулог цара, који је током његове самосталне владавине практично имао положај савладара.

Ако је веровати Јовану Кантакузину, цар му је током своје владавине у неколико наврата нудио положај савладара или регента. Било је то најпре јула 1329. године, пошто је био лакше рањен током сукоба са Османлијама у бици код Филокрене. Тада је у Дидимотици Андроник III Палеолог понудио Кантакузину да га прогласи за савладара, што он није прихватио. Јануара 1330. године Андроник III Палеолог је, тешко болестан, боравио у Дидимотици, где је правио планове о будућности

своје династије уколико напусти овоземаљски свет. У том случају Јован Кантакузин је требало да буде регент царице Ане Савојске и детета чије се рођење очекивало, али и то је велики доместик одбио. Иако током самосталне владавине Андроника III Палеолога његов верни пријатељ и сарадник Јован Кантакузин није добио титулу цара и положај савладара који је фактички имао, после цареве смрти се очекивало да ће он постати регент и чувар законитих права на престо малолетног Јована, уз кога је стајала мајка Ана Савојска. Додуше, у околини Андроника III Палеолога је поодавно постојала струја противна Јовану Кантакузину. Њен покретач била је царева мајка Рита Марија Ксенија, која је преминула у лето 1333. године, али су се њени истомишљеници сада окупљали око царице Ане Савојске. Она се и раније огласила као љути противник Јована Кантакузина и његове мајке Теодоре, па је покушавала чак да ограничи њихово кретање. Имајући одлучујући утицај у политичком животу царства и за владавине Андроника III Палеолога, Јован Кантакузин је, нашавши се у престоници после његове смрти, предузимао благовремене мере не би ли ситуацију довео под своју контролу. Већ неколико дана после василевсове смрти постарао се да иступи као заштитник законитих царских права његових синова Јована и Михајла, па је 17. јуна довео у царску палату и царицу-мајку Ану Савојску. После недељу дана започео је са одашиљањем преко петсто писама управницима области и сакупљачима пореза, позивајући их да све предузму како би промена на царском трону протекла без потреса. Царица-мајка Ана Савојска била је свесна тежине ситуације и преке потребе да заштити царска права свог малолетног сина Јована. Добро је знала да је Јован Кантакузин био најближи сарадник њеног супруга Андроника III, али је увек страховала од његовог утицаја на василевсове одлуке. Зато је слутила да ће амбициозни велики доместик још више утицати на одлуке њеног млађаног сина, па је одлучила да бригу о законитом наследнику престола повери васељенском патријарху Јовану

Калекасу, коме је Андроник III Палеолог у два наврата наменио ту дужност: године 1334. када је кретао у Солун, и 1340. године, када је полазио у поход на Епир. На страну царице-мајке стао је и амбициозни скоројевић Алексије Апокавк који се некада и сам налазио у групи младих људи окупљених око Андроника III Палеолога када је он у пролеће 1321. године почињао борбу против свог деде Андроника II. Уздизању Алексија Апокавка допринео је и сам Јован Кантакузин, који се често за њега заузимао код василевса Андроника III Палеолога.

Крајем јула 1341. године Јован Кантакузин је први пут напустио престоницу и кренуо у Тракију свакако у жељи да ту прикупи и учврсти снаге за коначан обрачун с противницима окупљеним око царице-мајке Ане Савојске. Он није случајно тако поступио јер је његова породица у Тракији увек имала највише поседа и присталица. У првој половини септембра 1341. године у Дидимотику су приспели изасланици латинских барона из Мореје (епископ Корона и Јован Сидерос), који су, незадовољни намесником титуларне латинске царице Катарине од Валоа, били спремни да се потчине Цариграду. Сам Јован Кантакузин био је свестан огромног значаја такве понуде јер би се после припајања Мореје царство Ромеја проширило и на каталанске поседе у Атини и Беотији, па би се као некада простирало од Пелопонеза до Константинопоља. А тада – како наглашава цар-писац – неће бити тешко да се Србима (Трибалима) и осталим околним варварима врати мило за драго за сва насиља која су Ромејима учинили.

Иако су изненадне примамљиве понуде латинских барона из Мореје отварале широке перспективе за акције које је Јован Кантакузин планирао за следећу, 1342. годину, такве планове сасвим је пореметио даљи развој догађаја у престоници. Средином септембра 1341. године Јован Кантакузин се вратио у Цариград, где су његове присталице сенатори одлучили да га поздраве као цара, што је он одбио. Извесно је да је током Кантакузиновог боравка у Тракији у престоници ојачала њему противна

струја која се окупљала око царице Ане Савојске, патријарха Јована Калекаса и Алексија Апокавка, а чију је снагу велики доместик потценио. Јован Кантакузин је 28. септембра 1341. године поново напустио Цариград и запутио се у Дидимотику, која му је током читаве борбе за власт остала главно упориште. Одлазак из престонице покренуо је акцију његових противника, која је започета првих дана октобра, а чији је главни покретач био Алексије Апокавк. Почели су прогони сродника и присталица Јована Кантакузина, пре свега његове мајке Теодоре, а неки од њих су успели да умакну у Дидимотику и да се придруже Кантакузину.

Погром његових присталица и рођака у Цариграду био је последњи знак Јовану Кантакузину да и сам званично почне борбу против царице Ане Савојске и њених сарадника. Тај одлучујући корак уследио је 26. октобра 1341. године на дан св. Димитрија, када се Кантакузин по наговору својих присталица у Дидимотици прогласио за цара. Тиме је и формално прихватио изазов за борбу који му је упутило цариградско регентство. Међутим, поучен примерима из раније византијске историје, искусни Јован Кантакузин је тактички и мудро поступао у остварењу планова усмерених ка царском трону, водећи при том рачуна о легитимистичком расположењу поданика царства Ромеја који су били дубоко одани династији Палеолога и њеном законитом настављачу Јовану V. Зато је одмах заповедио да се у акламацијама најпре наводе имена царице Ане Савојске и њеног младог сина Јована, па тек онда његово име и име његове супруге Ирине, нагласивши да се сматра братом покојног цара Андроника III Палеолога и да стога има обавезу да узме у заштиту његову породицу. Без обзира на прокламовану улогу заштитника царских права нејаког Јована V Палеолога, извесно је да је својим проглашењем за цара Јован Кантакузин означио стварни почетак грађанског рата који ће својим токовима унети и неке нове моменте у односе Стефана Душана и царства Ромеја.

Јула 1341. године, после дужег боравка међу Татарима, у Цариград је приспео Шишман, најмлађи син по-

којног трновског цара Михајла Шишмана и Ане, сестре Стефана Душана. То је свакако узнемирило бугарског цара Јована Александра. Зато је он упутио посланство царици Ани Савојској и Ромејима, захтевајући, под претњом рата, Шишманово изручење. Јован Кантакузин описује саветовање одржано у престоници поводом захтева бугарских изасланика, када су изнети различити предлози о томе како треба поступити. Васељенски патријарх Јован Калекас је чак предлагао да се Шишман склони у престоничку цркву Св. Софије, која је увек представљала сигурно уточиште. Сам цар-писац био је против предаје бугарског претендента, па су се посланици цара Јована Александра вратили необављеног посла.

На промену прилика у Цариграду много је опасније реаговао Стефан Душан, који се, извесно, припремао за даље ратовање против царства Ромеја. О томе сведоче занимљиве вести да је 1341. године куповао оружје у Млецима, као и да му је „република" на лагунама одобрила да преко њене територије прође триста најамника заврбованих за службу у Србији. О походу Стефана Душана према крајевима царства Ромеја извештава нас Јован Кантакузин, који наглашава да је краљ, сазнавши за смрт цара Андроника III Палеолога, раскинуо склопљени уговор, напао преостали део Македоније и, прошавши поред Солуна, стигао до села Крићани. Његова војска тада није задобила велики плен јер су се људи, гонећи своју стоку, склонили у градове, у утврђења. Кантакузин се са својим присталицама у Дидимотици саветовао шта ваља чинити поводом напада Стефана Душана, па је одлучено да се српском краљу упуте посланици, који су обновили ранији мир. Из нешто каснијег излагања цара-писца види се да је то посланство предводио Јован Гавала који је прешао у табор царице Ане Савојске. Међутим, обновљени мир између царства Ромеја и српског краља није дуго трајао јер је ток догађаја у Византији дозволио Стефану Душану да настави са још смелијим плановима даљих освајања византијских градова и крајева. Тиме су окончане године предаха у његовим освајачким плановима према југу.

5.

ОСТАВИНА „МЛАДОГ КРАЉА"

Када је освојио власт и постао једини владар, Душан је био врло млад, неожењен, па није могао ни помишљати да обнови онај систем управљања у којем је и сам стасао. Није било личности која би могла да буде „млади краљ", али остала је територија којом је некада управљао и из које је кренуо у освајање власти над целом државом. Као у време његовог прадеде Уроша I, сви делови државне територије били су сада непосредно под краљевом влашћу, што је само привидно био добитак за централну власт јер њени су задаци тиме били осетно увећани, а нису се могла побољшати средства за њихово извршавање. Једнаке су остале тешкоће у савладавању простора, ништа брже ни поузданије није било преношење вести, а није се увећао ни број институција. Услови владања су остали и даље такви да се краљ морао ослањати на своје намеснике којима би поверио управу над појединим областима. Начин владања „младог краља" и његових саветника био је исти такав, само што су они били ближе својим поданицима, брже су могли стићи до граница подручја којим су управљали.

По преласку у средиште српске државе и напуштању територије „младог краља", Душан је био суочен с неприликама и на јужном и на западном крилу своје дојучерашње области. Своје место у управи морао је да повери намесницима, као што се то чинило у Милутиново време, када се у Зети јавља намесник с византијском титулом кефалије, коју ће касније Душан раширити по целој држави. Није познато где је било његово седиште

– највероватније у Скадру у чијој близини је био и двор „младог краља".

У Зети су око престолонаследника били сабрани великаши, који су утицали на њега и, без сумње, имали удела у спровођењу преврата којим је дошао на власт. Део тих великаша сигурно се преместио у средиште државе заједно с краљем, а неки од њих се могу препознати међу краљевим блиским сарадницима. Није јасно на кога се Душан ослањао у првим годинама своје владавине. У сваком случају, није било намесника за целу територију поверену раније „младом краљу", већ само за поједине делове, од којих је најважнија била Зета. Важну улогу су задржали потомци Илије ћефалије, некадашњег Милутиновог намесника. Његов син Ђураш Илијић био је у кругу великаша око „младог краља", а затим у служби Душановој. Педесетих година је Зетом управљао ћефалија Вукша, неко време и војвода Вратко.

Малобројни и штури подаци савременика откривају да је Душан већ у првим месецима владавине био суочен с тешкоћама. Једна одлука дубровачког Већа умољених из априла 1332. године показује да се од краља одметнуо војвода Богоје с још неком властелом и да је због тога била угрожена безбедност дубровачких трговаца. Одлучено је да се у трг Свети Срђ на Бојани пошаље наоружан брод који ће прихватити дубровачке трговце и њихову робу– (поменути су злато, сребро и восак). Богоје је имао под својом влашћу знатну територију јер су га Дубровчани молили да штити трговце по својим земљама, а краљу су се жалили да због његове побуне нико није могао ићи у Србију. Истовремено, они су поручивали да се залажу за то да војвода поново постане веран краљу.

Побуна је вероватно тада и смирена јер су трговци и даље одлазили на поменути трг на Бојани и нису се жалили на опасности. Уз Богоја је као одметник поменут још само Димитрије Сума, без сумње племенски старешина Албанаца у том крају, вероватно краљев функционер. Он се 1334. године помиње као поданик српског краља. О мотивима побуне се ништа не зна, као ни о условима под којима је постигнуто помирење. С разлогом се нагађало да се војвода Богоје није осећао довољно награђен после преврата.

Хумска земља, већ за време „младог краља" поприште борби с босанским баном, била је у знатној мери окрњена. За српску државу била је изгубљена долина Неретве, прво привремено, а онда, од времена сукоба међу краљевима у пролеће 1331. године, заувек. Бан Стјепан II је почео да се, по службеној титули, назива и „господар хумски". У повељи за Дубровчане из августа 1332. године он им потврђује да живе с „хумском земљом" по дотадашњим правним обичајима као да је он господар те територије. Исте године почео је захтевати да њему исплаћују део могориша, једног економски беззначајног трибута који су у ранијим вековима узимала господа из залеђа.

Међутим, то нису били једини губици српске државе. Још за време ратовања с Бранивојевићима босански бан је загосподарио Невесињем и Загорјем, територијама уз стару границу између две државе. Власт српског краља на тој страни осетно је сужена. Граница тада није била дефинитивно утврђена: померала се у наредним годинама, али ће на крају Требиње, Билећа, Рудине и Гацко постати граничне територије на српској страни, док је Дабар био упориште босанске власти.

Величина промена насталих у међувремену постаје видљива током Душановог сређивања односа с Дубровником. Свечано дубровачко посланство је октобра 1331. године посетило краља и честитало му долазак на српски престо. Уједно је то била прилика да се покрене низ поступака одавно уобичајених приликом смене на престолу. Српски владар би издао повељу којом потврђује све повеље својих претходника, гарантујући слободно кретање трговцима и безбедност за време боравка у његовој држави. Раније повеље су садржале изричите одредбе о поштовању граница и начину решавања међусобних спорова. Дубровчани би после тога на новог вла-

дара пренели исплаћивање светодмитарског или српског дохотка од 2 000 перпера, који су увели први немањићки краљеви, а у документима се може пратити од времена краља Уроша I. Сачуване су две Душанове повеље с почетка владавине, од којих је једна издата 14. августа, без назначене године, а друга је потпуно без датума, али несумњиво сачувана у оригиналу јер садржи остатке печата. Обе су кратко стилизоване, баш као и прва повеља Душановог оца, али ниједна од њих не потврђује целокупан садржај ранијих повеља. Она издата у Неродимљу 14. августа, претпоставља се 1332. године, гарантује слободу кретања трговаца, а казном се прети свакоме ко би ометао Дубровчане приликом куповине жита. Остале њихове разноврсне пословне делатности уопште се не помињу. Друга, недатована повеља садржи обећање да ће се поштовати имовина трговаца, да је свако обавезан, па и сам краљ, да купује робу у трговима и на панађурима, да нико не сме одузимати робу трговцима. Светодмитарски доходак је први пут исплаћен крајем 1333. године.

Свечано посланство из октобра 1331. године имало је и специфичне задатке проистекле из тадашње ситуације. Остало је, наиме, питање судбине града Стона и његовог полуострва, које је тада називано Стонски рат. Њега су Дубровчани привремено запоселе већ 1326. године, приликом искорењивања Бранивојевића, а затим су га изгубили у рату. Они нису, као босански бан, користили неслогу међу краљевима и нестабилност приликом смене на престолу да би га поново заузели, већ су настојали да полуострво и тврђаву Стон добију мирним путем у споразуму с краљем. Обновили су, дакле, преговоре и настојали да краља придобију посредством утицајних људи с његовог двора. Наруку им је ишла околност да је после ширења и успеха босанског бана у Хумској земљи Стон са полуострвом био готово одсечен од остатка Душанове територије. Друга повољна околност за Дубровчане биле су Душанове новчане невоље које су га тих година нагониле да узима робу трговцима, о чему ће касније бити више речи. Преговарало се крајем 1331. и током 1332. године када је краљ био заузет на једној страни ратом против Византије, на другој – приликама у Бугарској, где је свргнут његов рођак и на престо дошао цар Иван Александар. Тада није догађајима на западу посвећивао пуну пажњу: сам је подстицао Дубровчане да посредују код босанског бана да се склопи мир.

Преговори с Дубровчанима су, међутим, настављени и до краја 1332. године били су повољно окончани јер је у јануару 1333. године краљ издао повељу којом је Стон, полуострво и суседне територије препустио Дубровнику. Позната је цена коју су Дубровчани платили – 8 000 перпера, али није јасно какав је карактер приписан тој трансакцији. На почетку преговора, у октобру 1331. године, тражено је да се посланици распитају код краља и великаша (барона) да ли би се полуострво могло добити било као „феуд" било куповином. У краљевој повељи, међутим, говори се о дару и даровима („ја прво моје пришастије на краљевство") и многобројним другим знаковима пажње. Међу тим изразима пажње било је свакако и упућивање трочланог посланства, коме је повеља издата у Пологу (тетовски крај). Краљ би, дакле, на њихов дар од 8 000 перпера узвратио тиме што им је „дао с милошћу" Стон и територије. Али то није било све. У оквиру трансакције установљен је и редован годишњи данак од 500 перпера, који се имао исплаћивати о Ускрсу сваке године. Повеља је чак садржала претњу: у случају да се не плати „на рок", Дубровчани би били дужни да плате двоструки износ.

У повељи је подробно наведено шта је све дато граду: полуострво стонско са међама, насељима, људима и правом да подигну утврђење на Превлаци или где буду хтели. Поред тога, и појас земље од Превлаке до дубровачке границе и острво Посредњицу на ушћу Неретве. Али у дубровачке руке није дошло све што је повеља садржала. Острво Посредњица је, заједно са осталом земљом поред Неретве, било под влашћу бана Стјепана II,

а такође и појас земље од Стона до тадашње дубровачке границе, у коме је Слано било најважније место.

И поред успешне нагодбе с краљем Душаном, Дубровчани нису могли да доведу до краја започети посао. Пошто је Стон са својим полуострвом био део Хумске земље, а чак се веровало и тврдило да је ту било њено средиште, претендовао је на њега и босански бан Стјепан II, који се већ називао господар хумски и настојао да на себе пренесе права хумских господара у односу на Дубровник. Требало је, дакле, и од њега „откупити" нову тековину. Непуних месец дана после краља Душана и бан Стјепан II је издао повељу, али с битно другачијим описом територија. У његовој повељи су наведени Рат, Стон, Превлака и острва око полуострва. Он је Дубровчанима одобрио да зидају, прокопају превлаку, да узимају од људи на додељеној територији све што припада господару, али у његовој повељи нема помена о земљишту у Приморју, нити о Посредњици. Душанов дар је остао у том делу нереализован, и то зато што он није имао под својом влашћу све оно што је поклонио. Један део ће Дубровчани остварити тек 1399. године, а оно у делти Неретве остаће заувек изван њиховог домашаја. И босанском бану је требало плаћати 500 перпера сваке године. При том су се Дубровчани обавезали да на стечену територију неће примати банове непријатеље, а бану и потомству обећали су гостопримство уколико то буде потребно.

Већ у марту 1333. године Дубровчани су доносили одлуке о земљи и становницима Пељешца; делили су земљиште међу својом властелом и пучанима. Нешто земље су оставили и затеченим људима. Међу њима је било и свештеника. Није познато да ли су приликом промене власти неки од угледнијих становника напустили Стон и полуострво. Дубровачке мере заведене на стеченој територији остају изван нашег интересовања док пратимо Душанов животни пут, али мало пажње им се мора поклонити јер су изазвале пролазну кризу у иначе добрим односима између Дубровника и српског краља.

У мају 1334. године краљу је дошло ново трочлано посланство пошто се он нешто разљутио: „Како се беше порасрчило краљевство ми на властеле дубровачке за Стонски рат". Посланство је краљ примио код Призрена и, према речима повеље, Дубровчани су пристали „на сву вољу краљевства ми и праву службу", па је краљ потврдио свој дар из прве повеље, са жељом да после тога међу њима не буде неке свађе већ „право живљење" како је раније било.

О узроцима краљеве срџбе може се закључивати по мерама које су том новом повељом прописане. Дубровчани нису смели да приме ниједног човека с краљеве територије, осим људи који су се затекли у време предаје. Предвиђена је била могућност контроле од стране краља и у његово име, и то тако што би краљев човек и пристав дубровачке општине заједно проверили да ли има оних који су дошли после преузимања територије. Сваки такав човек се морао извести на краљеву територију. Предвиђено је чак било, уколико краљев човек не нађе никог, а краљ и даље сумња, да се тада морају заклети четворица или петорица властеле у катедрали да по њиховом знању није усељен нити скривен ниједан краљев човек. Тим одредбама о забрани примања људи додато је још и то да су се дубровачки посланици заклели „да пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и рату како јест повелевало краљевство ми". У повељи из 1333. године о томе нема помена. Вероватно је то био усмени захтев краљев саопштен посланицима. Може се само нагађати о томе шта је могло да буде повод да краљ после годину дана изричито захтева слободу рада православних свештеника.

Дубровачки преговори на два колосека били су могући захваљујући томе што је између краља и бана склопљено примирје, али није познато ни под којим условима, ни на које време. Пошто је у лето 1334. године угарски краљ Карло Роберт припремао поход на Србију и ратовао следећих месеци, вероватно је и бан, као његов вазал, обновио непријатељства. У сваком случају, негде

пре јула 1336. године дошло је до промене у граничном подручју. Српски краљ је повратио области Невесиња и Загорја. То се може поуздано закључити из чињенице да су властела из Невесиња и Загорја, Познан Пурчић, Ружир и Милтен Драживојевић, променили страну. Од времена борби с Бранивојевићима они су били поданици босанског бана. Познан је долазио 1327. године у Дубровник као посланик босанског владара, док је Милтен набројан међу бановом властелом у повељи за Дубровник из 1332. године. Милтен и Ружир су још 1335. године у служби бановој, Загорје је забележено као да припада Босни, а онда, у јулу 1336. године, на ту властелу се жали опат једног дубровачког манастира изван зидина као на људе „сада српскога краља“. Део Хума под влашћу, босанског бана сужен је тада на долину Неретве и појас у залеђу морске обале. Дубље у унутрашњости у босанским рукама остао је Дабар.

Пошто је дошло до смиривања спора због људи који су се склањали на Стонски рат, у односима српског владара и Дубровника преовладали су материјални и финансијски проблеми. Сразмерно дуг период мира открио је у којој мери су се преплитали интереси обеју страна и колико су оне економски зависиле једна од друге. Дубровчани су преостали део новца за Стон исплатили о Петровдану 1333. године као што је било уговорено. Пре тога су, на краљеву молбу, издали 2 540 перпера за исплату шест бојних коња које је послао хрватски властелин кнез Гргур Курјаковић. После тога је преостао само годишњи данак „трибут стонски“, који је имао дугу и занимљиву историју. Душан га је уступио монасима српског манастира Светог арханђела Михајла у Јерусалиму, а пренет је касније на монахе манастира Хиландара и Светог Павла на Светој гори. Надживео је не само српско царство него и све средњовековне државе и био исплаћиван као побожни дар, „свећа“ монасима, све до краја XVIII века.

Краљ Душан је касније и Светодмитарски трибут користио за исплату дугова, најчешће страним трговцима. Али много већу улогу од општине имали су у његовим финансијама дубровачки трговци у улози закупника царина. У државним финансијама је у то време све већи бивао удео прихода од рудника, ковница новца, царина и дажбина од трговине, нарочито од продаје соли. Државна власт, међутим, није располагала ни људима, ни стручношћу потребном за организацију убирања те врсте прихода. Прибегавало се стога свуда познатом и примењиваном давању прихода у закуп. Трговац појединац или група пословних људи, повезана у трговачко друштво склапали би с владарем уговор о исплати одређеног износа новца за годину, а сами би организовали убирање, што је повлачило обезбеђивање персонала, надзора, евиденције и разноврсне трошкове. Закупници су налазили свој рачун у томе што су убирали више од износа на који су се обавезали уговором. У својству цариника приморски трговци су добијали и извесне управне и судске функције — постајали су у извесном смислу продужена рука државне администрације.

Градови су од својих трговаца који би закупљивали царине захтевали да, по истеку уговореног рока, поднесу повељу као доказ да су измирили све рачуне с владарем. Захваљујући томе остао је сачуван известан број докумената који показују да су закупници успешно деловали, а узгред откривају и где су били неки од значајних извора владаочевих прихода. Забележене су царине Новог Брда, Рудника, Брскова, Призрена, затим „зетских тргова“, а нарочито Светог Срђа на Бојани, где се продавала со. Српски краљ је имао свој део прихода од соли која се у Дубровнику продавала становницима залеђа. Трговина сољу је била под надзором државних власти и дозвољена је била само на неким „законитим“ местима: на тргу Свети Срђ на Бојани, у Котору, у Дубровнику и Дријевима на Неретви (данас Габела). Овај последњи трг је у међувремену био изгубљен за српску државу.

Међу закупцима царина препознаје се сразмерно узак круг припадника которских и дубровачких патрицијских породица, често удружених. У привредном

животу Србије у Душаново време Дубровчани постепено преузимају водећу улогу од Которана, који су имали знатне предности као краљеви поданици. Дубровчани су се бројношћу људи и капиталом показали да су способни да прихвате све веће послове које је доносило собом отварање нових рудника и јачање трговине.

Которани су, међутим, сачували место управитеља државних финансија, дајући краљу протовестијара. Од Милутиновог времена у том високом звању смењивали су се угледни Которани, које је владар упућивао као посланике на стране дворове. Посланичке мисије обављао је почетком века Трипе Михов Бућа, трговац, закупник царина и утицајни дворанин. У време Дечанског он је посредовао у преговорима о уступању Стона. Успешнији у томе био је његов син Никола, који је постао краљев протовестијар и остао на тој дужности до смрти, на самом крају Душанове владавине. Захваљујући заслугама у добијању Стона он је постао дубровачки грађанин и од њега потиче дубровачка грана Бућа.

Краљев протовестијар је много радио и са својим суграђанима и са другим приморским трговцима. Познат је донекле онај део његове активности који се односио на потраживања од владара за робу и ствари одузете трговцима у разним приликама, а надокнађене тек касније, у ратама. Градски статути су прописивали нарочит поступак у случају да трговце задеси штета. Морало се тачно утврдити и евидентирати колико је ко изгубио и заједнички тражити повраћај или накнаду. Уколико би био враћен само део одузетих ствари или исплаћен део вредности, међу оштећене се то распоређивало сразмерно са величином губитка.

О накнади и расподели бринула се градска власт, затим сами трговци, а у дубровачком случају и конзул трговаца биран сваке године, који је имао седиште у Призрену. Захваљујући споровима који су били чести, остало је података из којих се може закључити да је краљ имао велике новчане неприлике у првим годинама своје владавине. Трговцима није било надокнађено оно што

им је одузео као „млади краљ“ код Светог Срђа и оно што је запленио у време борбе с оцем, а већ су уследиле нове заплене, од којих је забележено само место или прилика. Узимао је тканине и вино у време женидбе (лето 1332), затим робу на панађурима у Грачаници, Дечанима, Пологу.

Будући да се повељом обавезао да се трговцима неће одузимати роба, краљ није оспоравао своје дугове, али је отезао са плаћањем. Његов протовестијар се снalазио према приликама, исплаћивао је цену узете робе новцем, али се дешавало и да, уместо новца, преда сребро, које је владар добијао на име рударске дажбине („урбура“), и, што је још необичније, плаћао је и чаурама свилене бубе. Из византијског времена је у Призрену и његовој области наслеђена производња свиле и свилених тканина, а у вези с тим гајење дудовог дрвета и свилене бубе. У повељама има помена обавеза зависних људи да господару испоручују одређену количину чаура или противвредност у новцу.

У овом животопису владара не може се посвећивати већа пажња појединостима о тим исплатама. Треба само подсетити да је у јесен 1349. године, скоро две деценије по преузимању власти, Душан, тада већ као цар, правио обрачун с Дубровчанима, и то у периоду „од како је царство ми преузело краљевство и до царства“, што значи 1331–1346. године. Испоставило се да је он са̂м дуговао непуних седам хиљада млетачких перпера, а томе је додавао царичин дуг од 1 700 перпера „за древо (брод) које се је у Зете разбило тере узела госпођа царица“ и још оно што је дуговао за штету коју је нанела властела, тако да је укупан дуг износио преко 9 200 перпера. Истом повељом је било прописано да се тај дуг исплати у следеће три године годишњим ратама од царина у Зети (2 000), Светом Срђу (500) и Призрену (700), што даје увид у начин управљања финансијама.

Колико се из очуваних докумената може видети дугови самог владара имали су мање тешке политичке последице од дугова његових поданика Которана. Из

разлога који се на основу оскудне грађе нису могли утврдити, грађани Котора су се тридесетих година XIV века нашли у стању хроничне презадужености. Један део дугова настао је због одговорности општине према неким млетачким трговцима који су претрпели штету, други је настао због узимања кредита којима је у Србији набављана роба којом се трговало. Ипак, тиме се не може објаснити она масовна задуженост која је дала повода да српски краљ склопи с Венецијом уговор о Котору (*pasta Catari*), који се искључиво бавио обезбеђивањем млетачких поверилаца и начинима утеривања дугова од грађана. При том су гажене одредбе градског статута и обеснажени правни обичаји који су донекле штитили дужнике. Прописивало се да брат мора одговарати за брата, члан трговачког друштва за све своје ортаке. Удовица није могла заштитити имовину коју наслеђују синови: морала је да јавно региструје мужевљеву имовину како би се знало шта се може узети за кредитора. Которске судије су биле два дана у недељи обавезне да решавају потраживања Венецијанаца и морале су у року од петнаест дана да реше сваки предмет. Општина је била обавезна да држи у затвору дужника или његовог брата или ортака све док он не намири дуг. Имање дужника се могло продати на лицитацији током месец дана по истеку рока кредита. Млетачког дужника који би био у Србији судије су морале позвати на суд у року од два месеца. Све те услове краљ је прихватио у првом уговору 1335. године, а њихово важење је продужено 1345. године за две, а 1348. за осам година. Колико се могло видети, заинтересована је била група млетачких финансијера, од којих су неки били повезани с тадашњим фирентинским трговачким компанијама. Вероватно да задуженост није била подједнак проблем свих двадесет година колико је био на снази уговор, али је сигурно допринела успоравању развоја которске привреде и заостајању тога града у односу на Дубровник.

Протовестијар је, као што се могло видети из излагања о владаревим финансијама, обављао многобројне

и сложене послове, веома важне за функционисање државног апарата, па је разумљиво што је биран из редова пословних људи. Мање је познато којим су врлинама и способностима били обдарени други високи државни достојанственици и владареви сарадници. У сачуваним изворима се најчешће хвале њихов углед и ратничке способности. Из целог двадесетпетогодишњег распона Душанове владавине познат је велики број великаша и дворских достојанственика, нарочито у периоду после царског крунисања. Међутим, посебну пажњу заслужује круг великаша из првих година те владавине, када је Душан био млад и имао сразмерно мало искуства. Један мали попис властеле са краљевог двора с почетка 1333. године сачуван је у већ поменутој повељи о уступању Стона Дубровчанима. Уз двојицу духовника, наводе се: казнац Балдовин, војвода Градислав Бориловић, жупан Вратко, кнез Гргур Курјаковић, ставилац Милош Војиновић, војвода Дејан Манијак, Градислав Сушеница и Никола Бућа. Оријентацију у систему тадашњих дворских титула и служби даје, на једној страни, већ помињани попис оних којима је которска породица плаћала глобе 1328. године: казнац, војвода, судија, велики челник, ставилац, а на другој – натпис на портрету Јована Оливера у коме су наведена звања која је он сукцесивно носио: велики начелник, велики слуга, велики војвода, велики севастократор.

Казнац, војвода и ставилац јављају се и у списку повеље из 1333. године у коме је упадљиво одсуство оних који су Душана окруживали док је био „млади краљ“. Нема војводе Младена, за кога савремени извор каже да је био Душанов заставник (*vezillifer*), што треба разумети као војни заповедник; није уписан ни Војин, који је имао под управом део територије „младог краља“. Међу дворанима није ни некадашњи челник Ђураш, за кога се зна да је напредовао у звање војводе и био у Душановој служби све време његове владавине. Вероватно је имао намесничку функцију. Касније се његово потомство среће у Зети, где му је био и отац Илија ћефалија.

О Младену више нема помена у сачуваним изворима, али породица је свакако остала у владаревој милости: Душанов великаш је био Младенов син Бранко Младеновић, од кога је потекла каснија династија Бранковића. Војин је доживео Душанов успон, његови људи се спомињу 1333. године, али га нема међу великашима у поменутој повељи. Међутим, у краљевој служби су сва три његова сина: кнез Војислав, који је одлазио у Дубровник као посланик, Милош, који је имао титулу ставиоца и био уписан међу дворане у повељи из 1333. године, и Алтоман, који је управљао територијом у даљем залеђу Дубровника. Случајно је познато да су породице Младена и Војина биле повезане браком Младенове кћери и Војиновог сина Алтомана.

Неки дворски достојанственици који се спомињу у повељи издатој 1333. године нису познати из других извора, на пример казнац Балдовин, док се други спомињу у каснијим збивањима. Тако се претпоставља да је војвода Градислав Бориловић у ствари онај казнац Бориловић који је заповедао Душановим трупама у војним операцијама 1352. године. Жупан Вратко је по свој прилици, онај Вратко који се уз Јована Оливера помиње међу двадесет Душанових војвода које су 1342. године ратовале код Сера. Он је, као потомак Немањиног сина Вукана, био сродник владајуће династије, па се појављује у родослову кнегиње Милице, мајке деспота Стефана.

У поменутом списку је, неочекивано, и кнез Гргур Курјаковић, припадник хрватске великашке породице Курјаковића, који је напустио свој крај, тако да се сматрало да је изневерио угарског краља. Он је имао намесничку функцију у Македонији јер у његовој служби је 1333. године био кастелан града Скопља. Мислило се да је он исти онај ћесар Гргур из царског периода Душановог, али за то нема доказа – не зна се колико је дуго остао у Србији.

Судећи по томе што део личности из 1333. године прати Душана кроз целу владавину, или пак њен највећи део, може се закључити да је он око себе окупио млађу властелу. Од наслеђених достојанственика моћан и утицајан, али непоуздан био је Хреља, који је напуштао српског краља и вратио му се пред смрт. Богатством и угледом истицао се и Јован Оливер, великаш чији је успон почео за владавине Душановог оца. Имао је земље у источној Македонији, са рудником у Кратову. Он је 1342. године настојао да се родбински повеже с Јованом VI Кантакузином и показивао спремност да пријеђе византијском претенденту.

На самом почетку Душанове владавине, већ 1333. године, помиње се једна личност која ће имати важну улогу у ратним збивањима. Био је то витез Палман, заповедник одреда немачких најамника, о којима се више пута говорило у историји Душанових ратовања и освајања. Узимање страних најамника, ратника по позиву, уобичајило се у Србији још за време краља Милутина. Бројни су били Туркопули, христијанизовани Турци, које је он преузимао од Византинаца. Има, међутим, и трагова службовања западних витезова. Милутинов син већ узима у службу Каталанце, који су своје услуге нудили у читавој јужној Европи. Оставили су неизбрисиве трагове у византијској историји почетком XIV века. Из немачких земаља, као и из Италије, потицале су такође најамничке дружине, које су ступале у службу владара способних да плате високу цену њихових услуга. Поред Палманових Немаца, помињу се и Латини као друга најамничка група у Србији. Уз краља је и краљица имала свој одред. Венеција је више пута излазила у сусрет Душановим молбама да у њеној околини регрутује најамнике и да их води преко њене територије, а још чешће је одобравала набавку оклопа, штитова и другог ратног материјала. Добро наоружани оклопљени коњаници добили су у овом делу Европе већи значај откако се падом слободних људи у зависност од господара властелинства сужавала основа масовне, али слабо наоружане војске, која је улогу сачувала једино у локалној одбрани. Без добро обучених и наоружаних коњаника оклопника није се могло замислити офанзивно ратовање. Тек ће шира

употреба ватреног оружја променити улогу појединих делова оружаних снага.

У Душаново време најамнике је било лакше прибавити него издржавати. Нису сачувани уговори о условима под којим су немачки најамници примани у службу српског владара, али поређењем с најамницима у другим земљама може се закључити да је месечна плата износила 2–3 златника. Одред од петсто најамника морао је месечно стајати око 1 500 дуката или 3 000 перпера. Душан их је држао не само месецима него и годинама, што је у великој мери оптерећивало државне финансије. Отуда су новчане тешкоће биле неизбежне – и поред прихода од рударства у успону и све интензивније трговине.

6.

ПРИЈАТЕЉСТВО И САВЕЗ СА ЈОВАНОМ КАНТАКУЗИНОМ

Проглашењем Јована Кантакузина за цара у трачкој тврђави Дидимотици (26. oktobra 1341) званично је почела његова борба за власт против цариградског регентства царице Ане Савојске, мајке малолетног наследника престола Јована V Палеолога, уз коју су као најближи сарадници стајали велики дукс Алексије Апокавк и васељенски патријарх Јован Калекас. Ако је овај нови дуги грађански рат, вођен у годинама појаве турске опасности, и однео последње унутрашње снаге држави Ромеја, он је, с друге стране, био пропраћен неким појавама које нису обележавале раније сличне сукобе у византијској историји. Њихово тумачење неопходно је за разумевање једне веома важне етапе у односима краља Стефана Душана и суседног царства. Као један од најбогатијих и најмоћнијих људи у Византији, Јован Кантакузин је у борби за царски трон бранио интересе крупног племства, па је зато природно што су се уз противничку страну сврставали сиромашнији житељи преосталих византијских градова у Тракији и Македонији. Та поларизација снага у дугом грађанском рату јавља се већ на његовом почетку јер, с једне стране, сам Јован Кантакузин пише да су му се у лето 1341. године обраћали неки угледни ромејски великаши, као и Хреља, некадашњи поверљив човек српског краља Стефана Дечанског. Међутим, ускоро се огласила и друга страна: већ 27. октобра 1341, дакле непосредно после проглашења Јована

Кантакузина за цара, становници Адријанопоља устали су против локалног племства, а покрет незадовољства ширио се градовима Тракије и Македоније, да би највећи замах добио у Солуну, другом граду царства.

Дугу и хладну зиму 1341/2. године Јован Кантакузин је провео у трачкој тврђави Дидимотици, која му је током већег дела грађанског рата била сигурно уточиште, а у којој је седела и његова супруга Ирина. У тим месецима Јован Кантакузин се припремао за ратне операције које су га у пролеће очекивале. Већ је новембра 1341, тражећи савезнике у предстојећој борби за престо, упутио писма Стефану Душану и цару Јовану Александру, али су их запрлениле присталице цариградског регентства царице Ане Савојске. Из угла византијско-српских односа нарочито је занимљиво сазнање да су већ у пролеће 1342. године у табор Јована Кантакузина у Дидимотици пристигли и изасланици Хреље, моћног великаша чије се седиште налазило у Струмици, а поседи се простирали дуж Струме све до њеног ушћа код града Христопоља (Амфипоља). Цар-писац наглашава да је Хреља „имао силно благо", као и да је његовим посредовањем са 1 000 људи пришао цару Андронику III Палеологу, по свој прилици при крају владавине (1340. године). Када је грануло пролеће 1342. године, Јован Кантакузин је напустио Дидимотику, где је оставио супругу Ирину. Намера му је била да се домогне Солуна, великог и значајног града који би му пружио сигурно упориште у борби против регентства царице Ане Савојске. На путу према граду св. Димитрија значајну подршку могао му је пружити поменути великаш Хреља, који је с војском стигао до града Христопоља. Користећи делатност својих присталица, Јован Кантакузин је успео да у току преговора преотме Хрељи важан град Мелник. Али, превртљиви Хреља, који је често мењао стране, желео је да и у новој ситуацији пажљиво процени коме треба прићи, о чему сведочи драгоцена вест да се, по свој прилици почетком лета 1342, обрео у Солуну, где је преговарао с Кантакузиновим огорченим непријатељем,

великим дуксом Алексијем Апокавком. После дужих преговора и колебања Хреља је ипак пришао Јовану Кантакузину, што је изазвало велику радост његових присталица „будући да је Хреља био моћан не само оружјем, коњима и благом већ је и у ратним стварима био изванредно вешт".

Међутим, наизглед добро припремљен план Јована Кантакузина да уђе у Солун изненада је пропао јер је и овде превагу однела странка зилота у којој су вођство имали представници ширих слојева градског становништва противних крупном племству, чије је интересе он у овом грађанском рату штитио. Био је то само најјачи од таласа сличних покрета који су се раније јавили у градовима Тракије. Бежећи од гнева побуњеног становништва, Теодор Синадин, намесник Солуна и Кантакузинов присталица, морао је да напусти град Св. Димитрија у коме су власт преузели зилоти и ту се задржали све до јесени 1350. године, пружајући одлучан отпор свим Кантакузиновим покушајима да град доведе под своју контролу. Јуна 1342. године у Солун је приспео и цариградски регент, велики дукс Алексије Апокавк, желећи да искористи побуну зилота у борби против Јована Кантакузина и аристократије.

Приказ главних збивања која су у пролеће 1342. године обележила грађански рат у Византији неопходан је за разумевање следећих корака Јована Кантакузина. Схвативши да губи терен и присталице у царству Ромеја, донео је тешку одлуку да крене у Србију и потражи помоћ краља Стефана Душана, с којим се познавао још од његових сусрета с василевсом Андроником III Палеологом. На скупу преосталих 2 000 присталица у тврђави Гинекокастрон надомак Солуна Јован Кантакузин је образложио своју одлуку да се за помоћ обрати Стефану Душану „који је одавно био према њему пријатељски расположен", а чија би помоћ била од велике користи у борби против цариградског регентства. При том је рекао да му је током боравка у Тракији српски краљ послао изасланике с понудом уговора о миру и савезу ко-

ји подразумева да он неће напасти ниједан ромејски град. На скупу у Гинекокастрону било је речи и о потреби да се помогне становницима града Едесе (Водена) који су нападали одреди српског краља. Али спас овом славном граду донела је коњица коју је као помоћ из Солуна послао Алексије Апокавк.

Пошто је у Гинекокастрону, окружен преосталим присталицама, донео судбоносну одлуку да од Стефана Душана потражи помоћ у борби за царски престо, Јован Кантакузин је јуна 1342. године упутио у Србију двојицу посланика који би, пре свега, подсетили српског краља да треба да се придржава склопљеног уговора о миру. Међутим, поклисари су заробљени у близини Просека и предати Алексију Апокавку у Солуну. Неуспех мисијеповерљивих људи ипак није обесхрабрио Јована Кантакузина. Штавише, можда је убрзао његову одлуку да се из Гинекокастрома (надомак Солуна) с преосталим присталицама са̂м запути у Србију не би ли у непосредном сусрету са српским краљем осигурао његову помоћ у борби против цариградског регентства. Пут према северу водио га је долином Вардара, па се он најпре задржао у граду Просеку, где је као заповедника затекао извесног Михајла Асена који је раније пребегао српском краљу. Био је то један од оних Ромеја који су често прелазили на српску страну. Михајло Асен је достојно дочекао Јована Кантакузина, поздравивши га као цара, а његове људе снабдео је потребним намирницама, тако да је ратна дружина могла да настави пут. Крећући се узводно путем уз десну обалу Вардара према Скопљу, Јован Кантакузин и његова пратња су код Велеса, на другој страни реке угледали бројну војску Јована Оливера, једног „од најмоћнијих Срба (Трибала)", кога је византијски претендент познавао још од ранијих сусрета цара Андроника III Палеолога са српским краљем, а према речима Нићифора Григоре, „беше му одавно пријатељ". Пошто су се преко гласника двојица угледних људи договорили о сусрету, Јован Кантакузин је прешао Вардар и провео више дана са Јованом Оливером, који је њега и читаву његову пратњу

богато гостио. Штавише, цар-писац наглашава да му је моћни српски велможа пришао „као господару и свако му поштовање указивао", а изјавио је да „жели не само да му буде пријатељ него и један од оних који му верно служе". Други савременик, Нићифор Григора, такође наглашава да је Јован Оливер много дана гостио Јована Кантакузина, који је свог љубазног домаћина издашно даривао „предметима украшеним драгим камењем и сребрним посуђем".

Пошто је достојно дочекао неочекиваног и угледног госта из царства Ромеја, Јован Оливер је, по договору с њим, похитао да о свему што пре обавести Стефана Душана, а Јован Кантакузин је с пратњом наставио пут према Скопљу, где се, очекујући вести од краља, задржао извесно време. Тих дана Стефан Душан се затекао у крају званом Морава, пратећи супругу Јелену која је путовала у госте брату, трновском цару Јовану Александру. Сасвим је разумљиво да Јовану Оливеру није било тешко да српски краљевски пар убеди да треба да прекине намеравано путовање и да се врати у владарску резиденцију како би достојно дочекали угледног госта који се, треба признати, сасвим разликовао од Ромеја раније приспелих у Србију. Били су то угледни поданици царства који су се, незадовољни положајем у Византији, надали да ће у суседној земљи остварити неке од својих политичких амбиција. Сада је у Србију приспео Јован Кантакузин, најугледнији човек у Византији, близак пријатељ и најближи сарадник преминулог цара Андроника III Палеолога, који је с пуно права ступио у борбу за положај регента малолетном Андрониковом сину Јовану, а против царице-мајке Ане Савојске и њених сарадника. Пружање помоћи кандидату за царски трон Ромеја отварало је нове и неочекиване перспективе у освајачкој политици Србије према југу. Зато су Стефан Душан и његова супруга Јелена брзо одлучили да се врате, пославши као претходника Оливеревог брата Богдана да обавести угледног госта о њиховом скором приспећу.

На те добре вести Јован Кантакузин је кренуо из Скопља и стигао у леп крај Пауни, смештен код неутврђеног села Приштине. Ту се налазила једна од резиденција или боравишта владара из куће Немањића, па је очигледно то било погодно место за сусрет Стефана Душана са угледним гостом. Тако су у топлим летњим данима у овом крају, који се, како сам цар-писац каже, због лепоте назива Пауни, започели дуги преговори између двојице старих знанаца још из ранијих сусрета Стефана Душана с царем Андроником III Палеологом (1334, 1336). Захваљујући мемоарском спису Јована Кантакузина, добро је познат ток дугих и осетљивих преговора које је он у лето 1342. године водио са српским краљем. Али и поред врло занимљивих детаља, његове исказе треба примати с великим опрезом јер је природно веровати да је он своје поступке желео да прикаже у по себе најбољем светлу. На другој страни стоји знатно сажетији приказ Нићифора Григоре: он више пажње посвећује тешким условима живота које су у Србији затекли људи Јована Кантакузина, а на крају констатује да су цар и српски краљ држали за такве прилике одговарајуће беседе.

Сам Јован Кантакузин прича да га је његов домаћин дочекао с посебним почастима – уступао му је првенство у многим приликама, па и на гозбама, дајући му „боље и више седиште“. Наредио је својим великашима да угледног госта поздрављају по ромејским обичајима, а кад је он долазио у његову резиденцију, сачекивали су га најпре српски племићи, они млађи пред капијом, а старији и угледнији у дворишту, док га је краљ дочекивао на вратима, понекад чак излазећи до места где је угледни гост силазио с коња. Не мање поштовања Јовану Кантакузину указивала је краљица Јелена „такмичећи се да ни у чему не заостане за супругом. Тако се држала за читаво време док је цар био у друштву са њима“. Пошто су гозбе потрајале много дана, требало је окренути се правим стварима: преговорима о савезу двојице владара и њиховој заједничкој борби против регентства царице Ане Савојске – јер се због тога Кантакузин и запутио у Србију. Сасвим је разумљиво да Стефан Душан није желео да се без одређене користи по своје краљевство упушта у ризичне ратне походе, па је од Јована Кантакузина тражио да као накнаду за пружање помоћи добије области западно од Христопоља или макар од Солуна. Пошто Јован Кантакузин није хтео да се обавеже на тако значајне територијалне уступке, изјављујући да није спреман да зарад свог спаса уступи и најмањи град Ромеја и пристајући само да Стефану Душану призна оно што је освојио за живота цара Андроника III Палеолога, преговори су запали у кризу. Тада је иницијативу, по речима цара-писца, преузела краљица Јелена, која је на скупу двадесет четири најугледнија великаша, а без присуства краља, у подужој беседи образложила зашто не треба пропустити прилику и чак без постављања посебних услова помоћи Јовану Кантакузину. Тај краљичин предлог препоручио је краљу и окупљеним великашима и Јован Оливер, за кога Јован Кантакузин поново наглашава да је најмоћнији међу српским великашима, а веома пријатељски према њему расположен.

Убеђен снагом изнетих разлога, краљ Стефан Душан је пристао на савез са Јованом Кантакузином коме је требало да пружи војну помоћ у борби за царски престо, а да за то као награду добије само признавање поседа ромејских градова које је већ освојио. Током преговора повела се реч и о великашу Хрељи „кога је српски краљ присвајао као сународника“, док се Јован Кантакузин позивао на чињеницу да је он још за живота цара Андроника III Палеолога пребегао Ромејима и да је касније њему пришао. При том је показао и текст заклетви којима се Хреља обавезао да ће му верно служити. Краљ је усвојио изнете разлоге, па се почело припремати потписивање уговора пропраћеног заклетвама, чему је требало да присуствује српски архиепископ Јоаникије. Њега је Стефан Душан свечано дочекао изашавши до средине дворишта, узео узде његовог коња и довео га до места где је архиепископ обичавао да сјаше, а затим је

од њега примио благослов. Јовану Кантакузину није дозволио да изађе, већ је он, према обичају ромејских царева, сусрео архиепископа у дворани и тамо примио од њега благослов. Међутим, ствари су добиле изненадан и неочекиван обрт јер су се сутрадан у Паунима појавили изасланици Хреље, који је сада нудио да поново ступи у службу српског краља. Стефан Душан је то спремно прихватио, па је накнадно тражио да у уговор о савезу буде унет Хреља, као и град Мелник који је он поново освојио, натеравши Кантакузиновог човека Јована Асена да се са посадом повуче. Цар-писац тврди да је против воље пристао на те промене.

Пошто је тако закључен уговор о савезу и пријатељству, Стефан Душан је одлучио да двадесет великаша са својим одредима крену с Јованом Кантакузином према Дидимотици. Али ти угледни Срби су предочили краљу да није мудро да се новом савезнику повери толика војска јер он може да се у тренутку окрене споразуму с царицом Аном Савојском, што би њихове одреде довело у велику опасност. Зато су велможе саветовале краљу да од Јована Кантакузина захтева да млађег сина Манојла остави као таоца у Србији. Стефан Душан је разумео стрепње великаша, па је поставио одговарајући захтев Јовану Кантакузину, а као посредник пренео му је и жељу Јована Оливера да се његова кћерка уда баш за његовог сина Манојла. Краљ је свом новом пријатељу препоручивао ту родбинску везу јер ће тако, као што обећава Јован Оливер, он „у њему имати не више савезника и пријатеља, него слугу који је потпуно и увек спреман да његову корист сматра најпречим послом". Сам цар-писац се пита зашто је Стефан Душан пристао да Јован Оливер пређе у његову службу: био је то доказ краљеве великодушности, али и „Оливеровог богатства и његове силне моћи међу Србима (Трибалима), тако да се ни сам краљ није усуђивао да му се замери". Када је Јован Кантакузин прихватио наведене предлоге, Јован Оливер „паде ничице и целива му ногу", а краљу исказа благодарност због указане помоћи и посредовања.

Опис збивања у Паунима, сачуван у мемоарском спису Јована Кантакузина, пун је занимљивих појединости драгоцених за упознавање прилика на српском двору, али смо настојали да изнесемо само оне његове делове који су важни за разумевање тока преговора и њиховог коначног исхода. Савременик Нићифор Григора такође описује боравак Јована Кантакузина у Србији, али је његов приказ, као што је већ речено, много сажетији. Иако је опис цара-писца много богатији, он је због карактера његовог дела обојен субјективношћу непосредног учесника догађаја, па зато и не може да пружи сасвим веродостојну слику о условима тада склопљеног уговора. Заиста је тешко поверовати у цареву причу да је Стефан Душан пристао да му у предстојећој борби помогне само пријатељства и части ради, додуше добијајући као награду раније освојене ромејске градове. У то су српског краља, наводно, убедили супруга Јелена, присутни великаши, али и сам Јован Кантакузин, који му је предочавао да ће, када он постане владар Ромеја, будући његов пријатељ владати „не само градовима од Христопоља и Солуна, па све до својих граница, него и острвима и Византом и преосталом Тракијом. Јер пријатељима је, кажу мудраци, све заједничко". Зато се за добијање веродостојне слике о условима уговора закљученог у Паунима између Јована Кантакузина и српског краља треба обратити и другим изворима. Драгоцене вести о томе даје Нићифор Григора, који у опису догађаја из пролећа 1343. године и раскида савеза двојице владара подсећа да је споразумом о пријатељству било предвиђено да градови Ромеја могу „да увек пређу коме би хтели, било споразумом, било опсадом једног или другог, и да један другом не буде на сметњи". Из тих речи се јасно може закључити да су се у Паунима (лето 1342) Јован Кантакузин и краљ Стефан Душан споразумели да свако од њих задржи оне градове и крајеве које буде освојио у заједничкој борби против регентства царице Ане Савојске.

Пошто је у Паунима закључен и заклетвама потврђен уговор о савезу и пријатељству, као и о заједничкој

борби против цариградског регентства, Јован Кантакузин је одлучио да се с помоћним српским одредима упути према трачкој тврђави Дидимотици, где је оставио супругу Ирину. На том путу он је намеравао да најпре покуша да освоји Сер, важан и велики град у долини доњег тока Струме. Нашавши се крајем лета 1342. године са својом војском и српским помоћним одредима под бедемима Сера, Јован Кантакузин је најпре покушао да преговара с његовим житељима. Они су и раније били непријатељски расположени према њему, што се и сада показало јер су његове гласнике засули стрелама и камењем. Зато је војска почела да пустоши околину града, али је изненада почела да хара болест која је најпре погодила српског војводу Вратка, а затим и Јована Оливера. Када су се они опоравили, разболели су се остали српски заповедници и скоро читава војска. Много старешина је умрло, као и више од 1500 војника. Они су, очигледно, добро јели у плодној околини Сера, а пили су и тек измуљано, младо вино. Јован Кантакузин наглашава да се није разболео нико од његових пратилаца Ромеја.

Сасвим је разумљиво да је после изненадне епидемије у околини Сера, у коју су можда били умешани и прсти његових угрожених житеља, српска војска морала да се врати у своју земљу. Док се Јован Кантакузин бавио под Сером, његов противник, велики дукс Алексије Апокавк, послао је војску и лађе у Христопољ да би претенденту запречили пролаз према Дидимотици, јер су се недалеко од овог приморског града налазили кланци којима је пролазио пут из Македоније у Тракију. Пошто му је тако био препречен пут према Дидимотици, Јован Кантакузин се, како сам прича, упутио према Водену (Едеси), који је опседао српски краљ, али када је тамо приспео, видео је да је Стефан Душан већ освојио град, поткупивши његову посаду. Тада је оценио да је српско запоседање Водена свршен чин коме се он с расположивим снагама не може супротставити, па је, како сам каже, град „невољно и из нужде препустио краљу на чување све док се не буде указала прилика да га он поново сам преузме“.

После тога су се два пријатеља и савезника заједно вратила у српску земљу. Вести цара-писца о епизоди око Водена сведоче о томе да је српски краљ у време савеза с њим самостално предузимао походе против градова и крајева Ромеја, желећи при том да у пуној мери искористи грађански рат у царству. Пошто су ти Душанови успеси остварени у периоду између јесени 1342. и краја лета 1343. године, о њима ће бити речи касније. Сада ћемо се вратити збивањима из јесени 1342. године.

Док се Јован Кантакузин припремао да са савезничким српским одредима крене у Дидимотику, царица Ана Савојска покушавала је да дипломатским корацима убеди Стефана Душана да прекине пријатељство са увек опасним претендентом, коме никада није била наклоњена. У јесен 1342. године упутила је на српски двор двојицу посланика, извесног Георгија Луку и солунског митрополита Макарија, који су Стефану Душану понудили предају градова „о којима се буду договорили“ само да у Цариград пошаље везаног Јована Кантакузина. Пошто је краљ одбио тај предлог, посланици су се после саветовања у Цариграду поново запутили у Србију, овога пута да понуде све градове западно од Христопоља, осим Солуна, захтевајући да Стефан Душан држи Јована Кантакузина заточеног у тамници. Међутим, и нове, примамљивије понуде цариградског регентства остале су без успеха јер их је одбио сам краљ, а томе се с огорчењем супротставила и његова супруга Јелена, као и великаши који су посланицима „пребацивали силну лудост што су гајили наду да ће их убедити у нешто такво што превазилази сваки злочин. Јер сви су они волели цара и нису ништа подносили што би му могло нанети штету“. У одбијању понуда цариградских посланика предњачио је извесни великаш Ковач. Нићифор Григора помиње само једно посланство царице Ане Савојске, које је од Стефана Душана захтевало да преда Јована Кантакузина, или да пошаље његову главу, а за узврат је обећавало градове до Христопоља, као и скори долазак царичине кћери као невесте за Душановог сина Уро-

ша. Тако би српски краљ добио државу која се простире „од Далмације и Илирика и оно што према истоку дотиче обале Јонског мора до Филипа и Христопоља“.

Очигледно је да посланства цариградског регентства нису донела очекиване резултате: и поред примамљивих обећања нису успела да убеде српског краља да преда Јована Кантакузина, или да га макар држи у тамници. У коментару вести о поменутим мисијама одавно је постављено питање планираног брака између Душановог првенца и кћери Ане Савојске, сестре малолетног цара Јована V Палеолога. Из вести Нићифора Григоре може се само закључити да су постојали извесни планови о поменутој родбинској вези, а потврду да се можда у томе кренуло и даље пружа одлука млетачког сената (4. септембра 1343) да се српском краљу честита веридба његовог сина са сестром ромејског василевса Јована V Палеолога. Међутим, сасвим је извесно да до планираног брака није дошло јер се несуђена невеста Марија, кћерка царице Ане Савојске, удала 1353. године за Франческа I Гатилузија, господара Лезбоса.

Иако поменуте мисије нису донеле очекиване резултате, регентство царице Ане Савојске није губило наду да ће променити став и политику српског краља и убедити га да раскине пријатељство с Јованом Кантакузином. Пред крај 1342. године иницијативу је преузео велики дукс Алексије Апокавк, несумњиво главни човек цариградског регентства. Он је преко посланика обавестио Стефана Душана да ће бродовима стићи у Македонију и исказао је жељу да се састану код града Амфипоља (Христопоља) да би „с њим склопио савез којим ће он [краљ] бити задовољан“. Јован Кантакузин, који описује ту епизоду, наглашава да га је српски краљ о свему благовремено обавестио и запитао да ли одобрава тај састанак, а он му је чак препоручио да се сретне с великим дуксом. Иако је све добро почело јер је српски краљ с Јованом Кантакузином стигао до тзв. Слaних језера, а Алексије Апокавк бродовима приспео у Амфипољ, надајући се да ће убедити српског краља да му преда опасног претендента, предвиђени сусрет није остварен, по свој прилици зато што је у међувремену умро Хреља који је посредовао у читавом послу. Велики дукс Алексије Апокавк вратио се у Цариград, а Стефан Душан се потрудио да запоседне градове које је држао Хреља. Посредовање у преговорима о сусрету Стефана Душана са великим дуксом Алексијем Апокавком последња је позната епизода из бурног живота Хреље, који је умро на самом крају 1342. године. Нестанак овог угледног великаша пружио је прилику српском краљу да заузме његове поседе, пре свега градове Струмицу и Мелник.

У савременим изворима има података који сведоче о томе да је цариградско регентство предузимало и друге кораке не би ли раскинуло савез Јована Кантакузина и Стефана Душана. У ту дипломатску игру уплетен је трновски цар Јован Александар, који је у дугом грађанском рату у Византији чешће био на страни царице Ане Савојске. Зато је, по свој прилици крајем 1342. године, слао посланства српском краљу и његовој супрузи, а својој сестри Јелени, наговарајући их да никако не пуштају Јована Кантакузина, „већ да га затвореног држе у тамници или пак убију, јер ће тако њих двојица – Јован Александар и Стефан Душан – без муке моћи да освоје државу Ромеја“. Стефан Душан је тај предлог одбио као нечасну радњу, чему је нарочито допринела краљица Јелена која је, бар по речима самог цара-писца, била увек њему наклоњена.

У тим за Јована Кантакузина тешким данима крајем 1342. године појавио се зрачак наде да ће у борби за престо стећи драгоцену подршку баш у царству Ромеја. Док се налазио на граници према Србији, пристигло му је посланство великаша из плодне Тесалије. Они су били спремни да стану на његову страну и признају га за цара. Такав поступак тесалијских великаша сасвим је одговарао распореду снага у грађанском рату у царству Ромеја јер је у тој дугој борби Јован Кантакузин вазда штитио интересе крупне аристократије, друштвеног слоја коме је и сам припадао, а равна и плодна Тесалија била је у позно-

византијско доба позната као земља крупних поседника. Зато није чудо што су они међу првима у царству Ромеја признали Јована Кантакузина за цара. Он је спремно прихватио понуду тесалијских архоната, одлучивши да им као свог намесника пошаље нећака Јована Анђела.

Зиму 1342/3. године савезници Јован Кантакузин и Стефан Душан провели су у припремама за акције у следећој ратној сезони. Оне су, као и раније, биле усмерене према Серу, значајном граду на путу према трачкој тврђави Дидимотици, где је боравила Ирина Кантакузин са остатком највернијих присталица. У рано пролеће 1343. године одреди Јована Кантакузина и Стефана Душана поново су се нашли под бедемима добро утврђеног и брањеног Сера. У њему је одлучујући утицај још увек имала група житеља противна Јовану Кантакузину, коју су предводили Константин Палеолог и серски митрополит Макарије. Најпре се, преко гласника, житељима Сера обратио српски краљ, обећавајући им да ће се, уколико град предају Јовану Кантакузину, повући из његове околине. Ако то не учине, запретио је да ће читаво подручје опустошити. Становници су вратили посланике краљу, одлучно изјављујући да су спремни да претрпе и најгоре само да не служе Јовану Кантакузину. Тада је иницијативу преузео Јован Кантакузин, који је позвао становнике Сера да никога не пуштају у град, већ да славе име царице Ане Савојске и чекају исход сукоба у царству Ромеја. Обећавао је да им његови пријатељи Срби, „због заклетве и утовора са њим, неће убудуће никакво зло чинити“. Противници Јована Кантакузина у Серу исекли су његовог гласника на четири дела и окачили их на четири градске куле. Савременик Нићифор Григора кратко бележи да је тада Јован Кантакузин без успеха нападао Сер и тврђаве све до Филипа.

Пошто преговори са становницима Сера нису успели, присталице Јована Кантакузина су захтевале да се што пре крене према Дидимотици, а српски краљ је остао под бедемима града, пустошећи његову околину. Међутим, ипак је дао свом пријатељу нешто помоћне

војске која није била спремна да ратује у далеким и непознатим крајевима страхујући да се у своју земљу неће вратити, а била је већ исцрпљена дугим ратовањем уза свог краља. Бољи део војске Стефан Душан је, бар по царевим речима, оставио као посаде у градовима које је запосео после смрти кесара Хреље. С таквим снагама Јован Кантакузин није желео да настави кретање према Дидимотици, већ је одлучио да се врати у земљу Срба. Томе су се одлучно супротставиле преостале присталице, које су себи „утувиле да не иду у земљу коју Сунце обасјава и људи настањују, већ у провалије пакла и боравишта мртвих, или нешто друго, ако има, још страшније“. Они нису попустили ни пред царевим упорним убеђивањима да схвате оно што је за њих боље и корисније, „сматрајући да ће им све страхоте што се изрећи могу бити лакше него да се поново враћају у земљу Срба“. Јован Кантакузин је најпре попустио пред захтевима својих присталица и наставио кретање према Дидимотици, али му је недалеко од Христопоља гласник уручио писмо супруге Ирине са упозорењем да се, уколико нема довољно војске, не приближава Дидимотици јер се протостратор Андроник Палеолог с јаком пешадијом и коњицом налази код града Перитеориона, а тамо ускоро треба да с бродовима стигне и велики дукс Алексије Апокавк. Та неочекивано најављена опасност убедила је цареве присталице да се ипак врате у земљу Срба. Краља Стефана Душана затекли су у околини Струмице.

Будући да је после дугих перипетија ипак морао да се с преосталим присталицама поново склони у земљу српског краља, Јован Кантакузин је ту проводио тешке и брижне дане. Одреди цариградског регентства и даље су угрожавали Дидимотику, па га је стално прогонила мисао да поново треба да крене тамо не би ли помогао супрузи Ирини. Знајући за ту намеру, Стефан Душан му је још једном понудио помоћну војску, али малобројну и слабу, са којом се он, како сам каже, није смео упустити у борбу „против целе државе Ромеја“. Јован Кантакузин јадикује да га је тада притисла и несташица новца јер

је за две године живота ван земље Ромеја велике суме потрошио на издржавање својих људи, „као и на старешине трибалских [српских] чета, почасти ради". Из Дидимотике притиснуте крајњом бедом новац није могао очекивати, а имућнији људи међу Србима нису хтели да му га позајме „пошто увиђају да он непрекидно у све веће невоље запада, па се стога прибојавају да ће бити сасвим уништен још пре него што се врати кући". У таквој ситуацији Јовану Кантакузину ништа није преостало осим да остане уз краља Стефана Душана, чекајући повољнију прилику да са више изгледа настави борбу за царски трон. Крајем 1342. године њему су пришли великаши Тесалије и признали га за цара, али од њих није могао очекивати знатнију помоћ у борбама у далекој Тракији.

Међутим, у пролећним данима 1343. године, док је са српским краљем боравио у јужним крајевима његове државе, Јовану Кантакузину се јавио нови зрачак наде. У табор двојице владара и пријатеља приспео је извесни Арбен из Лерина, човек који је требало да као гласник српског краља оде у Верију и да преговара о условима за предају града. Тада је тај Арбен кришом саветовао Јовану Кантакузину да и сам пише житељима Верије јер је, иако је служио српском краљу, више волео да Верија и други западни градови припадну Кантакузину. Њихове житеље само нужда тера да служе српском краљу „а душом су више за цара". По Арбеновом савету, Јован Кантакузин је о свему обавестио Стефана Душана, који је изјавио „да он не прави разлику приђу ли они [житељи Верије] њему или цару". Тако се Арбен запутио у Верију носећи писма Стефана Душана и Јована Кантакузина. Краљево писмо предао је да се чита на јавном скупу становника, а царево писмо тајно је уручио његовим присталицама у граду. Житељи Верије одабрали су тројицу људи који су обавестили Јована Кантакузина да су они од почетка борбе увек били уз њега, али су се плашили да му приђу како не би изазвали завист српског краља према њему. Јован Кантакузин је похитао да извести Стефана Душана о свему што су му рекли поклисари из Верије, а овај, „чудећи се да становници Верије, како то чине други, не одбијају разговор о цару, и сам одлучи да дело треба привести крају". Краљица Јелена такође је саветовала Јовану Кантакузину да „прилику никако не пропушта, него да, све друго запоставивши, једино настоји да себи потчини Верију, што је необично важно за његов повратак у Дидимотику". Да би се читава акција успешно обавила, краљица му је понудила да одмах узме за рат увек спремне немачке најамнике. Лично му је нудила своје најамнике Латине, а и мужа је наговорила да тако поступи. Са поменутим најамницима и својим присталицама Јован Кантакузин је стигао у Верију, чији су га становници одушевљено дочекали отворивши му градске капије. Византијском претенденту тада су пришли и житељи неких оближњих тврђава (Сервија, Платамон, Петра, Соск, Старидол), а намесник Тесалије Јован Анђео кренуо је с коњицом према Солуну и улогорио се на реци Галик.

У опису важних збивања око града Верије, где се ломило пријатељство Јована Кантакузина и Стефана Душана, следили смо занимљиву и појединостима богату причу цара-писца, иако неке од његових исказа треба примити с великим опрезом. Савременик Нићифор Григора знатно сажетије описује те догађаје: посланици из Верије кришом су преговарали с Јованом Кантакузином јер је српски краљ тражио „да му се град покори и потчини тиме што ће у тврђаву [акропољ] да усели Трибале [Србе]". Јован Кантакузин је напустио табор краља Стефана Душана „подигавши своју пратњу и изашавши тобоже у лов и неку шетњу, ради одмора и царске забаве". Дакле, у причи Нићифора Григоре нема помена о неком пристанку Стефана Душана и његове супруге на покрет Јована Кантакузина према Верији, као ни о уступању најамника. Штавише, ту се наглашава да је краљев пријатељ такорећи кришом напустио заједнички табор. Чини се да је корисно на конкретном примеру означити разлике које у приказу догађаја постоје у делима двојице великана византијске историографије XIV столе-

ћа, који несумњиво представљају наше главне изворе за познавање владавине краља и цара Стефана Душана. Међутим, у једном савременом византијском извору постоји важна вест која дозвољава да се прецизније датира овај значајан догађај у односима Стефана Душана и Јована Кантакузина. Кратка хроника, која бележи догађаје до 1352. године, региструје да је априла 1343. године Јован Кантакузин напустио табор српског краља, а кренуо према Верији, коју је освојио.

Тако је априла 1343. године Јован Кантакузин са својим присталицама и одредом немачких најамника српског краља напустио његов табор и упутио се према Верији, чији су га житељи, како сам каже, срдачно дочекали и „нудили су се за војну службу без издатака“. Нема сумње да је тај корак Јована Кантакузина наговестио раскид пријатељства с краљем Стефаном Душаном. Већ је назначено да тај савез није почивао на здравим основама јер му је сваки од њих двојице приступио из сопствених интереса: Јован Кантакузин је желео да осигура војну помоћ у борби против царице Ане Савојске и њених сарадника, а српски краљ је у том савезу уочио погодну прилику да мешањем у грађански рат у царству Ромеја настави освајачке походе према византијским градовима и крајевима. Како смо видели, у делу Јована Кантакузина има података да је још у време њиховог савеза и пријатељства Стефан Душан у јесен 1342. године самосталном акцијом напао важан град Воден, који му је византијски претендент привремено препустио. С друге стране, описујући догађаје из пролећа 1343. године, цар-писац јасно каже да је извесни Арбен био родом из града Лерина који је раније припадао Ромејима, што показује да је српски краљ већ тада држао и овај град на југу Пелагоније.

У делима двојице савремених византијских историчара нема података о другим освајачким акцијама српског краља против ромејских градова, предузетим у време његовог пријатељства с Јованом Кантакузином. О томе постоје вести расуте у изворима друге врсте. То је, пре свега, запис из једног рукописа светогорског манастира

Дионисијата у којем се каже да је 6851. (1342/3) године, XI индикта, севастократор Србије кир Нићифор Исак ушао у град Берат (Београд) у Албанији. Међутим, подаци извора сведоче о томе да је у то време Стефан Душан освојио још неке градове у овој суседној земљи према којој је одавно била усмерена експанзија државе Немањића. У српске руке пала је Кроја, важан град у залеђу Драча, као и Валона, на обали мора. Сазнања о освајањима Стефана Душана у тим месецима употпуњује запис Јована Богослова на псалтиру писаном за угледног српског великаша Бранка Младеновића. Ту је забележено да је 6854. (1345/6) године, III индикта, Стефан Душан освојио градове Костур, Берат и Канину. Одавно је уочено да записани индикт не одговара 6854. (1345/6) години, па се на различите начине покушавало да се та несагласност реши. Запис је значајан јер показује да су у истој години освојени градови Канина, Костур и Берат, а поменута белешка из атоског рукописа сведочи о томе да је последњи град Стефан Душан запосео 1342/3. (6851) године.

Наведене вести расуте по разним изворима помажу да се наслуте неки важни успеси у освајачкој политици краља Стефана Душана, усмереној према византијским градовима и крајевима. У години 6851. по византијском рачунању времена, дакле између 1. септембра 1342. и 31. августа 1343. године, српски краљ је освојио градове у Македонији и Албанији: Воден, Лерин, Костур, Берат, Канину, Кроју и Валону, што свакако подразумева да је под своју власт довео и области око тих градова, односно залеђе западно од Солуна, као и већи део Албаније. За неке од тих успеха — запоседање Водена, Лерина и можда Кроје — сасвим је извесно да су постигнути у време пријатељства српског краља са Јованом Кантакузином, док се други могу датирати у дане до краја августа 1343. године. Све то показује да је Стефан Душан имао своје освајачке планове, које је делимично остваривао у данима када су његови помоћни одреди ратовали уз Јована Кантакузина против регентства царице Ане Савојске. Одавно је уочено да су у средњовековним усло-

вима потписи владара на свечаним повељама верно одражавали њихове освајачке успехе, па се то може запазити и у актима краља Стефана Душана. На повељама изда-тим 1339, 1340. и 1342. године он је потписан као „краљ свих српских и поморских земаља", у акту од 28. марта 1343. већ је потписан као „краљ, и самодржац свих српских и поморских земаља и честник грчких страна". Датум поменуте хрисовуље није сасвим сигуран, али се зна да је Стефан Душан 25. октобра 1343. године издао повељу манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, у чијем тексту је поменут као „самодржавни господар свих српских земаља и поморских и грчких". Отада се у потписима краља Стефана Душана често помињу „грчке стране, земље", што је свакако последица његове жеље да истакне велике успехе у освајању градова и крајева царства Ромеја. Треба напоменути да се у потврди Дечанске хрисовуље издате између 1343. и децембра 1345. године јавља нешто другачији потпис Стефана Душана: „У Христу Богу верни краљ свих српских и поморских земаља и предела грчких и бугарских".

Описана збивања из времена савеза краља Стефана Душана и Јована Кантакузина сведоче о томе да је било много разлога због којих се „топило" њихово пријатељство, што је сасвим разумљиво јер су обојица у овај заједнички посао ушла с одређеним интересима. Истине ради ваља подсетити да Јован Кантакузин није имао много користи од помоћних одреда које му је уступио српски краљ, који је у исто време и сам предузимао самосталне походе према градовима царства Ромеја. Видели смо да се већ крајем 1342. године Јовану Кантакузину јавио зрачак наде да ће у борби за власт моћи да рачуна на помоћ извесних ромејских области: пришли су му архонти из плодне Тесалије, а када су у пролеће 1343. тако поступили и житељи Верије и околних тврђава, он је одлучио да напусти табор краља Стефана Душана. То је био само увод у формалан раскид пријатељства Стефана Душана и Јована Кантакузина. Они су убудуће били љути и непомирљиви противници.

7.

НА СТРАНИ ЦАРИГРАДСКОГ РЕГЕНТСТВА

Одлазак Јована Кантакузина из табора краља Стефана Душана (априла 1343) и тријумфалан улазак у Верију, чији су га житељи позвали и свесрдно прихватили, значили су и стварни крај савеза двојице владара закљученог после дугих преговора у Паунима, резиденцији Стефана Душана (лето 1342). Тада су поново ојачале позиције Јована Кантакузина у царству Ромеја јер су му, поред житеља важног града Верије, пришли и житељи неких тврђава у широј околини (Сервија, Платамон, Петра, Соск и Старидол). А ако се томе дода и околност да су неколико месеци раније (крајем 1342) уз њега стали и архонти плодне Тесалије, реално је претпоставити да је византијски претендент оценио да нема потребе да и даље одржава савез са краљем Стефаном Душаном. Чинило се да му поменуте промене у држању житеља појединих области царства Ромеја пружају добре изгледе да без помоћи српског краља успешно настави борбу за царски трон. На такво његово опредељење свакако је утицало и сазнање да је у данима пријатељства и савеза српски краљ у самосталним походима освајао градове и крајеве царства Ромеја. С друге стране, и сам Стефан Душан је увидео да му савез са Јованом Кантакузином ограничава слободу деловања у коришћењу унутрашње кризе у суседном царству и даљим акцијама против ромејских градова, а треба подсетити и на околност да је од цариградског регентства већ добијао примамљиве понуде ус-

тупања територије не би ли се одрекао савеза са Јованом Кантакузином и предао им га, или га макар држао у тамници. Међутим, иако је обојици партнера било јасно да је пријатељству дошао крај, ни краљ Стефан Душан, а још мање Јован Кантакузин, нису хтели да јавно откажу савез и обавезе које су из њега проистицале. После догађаја из априла 1343. године и одласка Јована Кантакузина у Верију краљ се, по свој прилици, вратио у Србију, где се припремао да започне градњу своје задужбине, манастира Св. Арханђели код Призрена.

Боравак српског краља у Призрену (маја 1343), далеко од позорнице бурних промена односа с Јованом Кантакузином, не значи да је он заборавио свог бившег савезника. Напротив, Стефан Душан је и даље будно пратио држање и поступке Јована Кантакузина, али је у томе показивао мудру уздржаност, иако му је било јасно да су се њихови односи из основа променили. Чини се да је српски краљ ипак био затечен изненадним обртом догађаја и одласком Јована Кантакузина у Верију, што се наслућује из речи Нићифора Григоре да је он „заборавио она добра која је имао као награду од Јована Кантакузина", па је, привучен обећањима из Цариграда „окренуо мисао ка заверама". Био је испуњен гневом и кајањем што је испустио из руку Јована Кантакузина, због чега је намеравао да покрене рат против њега, али је страховао да ће, ако први раскине заклетве и огласи се као противник божји, „постати пример велике несреће и одмах предмет људског подсмеха; задржа се на садашњем стању, тајним слутњама морећи душу". Што се Јована Кантакузина тиче, он је после уласка у Верију и придобијања житеља околних тврђава намеравао да крене на Солун, где су власт имали његови огорчени противници зилоти. Таква царева одлука свакако је убрзана и околношћу да му је пристигла коњица архоната из Тесалије, којом је заповедао његов нећак Јован Анђео, као и охрабрујућим порукама оданих му житеља из Солуна, који су му обећавали лак улазак у град. Зато се он ускоро с војском нашао на реци Галик надомак Солу-

на. Међутим, прилике у граду св. Димитрија су се брзо промениле, па су спласле наде Јована Кантакузина да ће га без праве борбе освојити. Његов противник, велики контоставл и намесник града Михајло Мономах организовао је жесток отпор солунских житеља.

У тим данима иницијативу преузима Стефан Душан који је, сасвим се преобразивши, раније пријатељство претворио у бес и себе је прекоревао „што није цара задржао на сваки начин, покушавши да уништи његову војну силу". Зато је преко посланика опозвао немачке најамнике које је недавно уступио Јовану Кантакузину, али „не показујући срџбу, него изговарајући се неким другим разлозима". Међутим, како наглашава цар-писац, најамници нису хтели да се повинују краљевој наредби, изјављујући да ће му остати верни све док му не обезбеде сигурност, али су му истовремено саветовали да се одмах повуче у Верију јер је јасно да ће Стефан Душан покренути рат против њега. Српски краљ је упутио посланике и солунском намеснику, великом контоставлу Михајлу Мономаху, свакако знајући да је он прешао на страну Палеолога. Наговарао га је да што пре нападне Јована Кантакузина, користећи повољну околност што он још увек нема снажну војску, и при том му предочио да је опозвао Латине које је уступио византијском претенденту. Михајло Мономах и његове присталице у Солуну веровали су да ће српски краљ ускоро напасти Јована Кантакузина, па су се припремали да и они крену у бој против њега.

Извесно је да су наведени поступци српског краља узнемирили Јована Кантакузина, у чији су табор на реци Галик стигле и забрињавајуће вести из Солуна да се у граду очекује долазак његовог огорченог противника, великог дукса Алексија Апокавка с војском Ромеја и Селџука. Зато је Јован Кантакузин одлучио да се што пре врати у безбедну Верију. Покренувши се према западу, застао је на Вардару, набујалом од пролећних киша, притиснут великим бригама. Слутио је да је српски краљ с војском улогорен у близини, али, с друге стране,

није смео да чека смиривање воде, страхујући од напада надмоћнијих непријатељских снага окупљених у Солуну. Тада је у царев табор стигла вест да се на другој страни Вардара заиста налази војска српског краља, којом заповедају Божикић и Стефан. Иако су српски изасланици изјавили цару да је краљев одред стигао у жељи да му помогне у борби против „војске покренуте из Солуна", он је, како сам каже, прозрео праве намере Срба: да су се спремали да у погодном тренутку крену на њега и да га нападну истовремено с одредима Алексија Апокавка из Солуна. Нашавши се у незавидном положају, Јован је током ноћи у свом табору одржао саветовање са синовима Матијом и Манојлом и окупљеним присталицама. Процењено је да је мудрије да се што пре стигне на набујали Вардар и тамо потражи неки газ пре него што приспе војска из Солуна и уједини се с краљевим одредом са друге стране реке. Тада се у табору Јована Кантакузина изненада појавио један човек из оближњег села Гаврова. Рекао је цару да му дугује захвалност за неко давно учињено доброчинство, те га због тога обавештава да се на другој обали реке налази српска војска, спремна за заједнички напад с одредима из Солуна, и да он сам у знак захвалности жели да му покаже прелаз преко реке. Када је Кантакузинова војска стигла до газа, Срби су је засули стрелама, али се цар у јуришу докопао друге обале и противнике натерао у бекство. У том часу се, како сам пише, претварао да није схватио краљеву замку, па је наредио да се Срби не гоне и убијају, јер није желео „да краљу пружи било какав изговор за рат". После окршаја Јован Кантакузин је безбедно наставио пут према Верији, а истога дана је на леву обалу Вардара пристигла и војска из Солуна, која се, сазнавши за оно што се десило, вратила тужна јер је цар успео да утекне. Разуме се да је Јован Кантакузин достојно наградио човека из Гаврова који га је довео до брода (прелаза) на Вардару.

Иако се из извештаја двојице савремених историчара види да је у касно пролеће 1343. године дошло до

првог сукоба одредâ бивших савезника, даљи развој догађаја показује да ниједан од њих није био спреман да се јавно огласи као непријатељ. Ако поменуту причу Јована Кантакузина да је својим људима наредио да не гоне разбежале Србе на Вардару можемо тумачити његовом жељом да у свакој прилици своје деловање прикаже у најбољем светлу, у овим данима постоје и неки други поступци бивших пријатеља који поткрепљују уверење о њиховој опрезности у међусобним односима. Чим се вратио у Верију, Јован Кантакузин је наградио немачке најамнике доброчинствима „за наклоност према њему", а затим их је отпослао Стефану Душану, „објавивши да су његови војници на Вардару поступали противно уговорима и заклетвама које су међусобно закључили". С друге стране, ни Стефан Душан се није одлучио на отворени рат јер је Јовану Кантакузину послао поменуте заповеднике Божикића и Стефана, препуштајући му да им изрекне заслужену казну „што су без његовог знања заратили на цара пријатеља". Међутим, цар је Душанове заповеднике само прекорео што су се „дрзнули да поступе неправедно и недостојно краљевог пријатељства", па им је опростио и пустио их.

У тим данима када се ломила политика Стефана Душана према бившем пријатељу Јовану Кантакузину, природно је да је оживела и дипломатска активност Алексија Апокавка, чија се војска с Вардара вратила у Солун после Кантакузиновог преласка преко реке и одласка у Верију. Видевши да се цар спасао, велики дукс је из Солуна најпре послао изасланике српском краљу, настојећи да га многим даровима покрене на рат против њега. Апокавк је упутио посланике и у Верију, покушавајући да се споразуме с Јованом Кантакузином, али је он то одлучно одбио и оптужио га да је својом политиком нанео велике штете земљи Ромеја. Предочио му је да ће бити потребно да се Стефану Душану понуди „доста дарова и новаца да би се убедио да подигне рат против мене; неће бити довољни само градови који су дати". Нићифор Григора такође говори о посланицима

које је Апокавк упутио у Верију, наглашавајући да је том приликом Кантакузин замерао свом противнику да је много новаца потрошио на опрему војске и флоте, као и на посланства Стефану Душану: слао му је најраскошније поклоне, али и краљици Јелени, као и српским великашима.

Занимљиво је да је у овим данима и сам Стефан Душан појачао своју активност према бившем пријатељу Јовану Кантакузину. Најпре је упутио посланике у Верију, тражећи као таоце децу угледних житеља, и то под изговором бриге о Кантакузину – како против њега не би ковали заверу. У опису ове епизоде цар-писац наглашава да је српски краљ у ствари намеравао да становнике Верије окрене против њега „јер као да он наводно нешто рђаво спрема и ради користи њихову децу препушта Србима (Трибалима)". Зато он није прихватио захтев о таоцима, захваливши становницима Верије за бригу и старање о њему. Пошто није успела замисао са житељима Верије, српски краљ се, бар по речима цара, окренуо другим плановима: позвао га је да дође у његов табор, правдајући се да се нешто покреће у суседној Угарској, због чега је желео да се с њим посаветује „јер никому другом није више веровао због показане привржености, великог познавања таквих ствари и искуства". Пријатељи међу Србима одали су Јовану Кантакузину да је краљ у ствари намеравао да га намами и зароби, али се он, не желећи да пружи било какав повод за рат, правио да ништа не зна о Душановим правим намерама. Изјавио је да не може да напусти Верију, па је у краљев табор послао млађег сина Манојла и нећака Јована Анђела. Пошто му замисао о заробљавању Јована Кантакузина није успела, Стефан Душан је поменуте изасланике вратио у Верију.

Ова епизода испричана у делу цара-писца сведочи о томе да се у то време српски краљ налазио у јужним крајевима своје државе, у жељи да буде што ближе позорници расплета односа с бившим пријатељем. Пошто није успео да га превари и ухвати, Стефан Душан је одлучио да му отворено објави рат, па је, пославши посланике у Верију, „прекинуо мир, споразуме и заклетве рекавши да ће у борби, колико год буде могао, помоћи царици Ани Савојској". Промена става српског краља веома је узнемирила окупљене присталице Јована Кантакузина. Они су, по његовим речима, тек тада схватили у каквој су се опасности налазили недавно боравећи у Србији, јер је Стефан Душан, будући да су му из Цариграда обећавали благо и градове, могао лако да их убије, а од те опасности спасла их је само божја брига.

Можда је одлука Стефана Душана о почетку рата с бившим пријатељем Јованом Кантакузином убрзана и појачаним дипломатским деловањем цариградског регентства које је настојало да придобије Млечане као посреднике у склапању савеза са српским краљем. Млетачки сенат је 12. маја 1343. године одлучио да прихвати молбу цара Јована V Палеолога и његове мајке Ане Савојске да упути у Србију посланика који би, пре свега, убедио краља да склопи споразум са Цариградом. Осим тога, посланство је тражило и помоћ Млетака у борби против Турака. Средином јуна 1343. године у Србију се упутио млетачки поклисар Марино Винијер. Он је, по свој прилици, цело лето боравио на двору Стефана Душана и при том успешно обавио свој дипломатски задатак јер је августа послао у Млетке обавештење да је склопљен споразум између српског краља и цариградског регентства. Зато је 4. септембра 1343. године Сенат закључио да Марино Винијер, пошто је обавио мисију, може да се врати у Млетке, а донета је одлука да се честита српском краљу због веридбе његовог сина и сестре цара Јована V Палеолога.

Узнемиреност Кантакузинових присталица, исказана после сазнања о коначној промени држања српског краља, била је сасвим разумљива јер су се они, заједно са својим вођом, нашли затворени у Верији, а суочени са још једним непријатељем, чије чете нису биле далеко од града. Помоћ коју је у недавном нападу на Солун Јован Кантакузин добио од тесалијских архоната на челу

са Јованом Анђелом очигледно није била довољна да би се озбиљније угрозила одбрана овог добро утврђеног града у који је, као што је речено, приспео и сам велики дукс Алексије Апокавк с војском и бродовима. На ту помоћ он је још мање могао рачунати у Тракији, где је намеравао да ускоро пренесе борбу против Ане Савојске и њених сарадника, јер су у условима средњег века војске ретко и нерадо ратовале у далеким крајевима. Међутим, вешти дипломата Јован Кантакузин био је кадар да се снађе у изненадним тешким ситуацијама. Брзо је потражио савезника на другој страни, сетивши се да је још пре много година склопио лично пријатељство с моћним господарем Смирне, емиром Умуром, који је већ показао склоност да му помогне у борби против цариградског регентства.

Противници Јована Кантакузина велики дукс Алексије Апокавк и солунски намесник Михајло Мономах прозрели су његову намеру да преговара с Умуром, па су на ушћу Вардара поставили бродове са задатком да спрече пролазак царевих посланика на путу за Смирну. Међутим, упркос таквим мерама противника, Кантакузин је успео да у Смирну упути свог посланика Принкипа. Њега је Умур благонаклоно примио, изражавајући задовољство због добрих вести о цару јер су му раније људи великог дукса Алексија Апокавка причали да је он умро у Србији. Боравак Кантакузинових поклисара у Смирни није се завршио само лепим пријемом већ се емир Умур спремно одазвао и његовој молби да му војном силом помогне у борби против цариградског регентства. Зато је из Смирне исловила турска флота од двеста или триста бродова, која се због неповољних временских услова дуже задржала на Еубеји, а онда је пристигла до обала Солунског залива. Пошто је опљачкао читаву околину Солуна, Умур је упутио неколико бродова у Пидну на западној обали залива да би прихватили Јована Кантакузина из Верије и заједничким снагама кренули на град Светог Димитрија, из кога је Апокавк лађама утекао у Цариград.

Долазак Селџука у Пидну повезан је са једном занимљивом епизодом у односима Јована Кантакузина и његовог бившег пријатеља Стефана Душана. Цар-писац казује да се свесрдно трудио да земља српског краља не претрпи штету од напада Селџука, па је преко посланика позивао становништво суседних крајева да се пред нападима варвара склони у градове. Зато од њих нико и није био заробљен. Међутим, код Нићифора Григоре налазимо другачију причу: Турци су после искрцавања у околини Солуна кренули у пљачку околних области и жестоко опустошили „крајеве потчињене Трибалима Србима, одвлачећи људе са поља и куће палећи и многима без борбе стављајући ратни оков". Наравно да је одавно уочена та велика разлика прича двојице савременика о понашању Селџука по искрцавању на обалу Солунског залива. Чини се да се оправдано више веровало исказу Нићифора Григоре да су Селџуци нападали и пљачкали територије српског краља које нису биле далеко од Солуна. Вести двојице савременика потврђују подаци једне од *Кратких хроника* да су 1343. године Турци пљачкали Македонију.

Пошто су Селџуци дошли у Пидну да би Јована Кантакузина и његове присталице повели у напад на Солун, он се одазвао њиховом позиву, и напустио Верију, у којој је оставио млађег сина Манојла и нећака Јована Анђела, приспелог из Тесалије. Тада је упутио посланство Стефану Душану, предочавајући му да, и поред прекида савеза с његове стране, он се, „сећајући се части и пријатељства које је уживао код њега, није покренуо на срџбу, нити је уговоре раскинуо, сматрајући неумесним да самим делима јавно не искаже у којој мери ће узвратити пријатељима, па одабра да сам искаже такву благонаклоност". Подсетио је краља на околност да је недавно спречио Турке да пустоше његову земљу, „будући да је пријатељска и савезничка". Пошто је оставио Стефану Душану да одлучи да ли ће показати захвалност према њему, осведоченом пријатељу, или ће „без икаквог разумног и праведног разлога" покренути рат, Кантаку-

зин га је позвао да са супругом Јеленом и Турцима крене у Дидимотику. Није познато на какав пријем је наишло посланство Јована Кантакузина у Србији, али је извесно да се краљ и његова супруга Јелена нису одазвали позиву да са Селџуцима крену у Дидимотику. Што се Јована Кантакузина тиче, он је, после петнаест дана припрема, у јесен 1343. године с турским савезницима кренуо према Солуну, али заједничке снаге нападача нису ни овога пута биле довољне да угрозе чврсте бедеме града, па су савезници напустили његову околину.

Када се с одредима Селџука повукао из околине Солуна, Јован Кантакузин није намеравао да се враћа у Верију, већ је желео да борбу против цариградског регентства пренесе у Тракију, добро оценивши да ће се у тим крајевима одлучивати о њеном коначном исходу. Уосталом, у срцу Тракије налазила се и Дидимотика, моћна тврђава која је од самог почетка грађанског рата била сигурно упориште Кантакузиновој супрузи Ирини, окруженој највернијим присталицама. Овде нећемо детально описивати ратовања Јована Кантакузина и његових савезника Селџука у Тракији (1343–1345) јер ти догађаји излазе из оквира наше теме. Пажњу ћемо усмерити само на ангажовање снага краља Стефана Душана на овој страни јер он је, будно пратећи развој догађаја у грађанском рату међу Ромејима, желео да буде што ближе попришту коначног обрачуна не би ли у правом тренутку искористио прилику за нова освајања ромејских градова.

Дакле, у јесен 1343. године Јован Кантакузин се са савезничким четама Умура, које су бројале 6 000 људи, запутио према Тракији. Најпре је напао важан град Перитеорион, али није успео да га освоји. Ипак, неке његове акције у Тракији успешно су окончане: запосео је тврђаве Св. Ирина и Повизд, које су се налазиле у области Меропа на јужним падинама Родопа. Тада се у сплет бурних збивања у борби за власт у царству Ромеја умешао Момчило, обласни господар крајева на јужним падинама Родопа, који је остао трајно забележен у народном предању Јужних Словена. У својој бурној каријери

Момчило је променио више господара. Родом Бугарин, он је храбро четовао у крајевима Родопа, али је због разбојништва и отимачине пребегао Ромејима и ступио у службу цара Андроника III Палеолога, који га је уврстио у војнике. Међутим, Момчило је наставио да пљачка и пустоши крајеве на граници Бугарске и царства Ромеја. Да би умакао казни обе стране, пребегао је Србима и тамо проборавио дуже време. Други за нас занимљив податак односи се на Момчилову војску. Наиме, Нићифор Григора пише да су му „пришли неки бедници који су били крвожедни и дивљи... и од Трибала Срба и Миза Бугара и други који су водили полуварварски начин живота“. Треба навести и занимљиву вест турске римоване хронике о Умуру да је Момчило био ратник у српској земљи.

За нас је важно сазнање да је Момчило био у служби Стефана Душана, као и да су део његове војске чинили Срби. Нажалост, није познато колико времена је провео код српског краља, нити шта је у Србији радио. Можда је још увек боравио у Србији у лето 1342. године, када су се у Паунима водили преговори Јована Кантакузина и краља Стефана Душана. У сваком случају, извесно је да је Момчило из службе српског краља пришао Јовану Кантакузину, који га је поставио за наместника области Меропе. Даља Момчилова каријера није повезана с византијско-српским односима, па само ваља подсетити на околност да је испуњена сличним променама његовог става, али сада према Јовану Кантакузину и цариградском регентству. Обе стране су настојале да га придобију дајући му чак и највише дворске чинове: деспота (царица Ана Савојска), односно севастократора (Јован Кантакузин). Пошто је напокон постао сасвим самосталан, Момчило је почетком јуна 1345. године погинуо у боју с Кантакузиновим савезницима Селџуцима код града Перитеориона. У опису краја Момчиловог животног пута Кантакузин наглашава да је он за кратко време „процветао“ и изгледало је да ће доживети велику срећу, а још брже је погинуо и пропао.

Долазак Јована Кантакузина и савезника Селџука у Тракију одјекнуо је и у Цариграду, где је у јесен 1342. године стигло посланство емира Умура који је нудио мир царици Ани Савојској. У тим преговорима велики дукс Алексије Апокавк тешко је оптуживао Кантакузина, „кога није сачувала ни мудрост, ни ратна вештина, него то што је негде далеко као скитница међу Трибалима Србима боравио. Сада када је стигао близу, схватиће да му је боље било да за плату служи Србима, него да се бори за царство Ромеја". Међутим, положај Јована Кантакузина убрзо се променио у пролеће 1344. године јер је његов савезник емир Умур решио да напусти Тракију и да се врати у своје седиште Смирну. На тај корак емир се одлучио због окупљања бродова и војске хришћанске лиге за крсташки рат против Турака. Идеја о таквом походу јавила се још 1334. године, али није остварена, па је обновљена за понтификата папе Климента VI (1342–1352). Хришћанска флота коју су сачињавали бродови Млетака, кипарског краља Хуга IV од Лузињана, родских витезова и папе кренула је на Смирну (пролеће 1344), због чега је Умур морао да се врати и брани свој град. Сам Јован Кантакузин каже да га је повлачење Умура у Малу Азију довело у тежак положај јер му је тада запретила опасност од свих суседа. Краљ Стефан Душан је, „водећи главну силу своје војске", стигао до Зихне, намеравајући да га нападне у Тракији. С друге стране, трновски цар Јован Александар је, као савезник цариградског регентства, стигао до тврђаве Стилвне.

Дакле, према вестима Јована Кантакузина, српски краљ је у пролеће 1344. године с главнином војске био код Зихне, града у југоисточној Македонији, спреман да ратује против царевих трупа у Тракији. То нам говори да је Стефан Душан будно пратио збивања у грађанском рату у царству Ромеја, желећи да искористи сваку прилику за напад на снаге бившег савезника и пријатеља Јована Кантакузина. Полазећи од наведеног податка цара-писца, још је давно Флорински закључио да је јануара – фебруара 1344. године Стефан Душан освојио Зихну, али да није ишао даље према Христопољу или Серу јер му је стигла вест о повратку Селџука у Малу Азију. Међутим, један недавно објављен извор пружа драгоцене податке који потпуно осветљавају боравак српског краља у околини Зихне у пролеће 1344. године. У архиву светогорског манастира Филотеја чува се његова хрисовуља писана грчким језиком, а датирана месецом јулом 1344. године. Том повељом Стефан Душан додељује баштинске поседе групи од шеснаест великаша (архонтопула) из Зихне, с правом да на њима насељавају елевтере, односно људе који нису уписани у практике. Они могу да слободно располажу поменутим поседом, да га продају, поклањају, мењају, дају у мираз, дарују црквама и манастирима, а локалном чиновнику (кефалији) забрањује се да их омета у његовом уживању. Ако се јави неко из породице Ралина, која је раније држала посед, и затражи од краља повратак власништва, он ће му дати друго имање у истој вредности.

Сазнање да је јула 1344. године краљ Стефан Душан даровао поседе житељима (архонтопулима) у Зихни јасно сведочи о томе да је он тада држао овај град у југоисточној Македонији, јер познато је да су у средњем веку владари даривали поседе само у градовима и крајевима који су се налазили под њиховом непосредном влашћу. Природно је претпоставити да је српски краљ освојио Зихну у пролеће 1344. године, када је, како каже Јован Кантакузин, с главнином војске стигао до тога града. Иако није познато како је српски краљ освојио Зихну, ако се имају у виду примери других ромејских градова, може се веровати да је он и овде нашао присталице спремне да му отворе градске капије, за шта их је нова власт достојно наградила. О томе сведоче бројни примери. Такви су у Зихни били у краљевој хрисовуљи поменути архонтопули, који су ускоро за то награђени.

Полазећи од чињенице да је краљ Стефан Душан у пролеће 1344. године освојио Зихну, може се претпоставити да је тада настала и његова простагма манастиру Свети Анастасије недалеко од овог града. Тим актом је

српски краљ даровао монасима посед двојице преминулих свештеника у селу Кастици, са имунитетним правима. Ако је сасвим извесно да је у пролеће 1344. године Стефан Душан освојио Зихну, град који се налазио око 30 km југоисточно од Сера, вероватно да је у том покрету изведеном с главнином војске запосео још неке градове у југоисточној Македонији. Чини се да се то може наслутити из простагме краља Стефана Душана писане грчким језиком, а упућене његовом дворанину Рајку, кефалији Трилиса и Вронта, коме се наређује да се постара да Кипријан, епископ Фереме, несметано добија суму од 50 перпера, што му је даровала краљица, свакако Душанова супруга Јелена. Повеља није датирана, али је њен настанак повезан са српским освајањем Сера (24. септембра 1345), па су је ранији издавачи датирали у време између септембра и децембра 1345. године. Ако је у пролеће 1344. године српски краљ с главнином војске стигао у околину Зихне, сасвим је вероватно да су тада под његову власт пали још неки градови у овој области, на пример Трилис и Вронт, у којима је Србин Рајко постао обласни намесник кефалија, сходно византијским узорима. Наиме, у царству Ромеја кефалије су биле управници већих области, али и мањих целина које су обухватале један град с ближом околином. Рајко је могао постати кефалија поменутих градова и пре српског освајања Сера (1345).

Вероватноћа да је у пролеће 1344. године краљ Стефан Душан, осим Зихне, освојио још неке градове у југоисточној Македонији отвара питање судбине Драме, чије се освајање датирало у време између пада Сера (24. септембра 1345) и 1347. године. Недавно је изнета претпоставка да је Драма освојена раније него што се веровало – између пролећа 1344. и септембра 1345. године, при чему се пошло од сазнања да је Стефан Душан освојио Зихну у пролеће 1344. године. Дакле, изнети подаци упућују на закључак да је у пролеће 1344. године, када је, како сам цар-писац каже, приспео у југоисточну Македонију „водећи главну силу своје војске“, краљ Стефан Душан освојио неколико важних градова у овој области. Одјек тих српских освајања као да се наслућује у делу Јована Кантакузина, који описује долазак посланика цариградског регентства на преговоре о споразуму и измирењу. Ана Савојска и њени сарадници одлучили су се на такав корак „опазивши да је ромејска држава већ у опасности и распарчана на хиљаду делова и да су и многи велики градови пали под Мизе Бугаре и Трибале Србе, а да је читава Тракија покорена од Персијанаца Турака“. Крајем 1344. године Јован Кантакузин је у Дидимотици предочио посланицима из Сера и Цариграда да је рат донео много невоља Ромејима: Срби су већ потчинили многе градове и ако се то продужи, завладаће читавом Македонијом.

У пролеће 1344. године краљ Стефан Душан се налазио у Зихни, очекујући даљи расплет догађаја у грађанском рату чија се позорница очигледно пренела у плодну и равну Тракију. Тада се збио један занимљив догађај који има посебно место у историји односа Стефана Душана с Турцима. Већ је напоменуто да је селџучки емир Умур морао да због напада хришћанских бродова на његово седиште Смирну напусти свог савезника Јована Кантакузина и да се врати у Малу Азију, али то не значи да су сви селџучки ратници напустили европско бојиште. У мају 1344. године латински бродови су код полуострва Лонгос напали и попалили селџучке лађе, чије су се посаде спасле бекством на обалу, намеравајући да се копненим путем пробију до Херсона и врате у Малу Азију. Тих дана Стефан Душан је у Зихни добио обавештења о поменутом догађају, па је одлучио да у сусрет Турцима пошаље најбољи део своје војске под заповедништвом Прељуба, за кога цар-писац каже „да је изгледа храброшћу, срчаношћу и искуством премашивао његове Душанове великаше“. Краљ је наредио својим војницима да се „сукобе са варварима где год их буду срели“. Његови одабрани коњаници и Селџуци, којих је по процени цара-писца било 3 100, сусрели су се код места Стефанијане које се налазило у равници.

Угледавши непријатеља, Турци су се повукли у оближња брда, а Срби су оставили коње и кренули за њима пешке, тешко се крећући узбрдо под теретом оружја. Тобоже бежећи, Турци су хитро кренули према остављеним коњима Срба, до којих су брзо стигли „будући без оклопа и лаки". Узјахавши њихове коње устремили су се на Прељубове војнике, од којих су већину побили, неке су заробили, а остали се „једва спасоше, растуривши се пешке по брду".

Битка код Стефанијане, која се одиграла у другој половини маја 1344. године, има посебан значај у српској средњовековној историји јер је то први сукоб Срба с Турцима, односно Селџуцима на тлу Балканског полуострва. То је био окршај који се није добро завршио по одабрани део краљеве војске и њеног заповедника Прељуба. Вест о поразу затекла је Стефана Душана у Зихни, одакле је он и упутио војску у сусрет Турцима. Страхујући од последица пораза, краљ је одлучио да се одмах врати у своју земљу, „заборавивши због несреће која га је снашла рат против цара [Јована Кантакузина]". Селџуци су упутили изасланике Јовану Кантакузину који је опседао Грацијанопољ, извештавајући га о победи над Србима и исказујући спремност да му, уколико сакупи потребан новац, помогну у даљој борби. Пошто су га непријатељи одасвуд нападали, а још није знао да се српски краљ вратио у своју земљу, Јовану Кантакузину се чинило да је помоћ Селџука потребна и благовремено приспела, али није имао новца да их исплати, обећавајући да ће то учинити чим паре стигну из Дидимотике.

Ако се краљ Стефан Душан после пораза српске коњице код Стефанијане заиста и повукао у своју земљу, он је у лето 1344. године поново био у Зихни, о чему сведочи околност да је јула издао поменуту грчку хрисовуљу архонтопулима у том граду. Стефан Душан је, очигледно, оценио да ће бити корисно да се врати у близину крајева у којима су се одвијале борбе за царски трон у Византији, утолико пре што се Јован Кантакузин нашао пред тешким искушењима: напустили су га савезници Селџуци, а против њега се, привучен понудама цариградског регентства, окренуо и родопски господар Момчило, чије су чете нападале Кантакузинова упоришта у Тракији.

Циљ повратка Стефана Душана у југоисточну Македонију (у лето 1344) постаће јаснији ако се погледају вести Јована Кантакузина везане за долазак у Дидимотику посланика из Сера – града у коме је дуго преовладавала њему противна струја, која је чак убијала његове поклисаре. Сада су посланици из Сера молили цара да житељима опрости због ранијег држања и тражили од њега помоћ, објашњавајући да је после његовог повлачења српски краљ посекао дрвеће, опустошио околину града, и дуго га опседајући, његове житеље довео на ивицу глади. Нашавши се тако на рубу пропасти, они су увидели да ће бити корисно да приђу Кантакузину у нади да ће тада, због пријатељства према њему, српски краљ прекинути са опсадом, што се и догодило. После клицања Јовану Кантакузину као цару по градским улицама и помена његовог имена на службама у храмовима Сера, Стефан Душан „понуди неко примирје и, удаљивши се, улогори се недалеко од града". Српски великаши који су били пријатељи Јована Кантакузина саветовали су житељима Сера да му приђу и да у град приме његовог заповедника (архонта) јер ће се тада краљ сасвим повући. Зато су они молили цара да им „пошаље заповедника и избави их од опасности". Кантакузин се одазвао молби становника Сера и као заповедника им послао извесног Јована Хрисоверга, дајући им рок од петнаест дана да размисле и донесу одлуку у вези с понуђеним условима. Истовремено, цар је послао изасланике и Стефану Душану, подсећајући га на заклетве и уговоре с њим и наглашавајући да се он сâм њих увек придржавао. Захтевао је од краља да и он тако поступа и да се повуче из околине Сера. А житељима Сера је поручивао да ће брзо до њих стићи и „посветити им потребну бригу". Међутим, посланике из Сера, као и оне који су ишли на српски двор сусрели су људи родопског

господара Момчила, па су неке заробили, а неки су побегли и без опреме се вратили цару, „због чега се силно секирао, видећи да је град Сер у опасности".

Иако је извесно да је у јесен 1344. године Стефан Душан још увек боравио у југоисточној Македонији, он је почетком зиме напустио те крајеве и вратио се у средиште своје државе. Првог јануара 1345. године боравио је у Скопљу, када је његов логотет Хрс писао повељу за хиландарски пирг. Ако се хронолошки спорна Душанова повеља властелину Рудлу датира у март 1345. године, може се претпоставити да је Стефан Душан читаву зиму 1344/5. године провео у Србији припремајући се да почетком пролећа крене у крајеве југоисточне Македоније не би ли се нашао ближе суседној Тракији, где се наслућивала завршна етапа грађанског рата у царству Ромеја. У тим одлучујућим окршајима Јован Кантакузин је могао да и даље рачуна на помоћ Селџука који, будући неверници, нису били радо виђени међу поданицима царства, што је и сам добро осећао, желећи често да оправда свој савез с непријатељима Христове вере. Почетком 1345. године он је у Дидимотици двојици фрањеваца, које су у његов табор упутили Ђеновљани, објашњавао развој догађаја у Византији. При том је рекао да је цариградска влада, „нудећи новце и градове уступајући, лишивши државу Ромеја неких великих и дивних градова, убедила не само краља, владара Трибала [Срба], него и Александра, цара Миза [Бугара], да му [Јовану Кантакузину] буду непријатељи; сваки за себе је спреман са свим Ромејима заједно". Зато је он – Јован Кантакузин – био принуђен да позове варваре као савезнике „будући да је јасно схватио да ће, ако их одбије, варвари бити употребљени против њега".

Иако је у пролеће 1344. године емир Умур оставио Јована Кантакузина у Тракији и вратио се у Малу Азију да би своје седиште Смирну одбранио од напада бродова хришћанске лиге, он је у касно пролеће 1345. године био спреман да поново помогне свом пријатељу у борби за власт јер је почетком године потукао латинске

лађе у близини Смирне. Тада је Умур са 20 000 коњаника поново прешао у Тракију и с многим даровима стигао Јовану Кантакузину у Дидимотику. Први удар савезника требало је да буде уперен против Момчила, који се осамостало као господар у пространим областима подножја Родопа. Осетивши да му се приближава опасност, увек опрезни Момчило је најпре покушао да се споразуме с Умуром, а када у томе није успео, узалудно је настојао да обнови пријатељство са Јованом Кантакузином. До одлучујућег сукоба савезника с превртљивим Момчилом дошло је код трачког града Перитеориона (7. јуна 1345), када су Селџуци и одред Јована Кантакузина потпуно поразили његове чете, а сам Момчило је у боју погинуо. После победе код Перитеориона Јован Кантакузин је ушао у Момчилово седиште, град Комотину, и освојио све његове поседе.

Обрачун са опасним Момчилом, који је остварен уз помоћ Умурових чета, значио је велики успех Јована Кантакузина јер је тиме ликвидиран његов најопаснији противник у Тракији. Стицајем срећних околности византијски претендент се готово у истом часу ослободио још једног опасног противника у самом Цариграду. Од краја 1344. године у престоници је растао број противника великог дукса Алексија Апокавка, и то углавном међу припадницима угледних аристократских родова. Зато је он предузимао ужурбане мере предострожности, градећи нове тамнице у које би смештао сумњиве људе. С друге стране, у заливу Златни рог стајао је усидрен посебан брод којим би, у случају опасности, велики дукс могао да побегне из престонице. Међутим, у једном тренутку његова опрезност је попустила, па је само уз једног пратиоца обилазио нову затворску зграду. То су искористили његови заточени противници и сурово га убили (11. јуна 1345). Ликвидација Алексија Апокавка није значила и крај владавине цариградског регентства јер завереници нису били довољно одлучни у својим даљим акцијама. Присталице убијеног великог дукса брзо су се сабрале и сурово се обрачунале с њима, побивши око

дваста људи. Иако преврат у престоници није доведен до краја, неоспорно је да је убиством Алексија Апокавка регентство царице-мајке Ане Савојске остало без главног покретача свих акција. То је битно утицало на исход вишегодишње борбе за власт у царству, чији је крај био само питање времена.

Сам Јован Кантакузин јасно каже да је после погибије Момчила намеравао да се окрене Стефану Душану, „кривцу и вероломнику“ који је, користећи рат међу Ромејима и не водећи рачуна о уговорима с њим, уништавао све ромејско, а освојио је и неке Ромејима потчињене градове. Осим тога, српски краљ је, дуго опседајући Сер, довео град у велику оскудицу, па се надао да ће га освојити, утолико пре што су неки од његових житеља били спремни да му предају град јер им је обећао да ће их поставити за заповеднике (архонте) у њему. Сазнавши за све то, Јован Кантакузин је одлучио да се поново обрати српском краљу, опомињући га да ће, уколико се повуче из околине Сера, и сам поштовати уговоре и заклетве, а у противном ће против њега кренути са савезницима Турцима. Преко посланика Јована Врјенија затражио је, такође, да српски краљ убудуће не узнемирава град Сер, који њему припада, али ни друге ромејске градове. Цар је Стефану Душану напоменуо да ће се увек сећати његових доброчинстава, због чега није, „када је краљ код Верије раскинуо уговоре, јавно заратио и раскинуо их, него је желео да се обнове уговори и заклетве и узвраћао је, колико је могао, захвалношћу за пријатељство“. Међутим, нагласио је српском краљу да, уколико настави с кршењем уговора и буде даље опседао градове, не оптужује њега ако узврати као оног „који је раскинуо уговоре и био незахвалан према доброчинитељу“. Тада се Кантакузин с војском упутио према Христопољу да би се побринуо о Серу и другим градовима који су страдали од Срба.

Ускоро су се у табор Јована Кантакузина вратили посланици упућени српском краљу и обавестили га да је он, још пре него што су стигли, напустио околину Сера и повукао се у своју земљу због страха од напада Турака. Наводно је рекао царевим посланицима да је то учинио увидевши шта је праведно. Посланици су предочили цару да треба отерати краљеве присталице из града јер они могу да заведу његове житеље да приђу Србима. У тим данима Јован Кантакузин се налазио у недоумици шта ваља даље предузети. После изненадног убиства Алексија Апокавка присталице из Цариграда су га позивале да што пре дође и освоји град, а писма сличног садржаја стизала су му и од царице Ирине Кантакузин из Дидимотике. Он није био одлучан шта да чини: да ли да крене одмах на престоницу, или да се најпре побрине о Серу. Зато је на скупу њему оданих великаша и селџучких заповедника тражио да се свако о томе изјасни, а сам је рекао „да Сер није незнатан град и као за потцењивање, већ велики и диван и потребно је да остане у држави Ромеја“. Предложио је да са 3 000 људи оде у Сер и да из њега отера присталице српског краља, а да сва остала војска крене према Цариграду. Њих ће он брзо стићи чим буде завршио посао око Сера. С таквим предлогом су се сагласили ромејски великаши, док су турски заповедници сматрали да треба одмах са свом војском кренути на Цариград.

Иако је тачно оценио значај Сера за царство Ромеја, Јован Кантакузин кренуо је са осталом војском према престоници. Али када су стигли до њених бедема, увидели су да су се присталице убијеног Алексија Апокавка већ организовале и да још није прави тренутак за коначан напад. Разочаран овим неуспехом, цар је захтевао да се што пре врате на запад не би ли ипак остварио план да помогне Серу. У том покрету очекивао је помоћ Селџука. Међутим, пошто је Умур поново одлучио да се врати у Малу Азију, Кантакузин је сам стигао у Дидимотику, жалостан и забринут за судбину Сера и других градова Македоније.

Ускоро се показало да су страховања Јована Кантакузина била оправдана јер је јављено да је Стефан Душан, пошто је сазнао за одлазак Турака у Малу Азију,

„поново напао и освојио Сер деловањем његових присталица унутра који су искористили прилику“. Нићифор Григора пише да се Стефан Душан мешао у међусобне сукобе Ромеја, поробљавајући и пустошећи њихове градове и земље, а да му се нико није супротставио. Зато је он успео да освоји, осим Солуна, све градове до теснаца Христопоља, као и Сер, „велики и славан град, пошто се због глади и дуге опсаде, две најгоре несреће, предао по споразуму“. Иако дају драгоцене податке о Душановом освајању Сера, постигнутом захваљујући деловању њему наклоњених великаша у граду, поменути писци не говоре о времену тог великог успеха српског краља. Време српског освајања Сера тачно одређује драгоцена белешка у кодексу манастира Св. Јована Продрома на Меникејској гори, у којој стоји да су у суботу 24. септембра, IV индикта године 6854. (1345) у 3 часа српски гардисти освојили серску тврђаву, а да је у недељу 25. септембра краљ Стефан Душан ушао у доњи град и да је присуствовао служби у митрополији.

Сер је у позном средњем веку био значајан град с богатом околином у долини Струме, који је српски краљ дуго без успеха нападао (1342–1345), па је његово освајање представљало велики успех. Зато није чудо што је он извесно време провео у Серу, о чему сведоче савремени документи. Већ септембра 1345. године, свакако непосредно по освајању Сера, српски краљ је издао на грчком језику писану простагму манастиру Св. Јована Продрома на оближњој Меникејској гори: дозволио је монасима да на манастирским поседима насељавају слободне људе (елевтере), а доделио им је и порески имунитет. Октобра 1345. године краљ Стефан Душан издао је истом манастиру и грчку хрисовуљу (са потврдом свих поседа и права), свечани документ који је у средњем веку често пратио промену власти у некој области. У тексту повеље српски краљ с поносом истиче да је божјом вољом под његову власт дошао град Сер, као и манастири посвећени имену Светог Јована Продрома, онај на Меникејској гори, а и у самом граду. Тада су дубровачки поклисари српског краља затекли под бедемима Сера, где им је он 26. октобра 1345. године издао повељу о укидању царине у Требињу. До краја владавине и живота Стефана Душана Сер је увек имао важно место у његовој држави. Краљ је у том граду често боравио, доносио значајне одлуке и посвећивао му је велику пажњу, тако да је тачна оцена да је овај славни град био нека врста престонице у југоисточним крајевима пространог Српског царства.

Одавно је исказано уверење да у јесен 1345. године краљ Стефан Душан није освојио само важан град Сер већ да су тада у границе српске државе ушли и други градови и крајеви југоисточне Македоније, они који су се налазили између Струме и Месте. Ти успеси којима је, чини се, окончано ширење Душанове државе према југоистоку јасно су наглашени у његовом писму млетачком дужду од 15. октобра 1345. године, у коме је српски краљ титулисан као *„fere totius imperii Romaniae dominus“* („господар скоро целог царства Византије“). Заједно с другим крајевима југоисточне Македоније тада је под српску власт дошла и Света гора атонска, славно средиште монашког живота источно-православног света. То је био први пут у дугој историји атоских манастира да је њихово полуострво потпало под власт једног страног владара, па је природно да је краљ Стефан Душан желео да што пре уреди односе с тамошњим монашким породицама. Први одлучујући корак учинио је сам српски краљ пославши на Атос свог логотета Хрса са задатком да преговара у Кареји са светогорским протом и његовим сабором. Новембра 1345. године настала је тзв. општа хрисовуља краља Стефана Душана издата свим светогорским манастирима, јединствен документ који, у ствари, представља уговор српског краља са светогорским протом у Кареји. У хрисовуљи је најпре речено да су монаси пристали да се моле за краљеву душу и да спомињу његово име у свим манастирима, келијама и исихастиријима, што је значило признавање његове власти над Светом гором. Међутим, Светогорци су поставили

и неке своје услове. Пре свега, мудро су захтевали да се у службама најпре спомиње име василевса Ромеја, па тек онда краљево, желећи тиме да очувају везу с царством коме су донедавно припадали. Монаси су тражили да Света гора сачува свој положај и аутономију, нарочито при потврђивању прота. Молили су да им се потврде поседи, да им се врате одузета имања, да српски војници напусте манастирске метохе и да убудуће краљ и његова властела на њима не смештају своје људе. Монаси су, такође, захтевали да краљ не поставља намесника (кефалију) у Јерисосу, већ да тај градић остане под управом епископа Свете горе. Тражили су да чамци Свете горе, Комитисе и Јерисоса слободно плове Струмом, ослобођени од намета, као и да се на манастирским имањима не врши катастарски попис. Краљ је све то прихватио, а манастирска имања ослободио је од пореза и данака „државних, царских и краљевства нашег".

Овим јединственим документом Света гора је први пут у својој историји признала власт владара који није био василевс Ромеја. Општа хрисовуља настала је вољом и интересом обеју страна: српски краљ је добио драгоцено признање легитимности власти у освојеним градовима и крајевима који су раније припадали царству Ромеја, као и над самом Светом гором, а атоски манастири су могли да одахну од бројних невоља које је дуги грађански рат доносио њиховим бројним поседима расутим у широком залеђу Свете горе, али и у другим крајевима царства. У хрисовуљама које је издао неким светогорским манастирима (Ивирон, Филотеј, Ксиропотам, Есфигмен, Ватопед) цар Стефан Душан наглашава да им прилаже дарове као накнаду за нанету штету, што је пре било последица грађанског рата у Византији него српског освајања. Нова српска власт донела је мир и сигурност поседима светогорских манастира.

Чини се да је у години описаних освајања у југоисточној Македонији (1345) српски краљ постигао још један значајан успех: под његову власт дошла је Верија, један од важних градова који су чували прилазе и залеђе

Солуна. Видели смо да је у јесен 1343. године, када је напустио Верију да би се са савезницима Селџуцима упутио ка Солуну и Тракији, Кантакузин оставио у граду као заповедника свог млађег сина Манојла. У пролеће 1347. године Кантакузин је преко посланика тражио од краља Стефана Душана да врати градове које је освојио „после склапања уговора и заклетви", мислећи тиме свакако на савез закључен у Паунима (лето 1342). У међувремену, Стефан Душан је освојио Сер и остале градове и тврђаве Македоније, осим Солуна, а новцем и обећањима подмитио је најмоћније становнике Верије да протерају царевог сина Манојла и предају му град. Нићифор Григора бележи да су се Стефану Душану предали градови Македоније, па и Верија која није могла „да без помоћи одолева варварској и упорној сили пошто је одатле у међувремену побегао намесник, царев син Манојло". Иако се наведена вест уклапа у причу о посланству упућеном српском цару у пролеће 1347. године, очигледно је да је он раније освојио Верију, придобивши најугледније међу њеним житељима, баш као што је то чинио и са неким другим ромејским градовима. С пуно разлога српско освајање Верије датира се у 1345. годину.

Походима у јесен 1345. године окончана је значајна етапа ширења српске државе према југоистоку, дуж северних обала Егејског мора, па се као природно поставља питање где се на тој страни налазила граница Српског царства Стефана Душана. О томе у историјској науци постоји више различитих мишљења. Још је Стојан Новаковић веровао да се Душаново царство ширило далеко према истоку, обухватајући крајеве све до доњег тока Марице. У то је одлучно посумњао увек опрезни Константин Јиречек у садржајној критици Новаковићеве књиге. Он је оценио да је област између Месте и Марице, која је у византијским изворима позната као Волерон, остала под влашћу Ромеја, штавише, веровао је да су они задржали и неке области западно од Месте, пре свега градове Христопољ и Анакторопољ.

О границама Српског царства на овој страни расправљао је и Георгије Острогорски, кренувши од занимљивог податка Нићифора Григоре да је у јесен 1347. године Јован Кантакузин свом најстаријем сину Матији доделио област између Дидимотике и предграђа Христопоља, која се према северу простирала од обале мора до града Ксанти. Цар је објаснио свом првенцу да га тиме поставља као неку брану државе Ромеја, која попут стене треба да заустави таласе „бескрајног мора Трибала [Срба]". Овај податак је сигуран доказ да су се у јесен 1347. године поменути крајеви, односно област Волерона, налазили под влашћу Ромеја. У делу ученог Византинца постоје још два податка значајна за одређивање југоисточне границе царства Стефана Душана. Наиме, он каже да су се Стефану Душану, осим Солуна, потчинили сви ромејски градови до христопољских теснаца, а мало касније пише да је српски цар поделио територију своје државе са сином краљем Урошем, задржавши за себе ромејске земље и градове „све до пролаза код Христопољских теснаца". Острогорски је упозорио и на један савремени српски запис у коме се каже да је Стефан Душан заузео „грчку земљу до Морунца града званог Христопољ". Полазећи од наведених података савремених извора, Острогорски правилно закључује да је царство Стефана Душана према истоку обухватало не само Христопољ већ се простирало и до теснаца источно од града, кроз које је водио пут према истоку и који су представљали границу између Македоније и Тракије. Било је неопходно посветити пажњу питању југоисточних граница царства Стефана Душана јер су на овој страни оне остале на линији достигнутој у великом освајачком походу из јесени 1345. године. Каснији освајачки походи српског краља били су усмерени према другим крајевима и градовима царства Ромеја. Додуше, на источним границама дошло је до промена, али су се оне догодиле после смрти Стефана Душана (20. децембра 1355), што излази из временског оквира његове владавине.

8.

ЦАРСТВО У СРБИЈИ

Проглашење царства несумњиво је представљало важан и по последицама далекосежан корак у политици државе Немањића, па је сасвим природно да је идеја о томе постепено сазревала у мислима и државно-правним плановима Стефана Душана. Извесно је да нису уверљива тумачења која су остварења идеје царства налазила већ у Србији краља Милутина (1282–1321). Међутим, ипак треба нагласити да је владавина краља Милутина обележена неким појавама које можда антиципирају идеју царства у Србији будући да је уочено да се у бројним црквама тога времена Милутин слика у царској одори, са стемама које су припадале василевсу Ромеја.

Ако се с правом може сумњати у царске амбиције и планове краља Милутина, сасвим је извесно да је за владавине краља Стефана Душана у Србији постепено сазревала идеја о потреби да се држава уздигне на степен царства. У томе су, свакако, значајно место имали дуги преговори које је у лето 1342. године Стефан Душан водио с византијским претендентом Јованом Кантакузином јер је тада српски краљ, као услов за прихватање савеза, захтевао да добије византијске градове и земље западно од Христопоља, чиме је желео да утемељи власт над територијама царства Ромеја. Први већи освајачки успеси усмерени у том правцу постигнути су током 1342/3. године, када је краљ Стефан Душан, као савезник Јована Кантакузина, самосталним походима освајао градове у Македонији и Албанији, после чега се у његовим потписима спомињу грчке земље, односно

титула „честник Грком". Одлучујућа етапа у освајању територија царства Ромеја, која је убрзала одлуку Стефана Душана о проглашењу царства, уследила је у лето и јесен 1345. године, када је српски краљ запосео крајеве југоисточне Македоније са полуострвом Халкидиком и славним градом Сером.

На путу према царској круни Стефан Душан је потпуно следио византијске узоре, према којима је уздизање једног василевса пролазило кроз одређене етапе церемонијала. По старим римским обичајима, кандидат је најпре требало да буде изабран за цара, да би се после тога обавио чин његовог проглашења који није имао црквени карактер. Завршна церемонија крунисања одвијала се у цариградској цркви Свете Софије. Том приликом би васељенски патријарх кандидату ставио на главу царску стему и предао му остале знаке царске власти. Избор за цара убрзо је нестао из византијске праксе, али су се одржале церемоније проглашења и црквеног крунисања. Некада су оне обављане у истом дану, а некада би између њих протекло неколико дана, месеци, па и година.

Следећи поменуте етапе уздизања василевса Ромеја, Стефан Душан се најпре прогласио за цара, што је посведочено подацима савремених извора. Свечана церемонија Душановог царског крунисања обављена је у Скопљу, на празник Васкрса Господњег (16. априла 1346), али се из повеља разабира да је он и раније имао титулу василевса. Јануара 1346. године даровао је прву грчку хрисовуљу светогорском манастиру Ивирону, на којој је сачуван његов потпис на грчком језику: „Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије". Дакле, јануар 1346. године сигуран је *terminus ante quem* проглашења Стефана Душана за цара, међутим, поставља се питање друге временске границе тог значајног чина на његовом путу према царској круни. Ту нам донекле може помоћи општа хрисовуља Стефана Душана издата свим светогорским манастирима новембра 1345. године, документ који је он потписао на српском језику: „Стефан у Христу Богу верни краљ и самодржац

Србије и Романије". Наведени подаци двеју грчких хрисовуља Стефана Душана показују да је он проглашен за цара између новембра 1345. и јануара 1346. године, па је та хронологија одавно прихваћена у стручној литератури. Међутим, природно је да су се поставила питања одређивања дана и места Душановог проглашења за цара. Јавила се помисао да је та свечаност обављена на Божић 1345. године у граду Серу, коме је Стефан Душан придавао велики значај и у коме је са супругом Јеленом провео зиму 1345/6. године.

Без обзира на недоумице око неких важних чињеница везаних за Душаново проглашење за цара, остаје драгоцено сазнање да је тај чин обављен између новембра 1345. и јануара 1346. године. Тиме је учињен први значајан корак на путу према царској круни.

Свечаност царског крунисања Стефана Душана обављена је у Скопљу, на Ускрс 16. априла 1346. године. Време од неколико месеци после Душановог проглашења за цара свакако је искоришћено за припремање тог најсвечанијег чина. Ти месеци обележени су занимљивим феноменом истовременог постојања краљевства и царства у Србији, што се може видети на новцима Стефана Душана с натписом „Rex Rascie – Imperator Romaniae" (краљ Србије – цар Византије). О припремама Стефана Душана за царско крунисање сведочи и његово посланство које је 22. јануара 1346. године преко Дубровника приспело у Млетке, носећи вести о плановима за крунисање, али и понуду савеза за борбу против Византије. Извесно је да је Стефан Душан о својим намерама обавестио и Дубровчане, чије је Велико веће 23. марта 1346. године одлучило да пошаље три посланика „ad dominum imperatorem" (господину цару) како би присуствовали чину његовог крунисања.

О крунисању Стефана Душана говоре, пре свега, савремени византијски историчари Јован Кантакузин и Нићифор Григора. Кантакузин каже да, после освајања Сера и већег дела државе Ромеја, Стефан Душан „прогласи себе царем Ромеја и Трибала [Срба], а сину доде-

ли достојанство краља". Учени Нићифор Григора оставио је нешто детаљнији опис Душановог крунисања јер каже да се он, после освајања крајева до Христопоља и славног града Сера, испунио охолошћу; мислио је да „ништа од оног што је до Византа остало под Ромејима неће одолети његовој сили и владарској власти, прогласи се царем Ромеја и варварски начин замени ромејским обичајима, па се јавно служио владарском капом и сјајним одеждама које приличе тој великој части и служи се и до данас". Византијски писац даље каже: „А отада је са сином поделио читаву државу: њему [сину] уступио је да по трибалским [српским] обичајима влада [земљом] од Јонског Залива и реке Дунава до града Скопља..., а себи узе одатле [од Скопља] ромејске земље и градове према уобичајеном ромејском начину живота до пролаза код кланаца Христопоља."

У прегледу вести извора о Душановом царском крунисању најпре је наведено шта о томе кажу византијски историчари – будући да су они били савременици тог значајног чина. Њихови описи имају једну заједничку црту: обојица бележе да се Стефан Душан прогласио за цара Ромеја и Трибала (Срба), или само Ромеја, употребљавајући глагол који се односио на чин проглашења василевса Ромеја који је, као што смо видели, претходио његовом црквеном крунисању. Чини се да се може закључити да је по њиховом мишљењу Стефан Душан „преузео византијско царско достојанство", али употребом поменутог глагола сасвим одређеног значења двојица савременика желели су да умање значај крунисања Стефана Душана, чина који је био уприличен по свим правилима те церемоније у царству Ромеја. Томе у прилог говори околност да у описивању догађаја после априла 1346. године ниједан од њих не придаје Стефану Душану титулу василевса, већ га називају краљем, пишући ту реч великим словом – Kralis – као да је у питању лично име.

Опис царског крунисања Стефана Душана сачуван је у једном занимљивом тексту придодатом уз Раковачки препис *Душановог законика*, где се, пре свега, каже да је Стефан Душан крунисан царским венцем године 6854. (1346), месеца априла, XIV индикта, на празник васкрсења Христовог. Тај свечани чин обављен је „благословом и руком преосвештеног патријарха Јоаникија и свих архијереја сабора српског, благословом и руком преосвештеног патријарха бугарског господина Симеона и свих архијереја сабора бугарског, а и молитвама и благословом свечаснога сабора Свете Горе Антона, притом и свим игуманима и свим старцима сабора светогорскога". Најзад се спомињу „архијереји престола грчког и сав сабор". У кратком житију патријарха Саве (1354–1375), делу једног од настављача архиепископа Данила II, говори се да Стефан Душан „заузе не мало градова и крајева грчких..., узвиси се срцем, зажелевши царско достојанство, венча се на царство"; осим тога, „остави од прародитеља предано му архиепископство..., постави себи насиљем патријарха Јоаникија".

Подаци о царском крунисању Стефана Душана које је обављено у Скопљу на Ускрс 16. априла 1346. године овде су наведени како би се могло расправљати о неким важним питањима везаним за тај далекосежан државно-правни чин у историји Србије Немањића. Пре крунисања за цара Стефан Душан је морао да обави један важан посао: да српског црквеног поглавара и свог поверљивог човека архиепископа Јоаникија уздигне у ранг патријарха. Било му је свакако добро познато да, према правилима византијског церемонијала, само црквени поглавар с рангом патријарха има право да крунише кандидата за цара, предајући му круну и друге знаке његове титуле. Проглашење Јоаникија за патријарха обављено је у сарадњи с трновским патријархом Симеоном, који је присуствовао свечаности у Скопљу. Ту важну услугу Стефан Душан је лако обезбедио будући да је од почетка владавине био у добрим односима с трновским царем Јованом Александром, чијом сестром Јеленом се и оженио. Одавно је постављено питање хронологије рукоположења Јоаникија за патријарха. Најпре

је изнета претпоставка да је тај чин обављен на Цвети, велики празник који пада недељу дана пре Ускрса (9. априла 1346). Међутим, постоје и претпоставке да је Јоаникије рукоположен за патријарха нешто раније, у јануару 1346. године, по свој прилици на празник Богојављење. Извесно је да у изворима нема јасних података о времену рукоположења Јоаникија за патријарха, па се тај значајан чин само може датирати у време између Душановог проглашења за цара и крунисања, односно између јануара и априла 1346. године.

Из описа Душановог крунисања, који се налази у аутобиографској белешци уз Раковачки препис *Законика*, види се да су тој свечаности у Скопљу присуствовали још неки високи црквени достојанственици, пре свега светогорски прот (старешина) са часним игуманима и старцима атоским. Иако ће касније бити више речи о односу цара Стефана Душана према манастирима и монасима Свете горе атоске, треба нагласити да је присуство њених часних челника на свечаности у Скопљу било логична последица споразума који су они неколико месеци раније склопили са српским краљем, а чије су одредбе наведене у Душановој општој хрисовуљи светогорским манастирима из новембра 1345. године. У опису Душановог крунисања наведено је да су свечаности присуствовали и архијереји престола грчког и сав сабор, што се, према изнетим тумачењима, односило на охридског архиепископа Николу, чије се седиште од 1334. године налазило у границама српске државе.

Према описима двојице савремених византијских историчара – Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, Душаново царско крунисање било је пропраћено неким одлукама које су важне за оцену унутрашњих прилика у новоствореном Српском царству. Јован Кантакузин пише да је том приликом Душанов син Урош добио достојанство краља, чему, чини се, није посвећена довољна пажња, а та значајна вест је тумачена да је тада млади Урош постао очев савладар, као што је то било у суседној Византији. Међутим, такво објашњење није прихватљиво јер је познато да је у царству Ромеја савладар или сацар добијао титулу василевса, а да титула краља није била позната Ромејима. Додељивање титуле краља младом Урошу, коју су српски владари носили од крунисања Стефана Првовенчаног (1217), сведочи о жељи Стефана Душана да, и поред узимања царске круне, очува одређене државно-правне традиције у Србији. Оне су, као што ћемо касније видети, имале посебно место у односима цара Стефана Душана са неким суседним државама, пре свега с Дубровником. Као краљ, Урош се ретко јавља у *Душановом законику* чији су редови били прожети идејом царства установљеног у Србији баш од Стефана Душана.

Друга значајна одлука која је пропратила царско крунисање Стефана Душана такође је повезана са положајем и статусом младог краља и савладара Уроша. О њој говори учени Византинац Нићифор Григора. Наиме, он каже да је тада Стефан Душан са сином поделио државу: Урошу је уступио да по трибалским (српским) обичајима влада земљом од Јонског залива (обала Јадранског мора) и реке Дунава до града Скопља, а за себе је задржао ромејске земље и градове, према уобичајеном ромејском начину живота, до пролаза код кланаца Христопоља. Те занимљиве вести одавно су регистроване у стручној литератури, али су касније аутори настојали да у другим савременим изворима уоче податке који би говорили о подели Српског царства после 1346. године. Пре свега, посебна пажња је посвећена хрисовуљи цара Стефана Душана Дубровнику од 20. септембра 1349. године, у којој се неколико пута говори о земљи царевој и краљевој. Такође је уочено да се у хрисовуљи цара Стефана Душана Хиландару из 1348. године манастиру потврђују села у Србији и Романији, или земљи грчкој. Наслућено је да та подела у географском смислу одговара садржини вести Нићифора Григоре, али и зонама различитих утицаја привређивања у старим српским и освојеним византијским крајевима. Пажња је посвећена и хрисовуљи цара Стефана Душана из 1352/3. године, ко-

јом се серском митрополиту Јакову дарује црква Св. Николе на Пчињи, а уз тај акт приложена је и кратка потврдна хрисовуља краља Уроша. Поменутим доказима придодато је и духовито запажање да је највише византијске титуле цар Стефан Душан додељивао великашима у Романији. Беху то деспоти Симеон Палеолог, Јован Асен и Јован Оливер, севастократори Дејан и Бранко Младеновић, кесари Прељуб и Војихна. На другој страни, у српској земљи краља Уроша великашима су додељиване старе српске титуле, на пример титула кнеза Војиславу Војиновићу, а титула жупана — Алтоману.

На основу тумачења података поменутих извора искристалисало се уверење да је приликом царског крунисања 16. априла 1346. године Стефан Душан заиста поделио своју државу тако што је сину, краљу Урошу, дао старе српске земље северно од Скопља, а он је боравио и владао у јужним крајевима које је недавно освојио од царства Ромеја. Ваља признати да је било и умеренијих тумачења података о подели Српског царства Стефана Душана. Исказао их је још Александар Соловјев верујући да је подела извршена само формално, а да је у ствари читава територија била под влашћу Стефана Душана, што су прихватили и други историчари.

Међутим, у новијим радовима изнета су и другачија тумачења наведених података, којима је исказана сумња у било какву поделу царства Стефана Душана. О том важном питању расправљао је Љубомир Максимовић, потрудивши се да у већ изучаваним изворима, пре свега у хрисовуљи цара Стефана Душана Дубровнику (издатој септембра 1349), уочи податке о јединству територије Душановог царства: за преступе према Дубровчанима у царевој и краљевој земљи надлежан је царев суд, а Дубровчани ће за преступе у трговима царства и краљевства одговарати пред царским судовима; сукобе између двеју страна решаваће искључиво цар. Закључак је да је територија Српског царства остала јединствена и да је личност цара Стефана Душана представљала основни чинилац објединавања српских и византијских земаља

у његовим границама. Што се тиче вести Нићифора Григоре, она је одраз разлика у начину живота, „економским и друштвеним приликама, па и у организацији и методама управљања".

Разматрајући питање устројства Српског царства, Сима Ћирковић је, такође, кренуо од Душанове хрисовуље Дубровнику, у којој је уочио још неке доказе о јединству територије српске државе. Људи који су после 1333. године приспели у Стон и Стонски рат означени су као „људи царства ми", а у одредби о враћању међа на стање из времена краља Милутина „старе немањићке земље које окружују тадашњу дубровачку територију убрајају се у цареву земљу". Спомену цареве и краљеве земље у хрисовуљи Дубровнику, Ћирковић је супротставио анализу редова *Душановог законика*, где се краљ помиње само неколико пута. Упоређујући та два сазнања, он верује да је помињање краљеве земље и краљевства у повељи Дубровнику последица Душанове жеље да се у односима с Републиком ослони на старе традиције које су постојале још од времена краљевства у Србији, јер „краљ је био наследник права и обавеза ранијих српских владара у односима са Дубровником и у тој улози није могао бити оспораван". С друге стране, у *Душановом законику* није било потребе да се помиње краљ, односно Урош, јер у управном систему, хијерархији јурисдикције и методи владања није било ничег што би одговарало подели на земљу цареву и краљеву. Подела је била чисто теоријске природе, а имала је своје корене у Душановом настојању да истакне континуитет српске државе, али и да нагласи континуитет свога удела у царству Ромеја, односно освајања његових градова и крајева. Извесно је да резултати новијих истраживања потврђују раније наслућивано уверење да је подела Српског царства после 1346. године била чисто теоријска, а да се читава територија налазила под неприкосновеном влашћу Стефана Душана. Уосталом, у време издавања хрисовуље Дубровнику (септембра 1349), а и проглашења првог дела *Душановог законика* (1349), краљ Урош је био врло

млад, па је тешко веровати да је могао да обавља неке владарске дужности у њему додељеном делу Српског царства.

У вези са царским крунисањем Стефана Душана поставља се питање тумачења основа његове царске идеологије, односно намера с којима се одлучио на тај корак, ставши тако формално у исти ранг с владарима суседних држава Византије и Бугарске. У нашој и страној историографији дуго је преовлађивало уверење да је узимањем царске круне Стефан Душан намеравао да, слично плану бугарског цара Симеона (893–927), освоји Цариград, сруши Византију и да на њеним темељима образује ново српско-грчко царство које би наследило и универзалистичке претензије царства Ромеја.

Међутим, изнета су и нова тумачења царске идеологије Стефана Душана. Пре свега, уочени су главни чиниоци у обликовању идеје царства у политици Стефана Душана. Оцењено је да је један од одлучујућих фактора било освајање пространих византијских територија, због чега се у времену између 1343. и 1345. године Стефан Душан и назвао „честник Грком". С друге стране, у аутобиографској белешци уз *Душанов законик* речено је да му је Бог даровао „земље и све стране поморја и велике градове царства грчког". Такво Душаново учешће у царству Ромеја политички је обележено планирањем брака младог Уроша и кћерке царице Ане Савојске (1343), а симболички – краљевим пристанком да Светогорци пре његовог имена помињу име цара Ромеја (новембра 1345). Други значајан темељ царске идеологије Стефана Душана представљало је позивање на познате традиције према којима су сви цареви Ромеја у ствари наследници првог хришћанског цара Константина Великог, коме је анђео као гласник Господњи предао круну и друге знаке царске власти. Та мисао је исказана у поменутој белешци уз *Душанов законик*, где се наглашава: „И све ми даде у руке као Великом Константину цару, земље и све стране поморја и велике градове царства грчког." Сличну идеју налазимо и у аренги (уводу) Душанове српске

хрисовуље манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори, у којој се истиче да је примањем царског венца он постао подобан царевима, као и „великом и равноапостолном цару Константину". Сима Ћирковић верује да су Душанова царска идеологија и његов став према царевима Ромеја почивали на принципима којих су се у односима с Палеолозима придржавали бугарски владари. Поседујући титулу цара, они су учествовали у ромејском царству, али без жеље да га разоре или замене. Крунисањем Стефана Душана увећао се број царева у хришћанском свету, што је несумњиво ослабило идеју о постојању једног универзалног царства, али није значило и њену негацију. Однос Стефана Душана према Византији може се посматрати као нека врста савладарства, чији се корени назиру у познатом спору око карактера царске власти између Андроника III Палеолога и трновског цара Јована Александра, описаном у делу Јована Кантакузина. Тада је цар Ромеја тражио да бугарски владар призна његово првенство јер по ромејском закону цареви синови најстаријег називају царем, покоравају му се и служе му. За време владавине Јована Кантакузина у престоници (1347–1350) мења се положај Стефана Душана, који више није „учесник" у царству, већ постаје противцар. У прилог изнетом тумачењу говори чињеница да је цар Стефан Душан признао Јована V Палеолога за василевса Ромеја. Учинио је то најпре у зиму 1350/1. године приликом сусрета с Јованом Кантакузином надомак Солуна, када је цару-писцу рекао „да не треба да буде жалостан што је присвојио неки део државе Ромеја јер сам има много пута више присвајајући од исте [државе] оно што другом припада". При том је свакако мислио на младог цара Јована V Палеолога. Неколико месеци касније (крајем пролећа 1351) цар Стефан Душан је исто тако поступио. Склопио је уговор с Јованом V Палеологом о заједничкој борби против Јована Кантакузина, а ускоро му је пружио и сасвим конкретну помоћ у тој борби. Очигледно је да такви Душанови поступци не могу да буду у сагласности с његовим евенту-

алним плановима о рушењу Византије и стварању новог царства.

Када се говори о карактеру и значењу царске титуле Стефана Душана, треба водити рачуна и о начину на који је он сам изражавао своје царске идеје и претензије. У средњовековним условима повеље су биле право огледало државно-правних, титуларних и територијалних претензија. Цар Стефан Душан је први српски владар који је издавао на грчком језику писане хрисовуље, повеље оверене златним печатом, чије је даривање, као израз посебне милости, представљало искључиво право царева Ромеја. Такви његови акти, од којих су углавном сачувани они који су издати светогорским манастирима, писани су потпуно по угледу на хрисовуље византијске царске канцеларије. Истини за вољу, треба нагласити да је Стефан Душан још као краљ издавао хрисовуље писане грчким језиком, али су оне у неким одликама одступале од одговарајућих узора царева Ромеја. Важна је и чињеница да је после крунисања у Скопљу (априла 1346) цар Стефан Душан издавао и грчким језиком писане простагме – врсту повеља које су биле једно од основних обележја власти цара Ромеја.

За праву оцену Душанових царских претензија нарочито су драгоцене његове хрисовуље јер њихове интитулације и потписи речито о томе говоре. Поодавно је уочено да се у Душановим царским потписима појављују етнички и географски називи којих нема у годинама краљевства. То су, пре свега, термини „западна страна“ и „Поморје“, који очигледно представљају одраз освајања византијских градова и крајева. У потписима повеља цара Стефана Душана запажају се две основне варијанте, које непосредно зависе од језика којим су акти писани. У српским хрисовуљама насталим после априла 1346. године Стефан Душан се најчешће потписивао као „цар Срба и Грка“, што подсећа на узоре византијских царева чија се титула увек везује за појам Ромеја, дакле за етнички или државно-правни појам, а не за географску категорију. У грчким хрисовуљама, пак,

он се најчешће потписује као „Стефан и Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“. Тај облик потписа очигледно је настао по угледу на потписе византијских царева, само што се, уместо Ромеја, јавља термин Романија, а Душанова царска титула не везује се за етничке, односе државно-правне појмове, већ за територијалне називе.

О наведеним облицима Душанових царских потписа треба дати неколико напомена. Наиме, у тим приликама се у његовој царској титулатури увек на првом месту наводе Срби или Србија, „који као најважнији ослонац Душанове власти нису могли бити заобиђени“. С друге стране, важно је сазнање да се термини Грци и Романија јављају у Душановим потписима и пре његовог царског крунисања: јула 1344. године српски краљ је свој први сачувани грчки акт потписао као „краљ Срба и Грка“, а октобра 1345. године грчку хрисовуљу манастиру Св. Јована Продрома код Сера потписује као „краљ Србије и Романије“. Употреба термина Романија, чиме се Душанови грчки потписи јасно разликују од ромејских узора, чини се да означава извесно ограничење његове царске титуле и сведочи да је он био свестан околности да му и поседовање великих делова византијске територије није било довољно да се титулише као цар Ромеја. Пре свега, требало је мислити на освајање царске престонице Константинопоља, или макар славног града Солуна.

Међутим, документи потекли из Душанове владарске канцеларије нису једини вид његових царских претензија исказиваних после крунисања у Скопљу. Узимање царске титуле морало је имати одраза и у раду његових државних ковница. После тог чина Стефан Душан је ковао новац с царском титулом у натписима на српском или латинском језику и тај новац био је бољег квалитета у односу на раније серије новаца у Србији. Сасвим је разумљиво да је царско крунисање Стефана Душана имало одраза и у натписима печата, сачуваних уз његове царске повеље. Може се рећи да су постојале две

врсте Душанових царских печата: једна за крајеве који су се донедавно налазили под влашћу Ромеја, па и за Свету гору, а друга намењена српским земљама.

Захваљујући истраживањима у области уметности у српској држави средине XIV столећа, стечена су и нова сазнања о последицама које је Душаново царско крунисање оставило у градитељству и сликарству тог времена. Свакако није случајно да су баш средином XIV столећа саграђени репрезентативни споменици–задужбине: Дечани, Св. Арханђели код Призрена и Матејич. Занимљиво је да је грађење Дечана започето још за владавине Стефана Дечанског, настављено за владавине краља Стефана Душана, а довршено после његовог крунисања у Скопљу. Црква је била посвећена Христу Пантократору, вероватно успомена ктитора који је с породицом у прогонству у Цариграду боравио у славном манастиру Христа Пантократора. Душанова идеја царства нашла је свој пун израз у зидању манастира Св. Арханђели код Призрена. Његова црква посвећена светом арханђелу Михајлу који српском цару дарује победнички мач, преносећи му харизму и знаке божанске власти по узору на Константина Великог. На основу свих радњи предузетих у градњи манастира Св. Арханђели, као и његовог изгледа, може се поуздано веровати да је Стефан Душан замислио да ова велелепна црква буде његов маузолеј. У југозападном делу цркве налазио се Душанов гроб. Најзад, из тог времена потиче и црква Богородице у Матејчи на Скопској црној гори, грађевина импозантних димензија чије је зидање такође завршено после Душановог царског крунисања.

Новија истраживања су показала да је Душаново царско крунисање унело важне промене и у ликовним представама владајуће породице. У ранијим композицијама породице краља Стефана Душана у средишту се налазио млади Урош окружен родитељима, а после априла 1346. године у средишту стоји цар Стефан Душан, по узору на византијску царску иконографију. Промене се запажају и у представи лозе Немањића, која је

први пут сликана у Грачаници краља Милутина (око 1320). У тим композицијама из доба краљевства у врху лозе представљан је родоначелник династије Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви, а затим се у низу налазе његови потомци, до владара из времена сликања лозе. Међутим, у таквим композицијама се после 1346. године на врху лозе слика краљ и цар Стефан Душан, сам или са супругом Јеленом и сином Урошем, док се неки поштовани преци, на пример Стефан Немања, налазе у доњем делу композиције. Запажа се још једна новина: поред припадника династије Немањића сликају се и византијски цареви, уз чије ликове стоје грчки натписи. Најзад, може се наслутити да је идеја царства унела промене у још неке видове духовног и уметничког живота Србије средине XIV века. Нешто пре царског крунисања Стефан Душан је наредио писцима окупљеним око Пећке патријаршије да сачине зборнике о животима краљева и архиепископа српских, као и да постојеће допуне житијима оних који недостају. Тиме је желео да прослави свете и славне претке, али и да подвуче сагласје државе и цркве. Истовремено, желео је да осигура легитимност позиција на престолу Србије и Романије, или статус цара Срба и Грка.

Оставићемо за тренутак по страни царску титулу Стефана Душана, стечену у Скопљу (16. априла 1346), и позабавићемо се питањем које је промене у титулатуру српског црквеног поглавара унело његово рукоположење за патријарха. Пре Душановог царског крунисања српски архиепископ Јоаникије унапређен је за патријарха будући да је само с тим чином могао Стефану Душану да додели знаке царског достојанства. Из података савремених извора могло би се закључити да се српски црквени поглавар није, аналогно Душановом поступку, називао патријархом Срба и Грка. У документима и натписима на портретима уз његову титулу патријарха помињу се српске и поморске земље. Само у јеванђељу писаном септембра 1354. године за серског митрополита Јакова стоји да је завршено у време цара Стефана Душа-

на и „свепреосвештеног и благочастивог патријарха Србљем и Грком мир Јоаникија". Тек се Јоаникијев наследник патријарх Сава (1354–1375) у документима и потписима појављује као патријарх Срба и Грка.

Ако се посматрају последице прогласа царства у Србији, поставља се као природно и питање како су државе и владари тадашњег света реаговали на царску титулу Стефана Душана, јер сасвим је извесно да је он тим чином пореметио политичко устројство хришћанске васељене. У тражењу одговора најпре ћемо се окренути Византији будући да је крунисањем за цара Стефан Душан непосредно угрозио идеалну суприматију цара Ромеја у хришћанском свету. Према државно-правној теорији коју је Византија доследно заступала и бранила до краја свог постојања, василевс Ромеја је, као наследник првог хришћанског цара Константина Великог, био једини законити владар хришћанске васељене, а његово земаљско царство требало је да буде саздано по угледу на царство небеско. Бранећи ту теорију универзалне власти, Византија је створила систем хијерархије државâ на чијем челу се налазио василевс Ромеја, а сви други владари имали су своје место, чији је ранг зависио од њиховог угледа и моћи, што је и одређивало однос василевса према њима. Међутим, Стефан Душан није био први владар који је угрозио тај господарећи положај василевса Ромеја у хришћанској васељени. Много раније то је учинио Карло Велики, кога је папа Лав III на Божић 800. године крунисао у Риму за цара. Ускоро је уследио још опаснији покушај узурпације права василевса Ромеја. Учинио је то моћни бугарски владар Симеон (893–927), који је у Цариграду крунисан за цара (913) и који је јасно исказивао намере да освоји Цариград и оснује грчко-бугарско царство са истим универзалистичким претензијама у хришћанском свету.

Стефан Душан је био последњи владар који је својим царским крунисањем непосредно угрозио супрематију василевса Ромеја у хришћанској васељени, па најпре треба погледати како је Византија реаговала на тај

чин. Да би се разумели карактер и време те реакције, подсетићемо на важну околност да је у данима Душановог крунисања у Византији још увек трајао грађански рат започет у јесен 1341. године, у коме се Јован Кантакузин борио за царски престо с регентством царице-мајке Ане Савојске која је у Цариграду владала у име малолетног сина Јована V Палеолога. У Византији су фактички постојала два цара: на једној страни то је био млади Јован V Палеолог, најстарији син и законити наследник рано преминулог Андроника III Палеолога (умро 15. јуна 1341), а на другој је стајао узурпатор Јован Кантакузин, који је 26. октобра 1341. године у трачкој тврђави Дидимотици проглашен за цара. Не треба изгубити из вида ни чињеницу да је у тим годинама царство Ромеја представљало по територији малу државу, чије су унутрашње снаге усахле у грађанским ратовима прве половине XIV века. Насупрот слабашној Византији стајао је као противник моћни српски владар Стефан Душан, „који је у победничком налету одузео половину њене територије. Никада раније у дугој историји царства Ромеја није тако оштро била изражена несразмера и противуречност између византијских претензија и политичке стварности". Изнете оцене положаја Византије, као и односа снага између ње и државе Стефана Душана биле су неопходне да би се потпуније и боље разумели став и кораци званичног Цариграда према Српском царству.

Чини се да је прва реакција с те стране имала више приватан карактер, а потекла је од Јована Кантакузина, некадашњег пријатеља и савезника краља Стефана Душана. Византијски претендент је искористио боравак јерусалимског патријарха Лазара у Адријанопољу да га у том граду на празник Св. Константина и Јелене (21. маја 1346) крунише за цара. Добро познавајући византијске државно-правне норме, Јован Кантакузин је свакако био свестан специфичности крунисања у Адријанопољу. Свечаност није обављена у цариградској цркви Св. Софије, а крунисао га је јерусалимски, а не васељенски патријарх. Зато је после уласка у Цариград (фебруа-

ра 1347) Кантакузин одлучио да се поново крунише за цара. Церемонија је обављена на исти празник 21. маја 1347. године, али је он царске знаке сада добио из руку васељенског патријарха Исаије. Описане околности везане за прво крунисање Јована Кантакузина у Адријанопољу (21. маја 1346) дају основу за веровање да је тај чин био израз његове личне реакције на недавно царско крунисање бившег пријатеља и савезника Стефана Душана, које је месец дана раније свечано обављено у Скопљу.

Када је реч о званичној реакцији Византије на Душаново царско крунисање и проглашење патријаршије, могу се навести две важне карактеристике: уследила је неколико година касније, а њен покретач био је васељенски патријарх Калист. Занимљиво је да о том важном кораку Ромеја говори домаћи извор, један од настављача Данила II, у кратком житију српског патријарха Саве (1354–1375). Ту се описује како је после освајања грчких земаља Стефан Душан „оставио прародитељску власт краљевства, пожелео је царски сан и венчао се на царство..., штавише, оставио је од прародитеља и светог Саве предану архиепископију од цариградског патријарха добијену, па је на силу себи поставио патријарха Јоаникија, уз чији савет је прогнао цариградске митрополите из освојених градова“. Због тога је патријарх Калист послао изасланике који су из цркве одлучили српског цара, патријарха и архијереје.

У тумачењу вести о анатеми изреченој цару Стефану Душану, патријарху Јоаникију и српским архијерејима најпре се поставља питање времена тог јединственог поступка Васељенске патријаршије, која у ранијим сличним узурпацијама царске круне није прибегавала таквим казнама. Патријарх Калист је у два наврата био на челу византијске цркве: први пут од 10. јуна 1350. до новембра 1353. године, а други пут знатно дуже — од јануара 1355. до августа 1363. године. У разматрањима о времену анатеме изречене српском цару и патријарху једнодушно је оцењено да се то догодило за његовог првог понтификата, дакле између 1350. и 1353. године, мада је

било покушаја да се она и прецизније датира. Предложена хронологија ове анатеме Васељенске патријаршије – јесен 1350. године – дозвољава да се наслуте прави мотиви за предузимање тог јединственог чина. Његов идејни покретач био је по свој прилици цар Јован Кантакузин, који је у јесен 1350. године, после дуге борбе, успео да сломи њему противан покрет зилота у Солуну и да коначно завлада тим славним градом. Непосредно после тога Јован Кантакузин је предузео успешне акције према градовима и тврђавама које је у ширем солунском залеђу држао српски цар (Верија, Воден, Сервија и др.). За политичку припрему тог подухвата била му је добродошла јавна осуда царске титуле његовог бившег пријатеља, сада љутог противника Стефана Душана, па је под његовим утицајем васељенски патријарх Калист изрекао анатему српском цару, патријарху и архијерејима.

Међутим, анатема патријарха Калиста није била једина званична реакција Византије на царску титулу Стефана Душана. Са исте стране уследио је и корак сасвим супротног карактера. Да би се он потпуно разумео, подсетићемо на нека збивања везана за личност младог цара Јована V Палеолога, кога је у зиму 1350/1. године Јован Кантакузин, запутивши се у престоницу, оставио у Солуну. Иако ће о тој занимљивој епизоди из историје односа Стефана Душана и царева Ромеја бити више речи у једном од следећих поглавља, овде ћемо ипак нагласити да је крајем пролећа 1351. године надомак Солуна закључен споразум о савезу између српског цара и младог Јована V Палеолога, који је, извесно, био уперен против њиховог заједничког непријатеља Јована Кантакузина. Једна од важних тачака тог споразума може се наслутити из хрисовуље Јована V Палеолога манастиру Хиландару (јула 1351), за чије даривање је василевса молио „преузвишени василевс Србије и вољени стриц царства ми кир Стефан“. То јасно говори да је василевс Јован V Палеолог признао царску титулу свом новом пријатељу Стефану Душану, али онако како су Ромеји то чинили и раније, на пример у случају Карла

Великог или бугарских царева. Душанова титула василевса ограничена је на Србију, чиме се јасно разликовала од титуле цара Ромеја. Ово је свакако био један од услова споразума о савезу двојице владара, сада уједињених у борби против заједничког непријатеља Јована Кантакузина. Са византијске стране то је представљало највеће могуће признање царске титуле Стефана Душана. Ако је Калистова анатема српском цару и патријарху била изречена из политичких разлога, исте побуде условиле су и признање царске титуле Стефана Душана од стране Јована V Палеолога, коме је била потребна његова помоћ у борби против таста Јована Кантакузина. Међутим, у хрисовуљи Јована V Палеолога Хиландару објашњава се и однос цара Стефана Душана према василевсу Ромеја. Тражење потврде поседа које је Хиландар сада имао и на територији Српског царства показује да је Стефан Душан био спреман да свом новом савезнику призна титулу цара Ромеја, а тиме и извесно првенство у хришћанској васељени.

Царска титула Стефана Душана добила је још једно признање с византијске стране. Учинили су то часни манастири и монаси Свете горе атонске. У претходном поглављу детаљно је размотрен споразум који је новембра 1345. године посредством свог логотета Хрса Стефан Душан закључио са светогорским протом и његовим саветом, чиме је регулисао односе са атоским манастирима који су се сада нашли под његовом влашћу. Из тог документа, тзв. опште хрисовуље свим светогорским манастирима, издвојићемо само споразум да се име српског краља помиње на службама у читавој Светој гори, али да се пре тога увек спомене име цара Ромеја. Овај споразум сведочи о томе да су Светогорци признали краља Стефана Душана за новог господара, али да ипак нису желели да прекидају везе с василевсом Ромеја у Цариграду. Међутим, значајна је чињеница да су они међу првима признали царску титулу Стефана Душана јер су свечаном крунисању у Скопљу (16. априла 1346) присуствовали светогорски прот Теодорет, сви игумани и старци сабора атоског. У званичним документима светогорског протата сачувано је неколико драгоцених спомена Стефана Душана као владајућег цара, формулисаних по узорима царева Ромеја, али уз навођење имена Стефан, што није било уобичајено при спомињању владајућег василевса Ромеја. Светогорци су Стефана Душана „називали својим царем и господарем, али не и царем Ромеја". Иако ћемо о односу и политици цара Стефана Душана према Светој гори атоској говорити у једном од следећих поглавља, сматрали смо да је било неопходно подсетити на став Светогораца према његовој царској титули.

Ваља се, такође, запитати како су друге државе и владари тог времена реаговали на царску титулу Стефана Душана јер су, после његовог царског крунисања, на Балканском полуострву постојала четири цара: Јован V Палеолог, Јован Кантакузин, Јован Александар и Стефан Душан. У разматрању тог важног питања ослонићемо се на драгоцене резултате расправе Михаила Динића. Најпре ћемо погледати како су се према Душановој царској титули односили увек опрезни Дубровчани, који су упутили и своје изасланике на крунисање у Скопљу. У писмима упућеним после тог чина на српски двор Дубровчани су Стефана Душана ословљавали као цара, али се то не би могло рећи кад су у питању документи упућивани у Угарску, у којима се Стефан Душан титулише као „*rex Rassie* или *Sclavonie*". У писму упућеном на сицилијански двор краљици Јованки Дубровчани су цара Стефана Душана и његовог сина Уроша титулисали као *rex Rassie*. Занимљиво је, такође, какав је став према Душановој царској титули заузела суседна Босна, односно њен владар Стјепан II Котроманић. На основу података из извора Динић је закључио да се Босна понашала слично Дубровчанима: титулисање царева Србије зависило је од тога коме се њен владар обраћао. Важан партнер с којим је Српско царство наставило да негује одавно успостављене односе била је и Млетачка република, па се поставља питање како је она реаговала на Душанову царску титулу. Из докумената којима се

њене установе обраћају цару Стефану Душану и његовом сину Урошу може се уочити да их називају царевима (*imperatores*), али и краљевима (*rex*), при чему додају епитете *Raxie et Grecorum*. Од суседних држава, Угарска, због свог положаја у западном римокатоличком свету, није била спремна да призна царску титулу Стефана Душана, па су он и његов син Урош у угарским повељама увек називани краљевима Рашке (*rex Rassie*). У контактима са Србијом тога времена ни папска курија није била спремна да Стефану Душану и његовом наследнику Урошу призна титулу цара. Папа Иноћентије VI је два пута писао цару Стефану Душану не ословљавајући га као цара, а у обраћању црквеном поглавару Јоаникију се наглашава да је незаконито постао патријарх. Римски цар Карло IV имао је исти став према Душановој царској титули, јер га у писму од 19. фебруара 1355. године назива само краљем Рашке (rex Rassie), а исто чини и у писму византијском цару Јовану V Палеологу.

Одавно је уочено да је царско крунисање Стефана Душана унело велике промене у систем титула у српској држави. Извесно је да су и раније у доба краљева из куће Немањића у Србији постојале титуле и функције преузете из суседног царства Ромеја, али је уздизање Србије у ранг царства створило услове да се угледним велможама дарују и највише византијске титуле — деспот, севастократор, кесар, изведене од царских епитета, које је могао додељивати само цар. Пошто је Стефан Душан добро познавао византијске државно-правне норме, па и то да само цару припада право додељивања највиших дворских чинова, сасвим је извесно да је то и поштовао: пре крунисања за цара није својим велможама давао титуле деспота, севастократора и кесара. Ту чињеницу треба посебно нагласити јер су се, као што ћемо видети, појавила тумачења да је Стефан Душан и пре крунисања за цара неким великашима додељивао највише византијске титуле.

Истини за вољу, треба рећи да је у повељи краља Стефана Дечанског манастиру Св. Богородице у Призрену (1326) поменут извесни деспот Драгослав који је, заједно са епископом Арсенијем, послат на терен да контролише извршење одлука повеље. Иако је у старијој литератури било тумачења да је он ту високу титулу добио од краља Милутина или Стефана Дечанског, извесно је да се њено порекло мора тражити у некој Србији суседној држави која је имала ранг царства. Ту у обзир могу доћи Византија или Трновска Бугарска.

Прелазећи на примере додељивања највиших византијских титула у Србији после проглашења царства (1346), кренућемо од Јована Оливера, угледног Душановог великаша, који је с те стране нарочито занимљив јер носи два висока византијска достојанства — севастократора и деспота. Титуларни успон Јована Оливера, господара богатих рударских крајева око Кратова и Злетова, јасно се разазнаје из натписа уз његов ктиторски портрет на северозападном зиду манастира Леснова. Ту пише да је он „по милости Божјој и краља Стефана Душана био код Срба велики челник, велики слуга, велики војвода, велики севастократор за верно му служење по милости Божјој и велики деспот све српске земље и поморске и учесник Грком“. Од свих наведених титула Јована Оливера, нас овом приликом занимају последње две — севастократор и деспот, које је он добио од цара Стефана Душана. Међутим, у стручној литератури су изнете претпоставке да је Јован Оливер чин севастократора добио од краља Стефана Душана. Када је реч о његовом деспотском достојанству, такође је изнето тумачење да га је стекао пре априла 1346. године, али с византијске стране: од цара Андроника III Палеолога приликом његовог састанка с краљем Стефаном Душаном у Радовишту (1336), или од Јована Кантакузина приликом његовог боравка у Србији (1342/3).

Пошто је извесно да је две највише титуле Јован Оливер добио тек после априла 1346. године, треба у изворима потражити податке о њиховој хронологији. У цркви манастира Леснова у медаљону сликаног сокла на северном зиду откривен је део натписа СЕ АСТ..., што

свакако говори о високој титули њеног ктитора, поменутој и у ктиторском натпису. Пошто је Јован Оливер касније постао деспот, поставља се питање када је добио знаке тог највишег достојанства у Српском царству. У повељи цара Стефана Душана манастиру Леснову он је више пута поменут као деспот, али, нажалост, хронологија документа није сасвим јасна будући да се наведени индикт и година не слажу: други индикт не одговара наведеној 6855. (1346/7) години. У припрати манастира Леснова поред ликова деспота Јована Оливера и чланова његове породице сачуван је натпис датиран месецом августом, II индикта, 6857. (1348/9) године, у коме се каже да је храм подигнут трошком „пресрећног деспота Јована Оливера и пресрећне василисе Марије Ливерине, њихове деце Крајка и Дамјана, а за царевања Стефана Душана, Јелене и сина им краља Уроша". Ако се пође од наведених података, може се наслутити следеће решење: живопис цркве Леснова завршен је у сезони 1347. године, када је Јован Оливер још био севастократор, а његов портрет сликан је после тога, када је већ постао деспот. Дакле, Јован Оливер је, по свој прилици, постао севастократор убрзо после Душановог царског крунисања (априла 1346), али ту високу титулу није дуго носио јер је већ у лето или јесен 1347. године добио виши чин деспота. Од питања која се намећу у вези са деспотском титулом Јована Оливера, поменућемо околност да он, бар колико је познато, није био у сродству са Стефаном Душаном. У суседном царству Ромеја, одакле је та дворска титула преузета, деспоти су, по правилу, били чланови најужег круга царске породице или њени рођаци.

За владавине цара Стефана Душана у Србији се јавља и извесни деспот Иваниш који се с том титулом помиње у Душановој повељи манастиру Св. Арханђели код Призрена (1348), а каже се да је „родитељ царства ми", што упућује на његово сродство са српским царем. Дакле, Иваниш, који је био рођак цара Стефана Душана, добио је од њега деспотску титулу у времену између

априла 1346. и 1348. године. Случајеви следећих носилаца титуле деспота у Српском царству сасвим су јасни, бар када је реч о њиховом сродству с царем Стефаном Душаном. Јован Комнин Асен био је брат Душанове супруге Јелене и управљао је крајевима у Албанији (око градова Валоне, Канине и Берата). Први пут се помиње као деспот у акту Дубровчанина Михајла Бунића (марта 1350), који изјављује да је намирио све дугове према њему, а сам деспот потврђује да су му браћа Јован и Франческо Жунић дужни за неку робу. Датум издавања тог документа представља *terminus ante quem* за додељивање деспотске титуле Јовану Асену, али се не може одређеније рећи када се то десило у размаку између априла 1346. и марта 1350. године. Засад је пажња посвећена само високој титули Душановог шурака Јована Асена, а о његовом положају намесника у Албанији биће речи у једном од следећих поглавља.

Најјаснији пример поштовања византијских обичаја у Српском царству представља деспот Симеон Палеолог, полубрат Стефана Душана, који је тај високи чин носио као члан најужег круга српске царске породице. Нажалост, не може се прецизније одредити када је Симеон Палеолог постао деспот јер тзв. Јањинска хроника само бележи да је после крунисања за цара Стефан Душан доделио свом полубрату титулу деспота и да га је послао као намесника у Епир. На основу тога би се могло помислити да је Симеон Палеолог постао деспот непосредно после освајања Епира, које се датира у 1347. годину. Тиме би била окончана листа деспота за владавине цара Стефана Душана. Та титула постоји у Србији и у време његовог сина, цара Уроша (1355–1371), али то излази из оквира наше теме.

Идући ранговним редом највиших византијских титула, позабавићемо се велможама који су у време цара Стефана Душана имали знаке достојанства севастократора. У изворима постоје подаци о севастократорима у Србији и пре Душановог царског крунисања (априла 1346), па сматрамо да их треба правилно протумачити. У

писму папе Бенедикта од 16. септембра 1336. године говори се о обавезама Которана према неким српским великашима, међу којима се помиње и извесни севастократор коме су дуговали 500 перпера. Свакако да је у питању неки великаш краља Стефана Душана који је чин севастократора добио с друге стране, по свој прилици од василевса Ромеја. Може се претпоставити да је реч о севастократору кир Нићифору Исаку који је пришао Стефану Душану у првим годинама његове владавине, доносећи из суседне Византије високи чин севастократора добијен, свакако, од цара Андроника III Палеолога.

Од великаша који су за владавине цара Стефана Душана имали титулу севастократора, већ смо поменули моћног Јована Оливера, али је он убрзо напредовао, стекавши чин деспота. Међу севастократорима у време првог српског цара налазимо и познатог великаша Дејана, који се с том високом титулом први пут помиње у писму папе Иноћентија VI од 22. децембра 1354. године. Наведен је као први међу најутицајнијим српским велможама којима се папа обраћао поводом питања црквене уније. Као севастократор и царев брат Дејан се појављује и у хрисовуљи (око маја 1355) којом Стефан Душан, уз сагласност царице Јелене, сина Уроша, патријарха Саве и српске властеле, потврђује Дејанове дарове за његову задужбину, цркву у Архиљевици. Дејанова севастократорска титула намеће два питања: време њеног додељивања и његову родбинску везу са царем Стефаном Душаном. Још је Јиречек веровао да је Дејан постао севастократор непосредно после Душановог крунисања за цара, што је у неким радовима поткрепљено претпоставком да је најпре севастократор Јован Оливер требало да постане деспот, па да Дејан добије његову високу титулу. Та на први поглед примамљива комбинација почива на погрешном уверењу да је само једна личност могла да носи неку од највиших дворских титула, што није била пракса у суседној Византији, па ни у Српском царству. Према томе, хронологија Дејанове севастократорске титуле остаје сасвим отворена. Када је реч о његовој родбинској вези са српском царском породицом, још је у старијој литератури дословно тумачен епитет *брат* који се придаје севастократору Дејану, на основу чега се веровало да је он био ожењен Душановом сестром Теодором. Та претпоставка је одбачена у новијим истраживањима, па ваља тражити друго објашњење Дејановог сродства с царем Стефаном Душаном. Титулу севастократора Дејан је носио до краја владавине Стефана Душана (20. децембра 1355). Касније је напредовао у каријери јер је за владавине цара Уроша постао деспот.

У царству Стефана Душана налазимо и угледне великаше који су имали високу византијску титулу кесара. Кренућемо од Гргура Голубића, који се с тим чином (Гргур Голубић, кесар краљевине Рашке) помиње у писму папе Иноћентија VI из марта 1347. године. У оснивачкој повељи цара Стефана Душана за манастир Св. Арханђели код Призрена (између 1348. и 1354) забележен је и дар кесара Гргура (човек Дамјан каматник који годишње треба да даје 18 лисичјих кожа), на основу чега би се могло претпоставити да су се поседи поменутог кесара налазили око Призрена. На сасвим другој страни српске државе налазимо спомен кесара Гргура, који је у натпису цркве Св. Богородице у Зауму на обали Охридског језера наведен као њен ктитор (25. августа 1361).

За владавине цара Стефана Душана достојанство кесара имао је и његов прослављени војсковођа Прељуб, кога у неколико наврата, али без те титуле, спомиње Јован Кантакузин. Према подацима тзв. Јањинске хронике, Прељуб је постао намесник у Тесалији и добио титулу кесара (1348). Додељивање чина кесара Прељубу може се објаснити његовим родбинским везама с царем Стефаном Душаном јер у повељи од 15. априла 1357. године цар Урош назива Прељубову удовицу Ирину својом сестром. У временске оквире владавине цара Стефана Душана можда спада и кесар Војихна, познати намесник у југоисточним крајевима Српског царства (Драма с околином). Војихна се први пут спомиње у повељи Стефана Душана Хиландару (1348), где је забе-

лежено да је „властелин сродник царства ми братучед Војихна“ даровао манастиру село Потолино. Наведени податак показује да је Војихна био у сродству с царем Стефаном Душаном, али и да тада још није имао титулу кесара. Први податак који указује на његово кесарско достојанство потиче из октобра 1358. године јер се у повељи великог војводе Јована Угљеше манастиру Кутлумушу помиње „света госпођа кесариса“, свакако супруга кесара Војихне. Међутим, постоје индиције да је Војихна био кесар још за владавине цара Стефана Душана јер се у више фалсификованих которских повеља, датираних у 1350. или 1351. и 1355. годину, кесар Војихна наводи на месту или иза кесара Гргура. Може се наслутити да је писар тих докумената спомен кесара Војихне пренео из веродостојних аката.

Пошто смо навели основне податке о носиоцима чинова деспота, севастократора и кесара у Србији цара Стефана Душана, размотрићемо какав су карактер у српској држави имале те три највише византијске титуле. Оцењено је да је и у Србији добијање тих титула зависило од степена сродства њихових носилаца са царском породицом. Царева и царичина браћа, као и цареви родитељи постају деспоти, чин севастократора био је, како изгледа, намењен зетовима царске породице, а даљим рођацима по мушкој и женској линији до трећег степена додељивана је титула кесара. Међутим, од тих обичаја се одступило можда већ за владавине цара Стефана Душана, а свакако за владавине његовог сина, цара Уроша.

Од три највише византијске титуле пренете у Србију после царског крунисања Стефана Душана, нарочиту пажњу привукла је титула деспота, за коју се понекад веровало да се разликовала од онога што је о њој познато у царству Ромеја. Та разлика би се, пре свега, огледала у чињеници да у Србији нема примера да су двојица или више великаша истовремено носили деспотску титулу. Најпре је деспот био Јован Оливер, после августа 1355. године то достојанство добија Дејан, затим долази деспот Вукашин, његов брат Јован Угљеша, који је постао деспот пошто му је брат добио титулу краља, и најзад деспот Јован Драгаш. Покретач овог занимљивог тумачења изгубио је из вида чињеницу да већ током владавине цара Стефана Душана у Србији истовремено постоји неколико деспота. Били су то, као што смо видели, Јован Оливер, Иваниш, Јован Асен и Симеон Палеолог. То јасно сведочи да је и у Србији, као и у Византији, чин деспота могло истовремено имати неколико особа.

Из претходног излагања може се видети да су највише византијске титуле – деспот, севастократор, кесар – постојале у Србији Немањића тек после Душановог крунисања за цара (16. априла 1346) јер је по византијским државно-правним нормама једино цар имао право да додељује њихове знаке. Многи примери сведоче о томе да је Стефан Душан добро познавао правила и норме дворског церемонијала у царству Ромеја, па нема основа за претпоставку да је од њих одступио када је реч о дељењу највиших дворских чинова. Одавно је познато да су у српској држави и пре владавине Стефана Душана постојале титуле и функције које су пренете из суседне Византије. Та појава је нарочито уочљива после освајања краља Милутина, када су српској држави припојени градови и крајеви северне Македоније који су се до тада налазили под влашћу цара Ромеја. Неке од тих титула и функција остале су у непромењеном облику и значењу, али има примера да су прилагођаване новим условима средине у Србији. Међутим, највише византијске титуле, изведене од царских епитета (деспот, севастократор, кесар), пренете су без икаквих промена у државу цара Стефана Душана.

9.

ДВА СУПРОТСТАВЉЕНА ЦАРСТВА

У претходним поглављима описани су значајни успеси краља и цара Стефана Душана у освајању градова и крајева царства Ромеја (1342–1345), који су крунисани у јесен 1345. године када су се под његовом влашћу нашле области југоисточне Македоније са славним градом Сером, полуострвом Халкидиком и Светом гором атоском. После тих великих успеха, који су знатно проширили границе српске државе према југоистоку, настао је предах у освајачким походима Стефана Душана, што се, пре свега, може тумачити његовим припремама и радњама око преузимања царске титуле. Најпре је требало припремити проглашење за цара, које је обављено крајем 1345. године, а затим је Стефан Душан крунисан царским венцем у Скопљу, на празник Васкрса Господњег (16. априла 1346). Пре овог чина српска аутокефална архиепископија уздигнута је у ранг патријаршије. Међутим, чини се да у томе не треба видети једино тумачење за известан предах у освајачким походима цара Стефана Душана. Разлог томе могле су бити и промене које су се догодиле у Византији. Брзина и лакоћа којима је Стефан Душан у времену од 1342. до 1345. године освајао византијске територије могу се објаснити дугим грађанским ратом у царству: од јесени 1341. године трајала је борба за власт између Јована Кантакузина и регентства царице-мајке Ане Савојске која је у престоници владала у име малолетног Јована V Палеолога. У данима када је Стефан Душан крунисан за цара та дуга борба улазила је у завршну, победничку фазу за Јована

Кантакузина, која се јасно наслућивала после убиства његовог главног противника у престоници, великог дукса Алексија Апокавка (7. јуна 1345). Царица-мајка Ана Савојска остала је без главног члана свог регентства и било је само питање времена када ће морати да отвори престоничке капије присталицама Јована Кантакузина. Та завршна етапа борбе за царски трон није непосредно повезана с византијско-српским односима, па ћемо овом приликом само нагласити важну околност да је Јован Кантакузин однео коначну победу захваљујући помоћи османског султана Орхана јер се показало да снага ранијег савезника Умура, господара Смирне, полако копни. Орханова помоћ била је осигурана будући да је почетком лета 1346. године Јован Кантакузин уговорио брак своје кћерке Теодоре са већ у поодмакле године зашлим султаном Орханом.

У ноћи између 2. и 3. фебруара 1347. године одиграо се завршни део првог чина драме у борби између рода Кантакузина и легитимне династије Палеолога: Јован Кантакузин је са својим присталицама кроз Златну капију ушао у престоницу. После неколико дана, 8. фебруара, закључио је споразум с царицом-мајком Аном Савојском, по чијим одредбама ће у следећих десет година он бити нека врста регента младом цару Јовану V Палеологу, а касније ће обојица равноправно владати. Међутим, Јован Кантакузин је предузео још неке кораке не би ли ојачао свој положај у престоници: 21. маја поново је крунисан за цара, а неколико дана касније (24. или 28. маја 1347) удао је кћерку Јелену за младог цара Јована V Палеолога.

Иако је после дуге борбе Кантакузин остварио свој циљ и ушао у престоницу, тек тада су га очекивала тешка искушења јер је преостали део царства Ромеја затекао у потпуном економском расулу, истрошен дугим и разарајућим грађанским ратом. Савременик Нићифор Григора сликовито бележи да је тада царска благајна била „настањена ваздухом, прашином и Епикуровим атомима“. Зато је Јован Кантакузин већ у пролеће 1347. године сазвао угледне и богате људе престонице на саветовање о томе како да се царство спасе од страшних последица грађанског рата. Том приликом им је објаснио да су несреће унутрашњих сукоба искористили Срби, Бугари, Турци и други суседи да освајају територије царства, а, штавише, и даље су показивали ту лакомост. Кантакузин се правдао да у том рату није желео савезништво варвара, односно Турака, али да су га на то приморали његови противници који су, „лакомислено не хајући за градове и земље, Мизе [Бугаре], Трибале [Србе] и неке друге наговарали да свом снагом нападну на мене“. Пошто је непосредно после преузимања власти у престоници Јован Кантакузин морао да се најпре побрине о приликама у самом царству, може се веровати да је његов успех у борби за престо за извесно време одложио нове освајачке походе цара Стефана Душана.

У новим, промењеним условима у византијско-српским односима иницијативу је први преузео Јован Кантакузин, који је у пролеће 1347. године упутио посланство свом некадашњем пријатељу Стефану Душану. Најпре му је преко посланика захваљивао за учињена добра у тешким данима када су саплеменици били против њега, а затим је тражио да српски цар врати градове које је, противно датим заклетвама, запосео после склапања уговора. Освојио је Сер и градове Македоније, осим Солуна, а из Верије је протерао његовог сина Манојла подмитивши најмоћније међу њеним житељима. Примајући изасланике, цар Стефан Душан је признао да су поменути уговори заиста тако сачињени, али није пристајао да врати освојене градове, „него је прибегао правдањима и изговорима који не садрже ништа разумно“. Пошто прво посланство није донело резултате, Јован Кантакузин се поново на исти начин обратио српском цару, захтевајући да врати освојене градове и, овога пута, претећи му да ће, ако то не учини, заратити против њега, уз напомену да га у том случају не криви за убијања и поробљавања. Будући да је ромејска војска уништена, биће принуђен да позове у помоћ варваре. Пошто

ни друго посланство није донело успех, Кантакузин је одлучио да оствари своју претњу: обратио се зету Орхану који му је послао одред од 10 000 људи под заповедништвом својих синова. Њима је цар придодао сина Матију као заповедника војске Ромеја, па су заједно прешли границу ромејске државе и, прошавши поред Христопоља, напали су област Мигдонију коју су држали Срби. Пошто су опустошили села и градове у Мигдонији, побили и заробили много људи, Турци су се с великим пленом преко Хелеспонта вратили у своју земљу. Већ у пролеће 1348. године Јован Кантакузин је упутио још једно посланство на српски двор, поново прекоревајући цара Стефана Душана за кршење уговора, али је он, „пошто је сталним победама стекао велику охолост", отпустио посланике необављена посла. Желећи да се освети бившем пријатељу, Кантакузин је напустио Цариград да би прикупио војску у Тракији, а позвао је у помоћ и старог савезника, селџучког емира Умура. Међутим, план похода против цара Стефана Душана није остварен јер Умур, пошто је био заузет борбом против латинске посаде у утврђењу Смирне, није могао да пређе у Европу и Кантакузину пружи обећану помоћ.

Искусни дипломата Јован Кантакузин није се задржао само на одашиљању посланстава у Србију већ је покушавао да и другим каналима приволи цара Стефана Душана да Ромејима врати освојене градове. Тако је у јесен 1347. године писао папи Клименту VI у Авињон, молећи га, између осталог, да посредује код српског владара да Византији врати градове и тврђаве које је „противно Богу и правди освојио". У тим месецима Кантакузин је настојао да преосталу византијску територију у Тракији осигура од напада Срба. У јесен 1347. године његов прворенац Матија, незадовољан својим положајем, отворено је претио побуном у Тракији, због чега је Кантакузин тамо најпре послао супругу Ирину, а затим се и сам упутио у Дидимотику. Тада је између њега и сина закључен уговор по коме је Матија добио крајеве од Дидимотике до предграђа Христопоља и од Егејског мора

до града Ксанти. Ти поседи требало је да буду брана царства Ромеја од „таласа бескрајног мора Трибала [Срба]".

Иако је, с једне стране, Јован Кантакузин после победе у првој етапи грађанског рата покушавао да убеди цара Стефана Душана да напусти освојене ромејске градове, као и да осигура безбедност преосталим деловима царства у Тракији, српски цар је, с друге стране, упркос извесном предаху условљеном припремама за царско крунисање, планирао нове походе против царства Ромеја. Може се јасно разабрати да је први следећи поход Стефана Душана био уперен према Епиру, области која је после освајања Албаније (1342/3) стајала на путу његових даљих освајачких планова.

Међутим, пре него што пређемо на опис српског освајања Епира подсетићемо се збивања која су претходних година обележила прилике у овој земљи. Већ су описани услови под којима је цар Андроник III Палеолог (1328–1341) у сарадњи с пријатељем Јованом Кантакузином окончао борбу против грчке сепаратистичке државе у Епиру, чији почеци датирају још из година непосредно после пада Цариграда (1204). Део борбе династије Палеолога за обнову власти над територијама које су пре Четвртог крсташког рата биле у границама царства Ромеја успешно је окончан 1340. године, када је Епир враћен у границе обновљеног царства. Управа у тој богатој и важној области поверавана је поузданим и угледним људима. Тако се у данима почетка грађанског рата у Византији (1341–1347) овде као намесник налазио пинкерн Јован Анђео, али је он тада напустио Епир да би се придружио Кантакузину у Тракији и да би присуствовао његовом проглашењу за цара у Дидимотици (26. октобра 1341). Када су почели први сукоби између зараћених страна, у Епир је крајем 1341. године похитала Ана Палеолог, удовица деспота Јована II Орсинија (1323–1335), после чије смрти је и почела борба за обнову власти Цариграда над том облашћу. Иако су је неки житељи Арте одушевљено дочекали, она ипак није успела да преузме власт јер је већина становништва у

Епиру била против цариградског регентства, а на страни Јована Кантакузина. Када се Ана Палеолог запутила у Епир с намером да преузме власт, тамо је похитао и Јован Анђео и успео да је зароби пре него што је запосела читав Епир. Заробљена Ана Палеолог одведена је у Тесалију, а Јован Анђео је преузео управу над Епиром. Занимљиво је да је после смрти цара Андроника III Палеолога Јован Кантакузин имао одређене планове у Епиру: у јесен 1341. године намеравао је да крене на запад и умири Албанце око Погонијане и Ливаде, северозападно од Јањине, који су пљачкали градове у Акарнанији. С друге стране, у хрисовуљи Јована Кантакузина о сређивању односа са архонтима Тесалије говори се и о могућности да он као намесника у Епир упути свог зета Нићифора Анђела, са којим намесник Тесалије Јован Анђео треба да живи у миру, а све несугласице решаваће се пред Јованом Кантакузином.

Мора се признати да је мало шта познато о приликама у Епиру између почетка 1341. године и времена када је цар Стефан Душан освојио ту област. О српском освајању Епира говори само Јован Кантакузин описујући преговоре које је крајем 1350. године у околини Солуна водио с царем Стефаном Душаном. Тада му је, између осталог, пребацивао што је заратио против Тесалије и Акарнаније, које су биле потчињене Ромејима. Предводећи мноштво пешака и коњаника, српски цар је тамо нанео велику штету, због које су Акарнанци бежали према обали „јер су пре желели да као плен варварских поробљивача буду пребачени у друге земље и да тамо доживотно робују, него да сместа умру од глади“.

У опису цара-писца који говори о српском освајању Епира намећу се два питања – питање начина и питање времена тог успеха цара Стефана Душана. Недавно је Елена Кацаропулу тумачила да је српске одреде у том походу водио сам цар Стефан Душан, али је, чини се, без правих доказа веровала да је у његовој војсци било много Албанаца, припадника племена Буја и Љоша, непријатељски расположених према Ромејима. Грчки

архонти су тада протерани из Епира, а њихови поседи су дати албанским главарима и ратницима. Другачију слику о српском освајању Епира има Доналд Никол, који верује да је намесник Јован Анђео организовао отпор четама Стефана Душана, али да је ипак морао да се повуче у Тесалију. Иако је српско освајање Епира било насилно, оно је ипак донело користи неким угледним људима у тој области, пре свега Ани Палеолог, удовици деспота Јована II Орсинија, коју је Стефан Душан ослободио заточеништва и удао за свога шурака деспота Јована Асена, намесника у градовима суседне Албаније. Српском цару је тада пришао и угледни великаш Јован Цафа Орсини, чији су се поседи налазили у градовима Арти и Роги, као и у њиховој околини. Према Николу, српско освајање Епира одвијало се постепено: године 1346. заузета је Јањина, а Арта и јужни делови области освојени су следеће, 1347. године. Када је реч о обиму српске власти у Епиру, Кацаропулу сматра да је она према југу долазила до Арте и Авракијског залива, што значи да није обухватала Етолију и Акарнанију. Никол верује да су у Епиру изван српске власти остали град Воница и острво Левкада које је држао Валтер од Вријена.

Друго важно питање које се поставља у вези са српским освајањем Епира односи се на време тог успешног похода цара Стефана Душана. Полазећи вероватно од записа Јована Кантакузина који каже да је српски цар освојио Тесалију и Акарнанију, још је Јиречек био спреман да тај поход датира у 1348. годину, што је прихваћено у неким каснијим истраживањима. Треба напоменути да је још стари Флорински сматрао да српски цар није у истој, 1348. години освојио Тесалију и Епир, већ да је ову другу област запосео раније, 1347. године. Међутим, поменута двојица заслужних истраживача нису знали за грчку хрисовуљу цара Стефана Душана издату децембра 1347. светогорском манастиру Великој лаври св. Атанасија, документ који је од великог значаја за одређивање времена српског освајања Епира. Ту грчку хрисовуљу цар Стефан Душан је потписао на српском јези-

ку: „Стефан у Христу Богу верни цар Срба и Грка и Деспотата и Западне земље".

Колико је познато, први је на овај потпис скренуо пажњу Михаило Динић, користећи Душанову хрисовуљу по старијем издању Александра Соловјева и Владимира Мошина. Опрезно је тумачио да се термин „Деспотат" односи на област Епира, на основу чега је, упркос исказаним резервама Франца Делгера, предложио да се ревидира хронологија српског освајања те области. Потпис на хрисовуљи Великој лаври св. Атанасија из децембра 1347. године сведочи о томе да је српски цар освојио Епир пре тог датума. Полазећи од чињенице да су владари у тзв. епирској држави Анђела, која је настала после катастрофе из 1204. године и трајала све до 1340. године, од Михајла II Анђела (1230–1268) имали титулу деспота, природно је тумачити да се термин „деспотат" у Душановом потпису на хрисовуљи Великој лаври св. Атанасија односи на област Епира, што указује да је та област освојена пре децембра 1347. године. Поход је свакако предузет у ратној сезони те године. Управу у Епиру цар Стефан поверио је свом полубрату Симеону Палеологу, коме је доделио титулу деспота, али ће о тој значајној одлуци бити више речи касније.

После успеха у Епиру, оствареног током 1347. године, цар Стефан Душан се окренуо суседној Тесалији, којом је као поверљив човек Јована Кантакузина управљао његов нећак Јован Анђео. У једном од претходних поглавља видели смо да је после смрти севастократора Стефана Гаврилопула (1332) почела борба цара Андроника III Палеолога за обнову власти Цариграда у овој плодној и важној области у којој је у другој половини XIII и првим деценијама XIV века постојала независна држава, чији су се господари жестоко супротстављали рестаураторским тежњама Палеолога. Та дуга борба завршена је 1336. године, после смрти деспота Јована II Орсинија (1335), а за намесника у Тесалији тада је постављен велики контоставл Михајло Мономах. Међутим, прилике у Тесалији су се пореметиле на самом почетку

грађанског рата у царству Ромеја (1341–1347), јер је у општој поларизацији снага она, као земља крупних земљопоседника, сасвим природно стала на страну Јована Кантакузина. Пошто је као присталица цариградског регентства Михајло Мономах напустио Тесалију, изасланици тамошњих архоната су крајем 1342. године дошли код Јована Кантакузина, који се тада налазио на српској граници према Византији. Изразили су спремност да га признају за цара, што је Кантакузину у тим тешким данима била драгоцена подршка у борби за царски трон. Не треба заборавити да је Тесалија била прва област царства Ромеја која је стала уз Јована Кантакузина, а касније су тај пример следили и други крајеви и градови.

После преговора с представницима архоната Тесалије, Јован Кантакузин је издао хрисовуљу (сачувану у његовом мемоарском спису), документ који у духу правила феудалних односа регулише права и обавезе обе стране. Као намесника, Кантакузин је у Тесалију упутио свог поверљивог човека, пинкерна Јована Анђела, који се у првим данима борбе за престо нашао на његовој страни. Јован Анђео је најпре био само кефалија у Тесалији, али је пред крај своје управе добио чин севастократора, свакако од Јована Кантакузина. Иначе, Јован Анђео је испуњавао обавезе према Кантакузину, преузете по хрисовуљи с краја 1342. године: водећи коњицу из Тесалије, у више наврата му је помогао у борби против цариградског регентства. Мало је шта познато из времена управе Јована Анђела над Тесалијом (1342–1348), али се верује да је он своју дужност обављао с много успеха јер је, пре свега, обезбедио јужне области од напада Каталанаца. Прилике у југоисточним крајевима Балканског полуострва, па и у Тесалији, пореметила је 1347. године велика епидемија куге, у историји забележена као „црна смрт". Опака болест је дуго тињала међу Монголима у степама јужне Русије, да би се преко ђеновљанске колоније Кафа на Криму пренела у Цариград. Одатле се великом брзином ширила према западу. Епидемија је захватила и крајеве Тесалије, а из редова

хрисовуље цара Стефана Душана манастиру Богородице у Ликусади (новембра 1348) може се разабрати да је од те опаке болести умро и севастократор Јован Анђео.

Катастрофалне последице куге у Тесалији искористио је цар Стефан Душан, чије су чете брзом акцијом освојиле ту плодну и богату област. Осим напомене Јована Кантакузина да је српски цар заратио против Тесалије и Акарнаније, о том походу говори и *Јањинска хроника*, која бележи да је Стефан Душан освојио и „Влахију у Хелади", што се свакако односи на Тесалију. Војска српског цара запосела је неке градове оружјем, а житељи неких градова сами су јој отворили капије јер су били привучени Душановим даровима и обећањима. За намесника у Тесалији Стефан Душан је поставио свог истакнутог војсковођу Прељуба, коме је доделио чин кесара.

У вези са српским освајањем Тесалије такође се постављају два питања – питање времена и питање начина на који је постигнут тај нови успех цара Стефана Душана, чиме су фактички окончана његова освајања градова и крајева царства Ромеја. Још је Јиречек веровао да је Стефан Душан освојио Тесалију 1348. године, после велике несреће коју је становништву те области донела епидемија куге. Међутим, постоје још неке индиције које потврђују предложену хронологију српског освајања Тесалије. То је, пре свега, грчка хрисовуља цара Стефана Душана из новембра 1348. године, издата манастиру Богородице у Ликусади, којом српски цар овој светој породици најпре потврђује поседе и повластице, а затим је дарује новим милостима. По свом садржају хрисовуља српског цара представља прави пример документа који су у средњовековним условима нови господари даривали световним великашима или црквеним установама у новоосвојеним областима. Дакле, може се закључити да је новембар 1348. године сигуран *terminus ante quem* за српско освајање Тесалије, односно да су пре тог датума чете Стефана Душана запоселе ту плодну област. За датирање похода војске српског цара и освајање Тесалије драгоцено је и писмо од 3. јануара 1349. године, у којем

Млечани честитају Стефану Душану на постигнутим успесима, истовремено му препоручујући своје поданике у приморском граду Птелеону и другим местима у Тесалији. Наведена два документа сведоче о томе да су одреди цара Стефана Душана у лето 1349. године освојили Тесалију.

Чини се да се из малобројних и штурих изворних података ипак може нешто закључити о начину српског освајања Тесалије. Извесно је да је на челу одреда цара Стефана Душана стајао прослављени војсковођа Прељуб, чија је војска наишла на известан отпор, али су, с друге стране, житељи неких градова прилазили српском цару, свакако незадовољни управом севастократора Јована Анђела. При том су очекивали да ће их нови господар достојно наградити. Одавно је у стручној литератури изнета претпоставка да је у походу на Тесалију у Прељубовој војсци било много Албанаца, незадовољних влашћу Цариграда. У новијим истраживањима такво тумачење поткрепљено је податком да су 14. марта 1350. године Млечани тражили надокнаду штете коју су њиховим поданицима у Птелеону нанели Албанци у служби кесара Прељуба. Овај податак млетачког документа сведочи о томе да је било Албанаца у служби српског војсковође Прељуба, али је извесно да је реч о Албанцима насељеним у Тесалији, а не о онима из јужне Албаније. Такво тумачење потврђују подаци о Албанцима у Тесалији прве половине XIV столећа. Зато је сасвим вероватно да је искусни војсковођа Прељуб узео у своју службу рату вичне Албанце, али на основу тога не треба закључивати да су за његовог управљања Тесалијом Албанци ојачали на рачун грчког становништва. Уосталом, Албанци насељени у Тесалији били су већ и у служби севастократора Јована Анђела, што се види из његове обавезе наведене у хрисовуљи Јована Кантакузина: у походима западно од Христопоља треба да му помаже „са својом војском ромејском и албанском".

У новој српској власти у Тесалији главно место добио је Прељуб, који је и предводио војску цара Стефана

Душана у освајању те области. Прељуб је постављен за намесника Тесалије, добио је високи дворски чин кесара, а за разлику од претходног времена, седиште власти преместио је из Ларисе у Трикалу. О Прељубу као намеснику Тесалије узгред говори Јован Кантакузин у опису свог напада на град Сервију, који је предузет у јесен 1350. године. Он каже да је градом, који се налазио на граници Вотијеје, као и целом Тесалијом управљао Прељуб, велможа Стефана Душана, који се „особито истицао мудрошћу и храброшћу и предњачио је над другима ратним искуством". Поставља се питање обима територије која је у Тесалији 1348. године дошла под власт цара Стефана Душана, а којом је управљао кесар Прељуб. Џорџ Сулис је правилно тумачио да се српска власт простирала над читавом Тесалијом, омеђеном њеним природним границама: на северу су то били Олимп и Сервија, на истоку Егејско море, на западу масив Пинда, а према југу је допирала до Фтиотиде, обухватајући градове Неопатрас и Ламију. Томе треба додати и чињеницу да су српски поседи у југоисточној Тесалији били надомак луке Птелеон коју су држали Млечани.

Већ је речено да су освајања Епира и Тесалије (1347. и 1348) били последњи освајачки походи Стефана Душана, чиме је уоквирена територија тадашњег Српског царства. Међутим, та констатација не значи да су нестали Душанови планови за даља освајања градова и крајева царства Ромеја. Они су, пре свега, били усмерени према Солуну, великом и славном граду близу чијих бедема су већ стајали одреди српског цара. Негде на почетку дугог грађанског рата у царству Ромеја (1342) власт у том знаменитом граду узели су тзв. зилоти, политичко-социјални покрет чији су припадници били одлучно против Јована Кантакузина као предводника крупног византијског племства. Штавише, Кантакузин ни после уласка у Цариград (3. фебруара 1347) и фактичког преузимања власти, није успео да сломи отпор зилота који су још увек држали власт у граду св. Димитрија, надомак чијих бедема су стајале чете српског цара.

У опису прилика у Солуну и околини у лето 1349. године сам цар-писац наглашава да су зилоти били свесни да ће он тешко моћи да их нападне „јер се читава Македонија, осим Солуна, већ налази под Краљем". С друге стране, зилоти су знали да би „Краљ не само паре него би, што се каже, и рођени живот жртвовао да би постао господар Солуна". Зато су одлучили да се одрекну Јована Кантакузина и да му запрете да ће, уколико их не остави на миру, град предати Стефану Душану. Истовремено су намеравали да заварају и српског цара обећавајући да ће му прићи пошто се одрекну цара Ромеја. Тиме су хтели да га убеде „да више не ратује, већ да добротом и благошћу покуша да их придобије". Тако лавирајући између две стране, успевали су да се одрже на власти у Солуну. Сасвим је природно да је Кантакузин имао својих присталица у граду св. Димитрија, које је предводио извесни протосеваст Алексије Метохит, док је предводник зилота био Андрија Палеолог. Суочен с порастом снаге присталица Јована Кантакузина, Андрија Палеолог је морао да напусти град. Најпре је отишао у Србију, а затим се склонио на Свету гору, док су његови зилоти, „одбацивши раније лицемерство као да се боре за младог цара, чинили све да град предају Трибалима [Србима], а „Краљ, наиме, уопште није штедео новца, него је много давао, а још више обећавао". Издашан у даривању, Стефан Душан је све подредио освајању Солуна „знајући да ће, уколико би постао господар града, и уложено надокнадити и да ће освојити не мали део државе Ромеја, додавши тако знаменит град толиком броју раније освојених". Тим даровима српски цар је придобио зилоте, као и друге житеље Солуна који су образлагали да му треба предати град „јер има читаву земљу под собом и може да изведе опсаду, а, с друге стране, жели да им помогне, ако му приђу". На њихово наговарање цар Стефан Душан се улогорио у близини и опсео је Солун. Забринуте таквим стањем, присталице из Солуна молиле су Јована Кантакузина да им помогне, а он им је саветовао да спрече издајнике и да

не клону духом, обећавајући им скору помоћ. Упутио је затим посланство зету Орхану, тражећи од њега помоћ. Он му је послао сина Сулејмана с војском од 20 000 коњаника да с њим ратују против Срба. Међутим, бројна турска војска није се упутила против Срба, већ је пљачкала области трновског цара Јована Александра.

Због непосредне опасности која је претила Солуну Јован Кантакузин је планирао да у јесен 1349. године тамо крене с младим царем Јованом V Палеологом, да прогна оне који су намеравали да град предају Србима и да се затим, остављајући зета у Солуну, врати у Цариград. Намеравао је да се идућег лета 1350. године с великом војском врати на запад и да се „не само побрине о Солуну него и о осталој Македонији, Тесалији и Акарнанији, које су за време рата освојили Трибали [Срби]". Та намера није остварена у јесен 1349. године, већ тек у следећој ратној сезони, 1350. године.

Међутим, цар Стефан Душан није припремао само напад на Солун, уз чије бедеме су стајали српски одреди. Његови освајачки планови били су усмерени и према престоници Константинопољу, што је, несумњиво, представљало много сложенији ратни подухват, који се без учешћа флоте није могао остварити. Стефан Душан се, посредством посланика Михајла Буће, априла 1350. године обратио Млечанима, напоменувши да је, осим престонице Цариграда, већ освојио десет дванаестина царства Ромеја. Намеравао је да потчини и остане византијске територије, али му је недостајала флота, неопходна нарочито у походу на Цариград. Због тога је и тражио помоћ Млечана, нудећи као накнаду за помоћ Епир или цариградску колонију Перу коју су држали њихови супарници Ђеновљани. Млечани су с дужним поштовањем примили посланике српског цара, доделили њему, супрузи Јелени и његовом сину, краљу Урошу, право грађанства Републике, али нису били спремни да му се придруже у рату против „царства Романије", изговарајући се да имају уговор с царем Јованом Кантакузином. Чини се да је сасвим оправдана била уздржаност увек

опрезних Млечана да се као савезници српског цара ангажују у походу на Константинопољ. До тада су се они лако договарали са не много моћним царевима Ромеја, осигуравајући у склопљеним уговорима одговарајуће повластице за своје трговце у Цариграду и другим византијским градовима. А страховали су да би много теже добијали такве повластице од српског цара као могућег господара града на Босфору.

Пошто су походима према Епиру и Тесалији окончана српска освајања градова и крајева царства Ромеја, треба посветити посебну пажњу одавно постављеном и веома важном питању — на каквим темељима је почивала власт цара Стефана Душана у освојеним византијским областима. Да ли је у њима српски цар остављао затечене облике управе царства Ромеја и прихватао локалне великаше спремне да му приђу и признају његову власт, или је све то из основа мењао, пре свега доводећи нове и поверења достојне људе — Србе на најважнија места у световној власти? О тим питањима структуре српске власти у освојеним византијским областима одавно је расправљано у стручној литератури. Још је стари и заслужни Флорински изразио уверење да су у освојеним византијским крајевима Срби и Грци били потпуно равноправни, па је на основу анализе повеља манастира Св. Јована Продрома на Меникејској гори код Сера прикупио податке о грчким великашима који су пришли цару Стефану Душану и од њега добили места у државној служби или на двору.

Међутим, такво тумачење је касније напуштено јер је Флорински већи део података преузео из повеља које су у његово време погрешно приписиване цару Стефану Душану, а које у ствари потичу од византијских царева Андроника II и Андроника III Палеолога. Зато је уследила сасвим супротна теза опрезног Јиречека, који је веровао да је управу у освојеним грчким градовима Стефан Душан поверавао српским заповедницима и постављао српске војне посаде. Истицао је да „међу чиновницима Стефана Душана Грци беху велики изузетак и да је нова

влада истиснула из свих градова грчку странку". Одлучне Јиречекове оцене касније су ипак ублажене јер су се историчари потрудили да у изворима открију податке о византијским великашима који су пришли новом господару Стефану Душану и за то били достојно награђени положајима и повластицама. Разматрајући ово занимљиво и важно питање, Острогорски није био спреман да потпуно прихвати погледе Александра Соловјева који је сматрао да су грчки архонти били у равноправном положају у односу на српске великаше. Напоменуо је да подаци које је он прикупио показују да Грци нису били баш многобројни, нарочито не на важним положајима. Више положаја заузели су представници српске властеле. Цар Стефан Душан се свакако трудио да осигура права грчких архоната који су признали његову власт, али је, пре свега, морао да награди своју властелу, покретачку снагу његових освајачких похода против Византије.

У документованој књизи о односима Стефана Душана и његових наследника према Византији Сулис је сажео погледе дуге расправе о политици српског цара у освојеним византијским областима. Упозорио је на чињеницу да ипак није постојала потпуна равноправност између Срба и Грка, па као један од доказа наводи и околност да није познат ниједан Грк који је добио истакнуто место на Душановом двору или у управи освојених градова. Најважнија места у тим областима живота имали су Срби, док је локална управа у освојеним крајевима остала у рукама Грка, мада су и ту Срби имали своје место. Свакако да у овом приказу доба краља и цара Стефана Душана пуну пажњу заслужује питање темеља његове власти у освојеним крајевима царства Ромеја, па ћемо покушати да изнесемо неке предлоге за његово потпуније сагледавање.

Полазећи од позитивног законодавства — темеља сваке правне државе, па и Душановог царства, најпре треба нагласити да у члану 39. *Душановог законика* пише да „властела и властеличићи царства Срби и Грци треба да чврсто држе оно што су од царства добили у баштину",

што показује да су као поседници српски и грчки великаши имали једнака права. Њихова једнакост се огледала и с друге стране закона, а то се види по члану који предвиђа да, уколико властела или властеличићи на двору царства — Грк, Немац, Србин или ко други — доведу на двор гусара или лопова, треба да одговарају за његове преступе. Тим одредбама може се придодати и чињеница да се у изворима из времена цара Стефана Душана више пута говори о саборима којима је, поред осталих достојанственика, присуствовала и властела српска и грчка.

Пошто су навођени подаци који сведоче о томе да су у царству Стефана Душана српски и грчки архонти теоријски били равноправни, пажња ће бити посвећена конкретним подацима о организацији управе у грчким областима, као и о положају грчке властеле у њима. Пре свега биће речи о намесницима којима је цар Стефан Душан поверавао управу над великим областима освојеним од царства Ромеја. Као што је већ речено, одреди српског цара су 1347. године освојили област Епира, а управу у њој Стефан Душан је поверио свом полубрату Симеону Палеологу који је истовремено добио високи чин деспота. Други важан корак који је Стефан Душан предузео у вези са својим полубратом било је његово венчање са Томаидом, кћерком деспота Јована II Орсинија и Ане Палеолог. Чини се да поменута два поступка везана за положај Симеона Палеолога, намесника у Епиру, јасно сведоче о намерама Стефана Душана да власт свог полубрата у овој важној области положи на чврсте темеље засноване на традицији претходних владара. У ранијој историји посебне државе у Епиру достојанство деспота је готово редовно додељивано њеним владарима, а значајно је било и родбинско повезивање са породицом Јована II Орсинија, последњег легитимног владара у Епиру. Ти кораци требало је да, придобијањем грчког становништва, ојачају власт Симеона Палеолога у Епиру. Нажалост, у изворима нема података о времену управе деспота Симеона Палеолога у Епиру. Његова делатност у оквиру Српског царства боље је позната у бурним до-

гађајима после изненадне смрти Стефана Душана (1355). Тада се он у Касторији прогласио за цара и најпре покушао да угрози власт младог цара Уроша, а када у томе није успео, освојио је Тесалију 1359. године и ту је као цар владао до око 1370. године. Међутим, та његова делатност излази из временских оквира теме ове књиге.

Друго важно место намесника у суседној Албанији цар Стефан Душан поверио је свом шураку Јовану Асену, коме је доделио високу титулу деспота, а после освајања Епира (1347) оженио га је Аном Палеолог, удовицом деспота Јована II Орсинија, која је била ослобођена заточеништва. Наведене чињенице из каријере Јована Асена сведоче о томе да је он уживао велико поверење Стефана Душана, па се поставља питање зашто и како се он нашао у Србији. Одговарајући на то питање, Иван Божилов не верује да је Јован Асен приспео на двор Стефана Душана као политички емигрант, већ сматра да је дошао после удаје своје сестре Јелене за српског краља (1332). Надао се да ће ту бити више услова за успешну политичку каријеру него у Трновској Бугарској.

У изворима нема јасних података о томе када је Јован Асен добио важно место намесника у градовима Албаније, али се чини вероватном претпоставка да је он ту наследио севастократора кир Нићифора Исака, који је, како смо видели, 1342/3. године освојио неке градове у Албанији, пре свега Берат, после чега је постао њихов намесник. Управљајући градовима у Албанији, деспот Јован Асен је, сасвим природно, одржавао многоструке везе с Млецима и Дубровником. Од неколико података, одабраћемо један који може да буде важан за оцену положаја и поверења Јована Асена на двору цара Стефана Душана. Априла 1350. године у Млецима је боравио Душанов посланик Михајло Бућа, па је том приликом било речи и о кривици деспота Јована Асена који је, користећи *ius naufragii*, опљачкао један млетачки брод настрадао близу албанске обале. Пошто је деспот Јован Асен одбио да плати штету или да врати отету робу, Млечани су се обратили цару Стефану Душану, који их је обавестио да је, по исказу Јована Асена, роба припадала другим људима, а да је сам деспот спреман да је упути у Млетке на арбитражу, што није учинио. Све то није било по вољи цару Стефану Душану, али „због велике љубави према царици није могао ништа друго да каже“. Био је спреман да у Млетке пошаље 1 200 перпера.

Верујемо да је било корисно испричати ову епизоду о сукобу Млечана с Јованом Асеном као илустрацију утицаја који је деспот и брат царице Јелене имао на српском двору. Касније се деспот Јован Асен измирио с Млечанима, па је почетком 1353. године са члановима своје породице добио чак и право грађанства Републике. Деспот Јован Асен управљао је градовима у Албанији и после смрти цара Стефана Душана (1355), а извесно је да су њему подређене територије имале важан статус у саставу Душанове државе.

Међу поверљивим људима српског цара, који су добили важна места у освојеним византијским областима, налазио се и Прељуб, један од најистакнутијих војсковођа Стефана Душана. Према подацима *Јањинске хронике*, он је после освајања Тесалије постављен за намесника у овој плодној области, а добио је и високи дворски чин кесара, што је представљало награду за постигнути војнички успех. Нажалост, мало је шта познато из времена владавине кесара Прељуба у Тесалији, осим околности да је у јесен 1350. године одбранио Сервију од напада одреда Јована Кантакузина. Као намесник Тесалије Прељуб није много надживео цара Стефана Душана. Погинуо је у пролеће 1356. године у сукобу са Албанцима у околини свог средишта Трикале, после чега је Тесалија практично отцепљена од Српског царства Душановог наследника Уроша.

Поред наведених примера поузданих људи српског цара којима је поверена управа у великим областима освојеним од царства Ромеја, постоје подаци о још неким Србима, заповедницима тамошњих тврђава. У лето 1350. године Јован Кантакузин се кретао према Солуну и успут се задржао у граду Амфипољу који је био

под влашћу Срба, а којим је заповедао извесни Брајан, пријатељ цара-писца још од његовог боравка међу Србима (1342/3). Сада је Брајан био спреман да са пријатељима пређе Јовану Кантакузину, а јавио му је да су око ушћа Струме усидрена двадесет два турска брода. Природно је претпоставити да је у питању Брајан – великаш који се у то време среће на сасвим другој страни територије српске државе као ктитор тзв. Беле цркве у Карану, недалеко од Ужичке Пожеге. Крајем 1350. године Кантакузин је из Солуна напао тврђаву Гинекокастрон, коју је држао Душанов заповедник Вељко. Он је дошао у царев табор спреман да му тврђаву преда, али је молио да се то одложи за петнаест дана како би могао да прикупи људе и благо, на шта је Кантакузин пристао и вратио се у Солун. Вељко је прикупио „људе и стада и друго благо“ које је послао у Солун као знак наклоности према цару и поштовања уговора. У другим савременим изворима нема података о поменутом српском заповеднику Гинекокастрона.

Сада ваља размотрити и другу страну политике цара Стефана Душана у освојеним византијским крајевима, односно става српске власти према затеченим ромејским великашима који су били спремни да признају Душана за господара, свакако рачунајући с тим да ће очувати поседе и привилегије, али добити и неке нове. У једном од претходних поглавља наведен је податак извора који сведочи о томе да је Стефан Душан имао присталица међу архонтима Сера и да су они били спремни да му отворе капије града, очекујући да ће због тога бити достојно награђени. Још речитији пример награђивања присталица српског краља налазимо у Зихни, коју је он освојио у лето 1344. године. Тада је локалним архонтопулима даровао имање које је конфисковао од породице верне цару Ромеја, чији су припадници напустили град. Свакако је тачна констатација Острогорског да су грчки архонти, велепоседници из Македоније, ступали у службу Стефана Душана, задржавајући „своје поседе и титуле, придружујући се тако победнич-

кој српској властели“, са којом „деле плодове њене победе на рачун оних својих сународника који остају на супротној страни и губе своје поседе у освојеним крајевима“. Оцењујући свеукупну политику Стефана Душана према поседницима у освојеним крајевима, навешћемо одредбу из његове краљевске хрисовуље архонтопулима у Зихни (јул 1344) по којој ће од њих сакупљати порезу „по обичају Ромеја“.

У изворима постоје конкретни подаци о грчким архонтима у служби краља и цара Стефана Душана, а захваљујући новооткривеним документима њихов број се временом увећава. Још је Соловјев закључио да је први грчки великаш који је пришао Стефану Душану био Михајло Асен, кефалија Просека. Он је у том граду имао групу присталица, а Јован Кантакузин га је срео на путу према Србији почетком лета 1342. године. Међутим, могло би се помислити да постоји и један ранији пример: краљ Стефан Душан је издао повељу струмичком великашу Рудлу, који је молио да се његови поседи потчине Хиландару. Намеће се закључак да је Рудл пришао Стефану Душану после српског освајања Струмице (1332), чиме је заслужио краљеву милост. Негде у раним годинама краљевства Стефану Душану је пришао још један византијски великаш – севастократор Нићифор Исак, који је заповедао српским одредима при освајању Берата и других градова Албаније (1342/43), а вероватно је био и први Душанов намесник у тим крајевима. Можда је он под својом управом имао и Охрид са околином јер се у хрисовуљи краља Стефана Душана манастиру Перивлепти у том граду наводи да му је „прељубазни властелин краљевства ми севастократор Керсак“ даровао једно село, а помиње се и као „брат краљевства ми, севастократор“. Сасвим је извесно да је у питању иста личност, Нићифор Исак, који је врло рано пришао краљу Стефану Душану и на српски двор донео титулу севастократора стечену у царству Ромеја.

Треба нагласити да је ипак највећи број података о грчким архонтима у служби Стефана Душана сачуван

из година после српског освајања Сера и крајева југоисточне Македоније, а у њиховом набрајању почећемо баш од славног града Сера, коме је српски цар увек посвећивао посебну пажњу. Један од првих грчких архоната који су се тада нашли у служби Стефана Душана био је Георгије Фокопул из Сера, коме је априла 1346. године српски цар простагмом потврдио право на градњу млина у Серу, а хрисовуљом из маја 1352. потврдио му је поседе у томе граду и околини. Као угледан човек у Серу, Георгије Фокопул се помиње и у Душановој грчкој хрисовуљи Ватопеду из априла 1348. године, у којој је записано да је манастиру даровао поседе у граду Серу. Из првих година српске владавине у Серу потичу подаци о Михајлу Аврамваки, кефалији тога града (април 1346), који је тај важан положај можда имао и за време византијске власти, а после пада града у српске руке пришао је краљу Стефану Душану. Из времена владавине Стефана Душана у Серу познат је и великаш Орест који је у граду подигао кулу, што се види по натпису датираном августом 1350. године. Тада је Орест, по својој прилици, обављао дужност кефалије Сера, да би касније, за владавине царице Јелене и деспота Јована Угљеше, био васељенски судија. Из каснијих година познат је још један кефалија Сера: био је то Дука Нестонг, који се јуна 1354. године налазио у посланству српског цара упућеном папи Инођентију VI у Авињон. Неколико византијских архоната који су прешли на страну цара Стефана Душана помињу се у његовој хрисовуљи манастиру Ватопеду из априла 1348. године. То је најпре епарх Георгије Исарис, који је дуго остао у српској служби и напредовао до титуле великог примикирија. У хрисовуљи је као човек српског цара наведен и кир Марко Анђео, који је Ватопеду даровао неке поседе у области Зихне. Као човек српског цара овде се помиње и велики стратопедарх Јован Маргарит; он је имао велике поседе у градовима Кесаропољу и Хрисопољу, које је даровао манастиру Ватопеду. Најзад, у овој хрисовуљи је као човек српског цара споменут и извесни војни судија Јован Маврофор, који је Ватопеду поклонио куће у Хрисопољу и поседе у околини.

Поменуте ромејске архонте у служби Стефана Душана забележио је још Соловјев, али су резултати новијих истраживања допунили ту листу. У оштећеној простагми, која се приписује цару Стефану Душану (1352/3), он потврђује дар свог дворанина, великог доместика Алексија Раула. У питању је метох Асомата код Зихне који је поменути великаш даровао манастиру Св. Јована Продрома код Сера. Тај занимљив податак допуњен је сазнањем да је велики доместик Алексије Раул 3. септембра 1352. године даровао један посед манастиру Св. Јована Продрома, као и да је на документу потписан као „слуга моћног и светог нашег господара и цара“, свакако Стефана Душана. Из једног акта серског митрополита Јакова (децембар 1352) види се да је Алексије Раул био кефалија Зихне, а као велики доместик споменут је у повељи манастира Ватопеда (1366), на основу чега се може закључити да је наставио каријеру у служби деспота Јована Угљеше.

У акту серског митрополита Јакова из децембра 1355. године као дворанин цара Стефана Душана помиње се кир Дука Коресис, коме је поверена дужност да тачно омеђи поседе манастира Филотеја у селу Цаину и у Керами. У недавно откривеној хрисовуљи цара Стефана Душана манастиру Филотеју (септембра 1347) помиње се посед који је монасима даровао његов дворанин кир Јован Масгида. Из првих година српске владавине у Серу (октобра 1348) потиче документ мешовитог суда који је расправљао о поседима манастира у селу Јежови. Акт је потписао и Атанасије Скулисим као „слуга моћног и светог господара и цара“, односно Стефана Душана. Године 1350/1. Михајло Калаварије, архонт цара Стефана Душана, даровао је Великој лаври св. Атанасија имање и реку Плумиску код Рендине. Недавно је објављен занимљив документ (јун 1349) који је на српском језику потписао Михајло Синадин Комнин, а који се односи на Нићифора Василика, бившег кефалију

Мелника. Он је напустио Зихну и склонио се у Цариград, па је због тог неверства извесни Гогос оспоравао право његове жене на један посед. Жена је отишла код цара, свакако Стефана Душана, и позвала се на право свога мужа на поменуту имовину јер је он био житељ Зихне. Према пресуди Михајла Синадина Комнина, жена је задржала спорни посед, а на основу хрисовуље која се односила на становнике Зихне. Извесно је да је наведени акт нарочито значајан за стицање нових сазнања о византијским архонтима у служби српског цара. У њему се, пре свега, налазио поменути Михајло Синадин Комнин, који је и саставио документ у чијем тексту се помиње Нићифор Василик. Овај житељ Зихне најпре је пришао Стефану Душану, а онда је из непознатих разлога побегао у Цариград, оставивши жену у Зихни.

Иако можда на први поглед малобројни, изнети подаци извора сведоче о томе да су у освојеним крајевима царства Ромеја неки од грчких архоната били спремни да прихвате нову српску власт и у њој нађу своје место, што је била сасвим уобичајена појава у условима живота феудалног друштва. То су чинили у нади да ће им се цар Стефан Душан достојно одужити, пре свега потврђивањем већ стечених положаја, поседа и повластица, али и да ће бити награђени новим даровима. Тачно је да је Стефан Душан управу у великим областима (Албанија, Епир, Тесалија) поверио поузданим људима. Беху то његов шурак деспот Јован Асен, полубрат деспот Симеон Палеолог и прослављени војсковођа кесар Прељуб. Међутим, иако малобројни, изнети подаци сведоче о томе да су и грчки архонти добијали као награду одређена места у управном апарату, или су задржавали титуле које су имали у време ромејске владавине. С друге стране, неки од грчких архоната нису били спремни да признају нову српску власт, па су напуштали своје градове и склањали се у крајеве под влашћу цара Ромеја.

У организацији власти цара Стефана Душана у освојеним ромејским градовима и крајевима темељ је свакако чинила провинцијска управа. Иако су подаци

извора о томе малобројни, ипак се могу изрећи неки судови. Из времена Душановог краљевства познат је пример извесног Рајка, кефалије градића Трилиса и Вронта који су се налазили око 35 km североисточно од Сера. Када је било речи о грчким архонтима у служби српског цара, поменути су Михајло Аврамвака, Орест и Дука Нестонг, који су обављали одговорну дужност кефалије у Серу, или Алексије Раул, који је био кефалија у Зихни. Осим тих података, документи из времена Стефана Душана сведоче о томе да се неколико година пре његовог царског крунисања кефалије јављају у Врању, Пологу, Штипу, Охриду, као и у жупи Мрака. У повељи цара Стефана Душана из 1355. године, којом он серском митрополиту Јакову дарује цркву Св. Николе под Кожљем, на Пчињи, помињу се кефалије Скопља и Кожља. У хрисовуљи цара Стефана Душана Хиландару из 1348. године помињу се кефалије у земљи царства, а занимљиве податке о кефалијама налазимо и у *Душановом законику.* Ту се говори о праву градских кефалија да по повлашћеним ценама купују одређене производе (жито, вино, месо), као и о њиховој обавези да се старају о безбедности саобраћаја и заштити путника од разбојника и лопова. Да би наведени подаци били јаснији, подсетићемо на чињеницу да су у управном систему царства Ромеја из времена Палеолога (1259–1453) чиновници са звањем кефалија имали веома важно место. Они су, као цареви намесници са широким овлашћењима, управљали већим областима – тзв. опште кефалије, или мањим управним целинама чије границе нису прелазиле оквире најуже околине градова – тзв. посебне кефалије. Међутим, треба подсетити да се кефалије као чиновници провинцијске управе у српској држави јављају и пре времена Стефана Душана. У повељама краља Милутина из 1300. године помиње се кефалија Скопља, што наводи на закључак да је нова српска власт већ тада преузела затечене облике провинцијске управе у освојеним византијским областима. То се, сасвим природно, наставило за владавине краља и цара Стефана Душана, ка-

да су границе српске државе обухватале простране крајеве царства Ромеја. Важан сегмент живота сваке државе, па и царства Стефана Душана, представљало је судство. Његова организација и надлежности у средњовековним условима живота разликовале су се у односу на модерно доба. У Византији тога времена по градовима су деловали мешовити судови у којима су, поред световних људи, видну улогу имали локални архијереј (митрополит или епископ), као и чиновници његовог апарата. Пред тим мешовитим судовима решавали су се многи спорови световног карактера који се у модерно време решавају пред световним судовима. Када је реч о организацији судства у освојеним грчким областима Српског царства, највише података налазимо о граду Серу, али се с правом може веровати да је иста ситуација била и у другим византијским градовима који су се нашли под српском влашћу. У Серу је наставио да ради суд мешовитог карактера у коме су заседали световни људи и достојанственици митрополије. Први акт таквог мешовитог суда у Серу потиче из октобра 1348. године; после серског митрополита Јакова потписали су га чланови његовог клира, а од световних људи извесни Атанасије Скулисим као „слуга моћног и светог нашег господина и цара". Други примери деловања мешовитог суда у Серу потичу из година после смрти цара Стефана Душана (1355–1371), па њихови драгоцени подаци излазе из временских оквира теме ове књиге.

Поред наведених података о грчким архонтима у служби краља и цара Стефана Душана, као и дужностима које су обављали, савремени документи дају занимљиве и корисне податке о црквеним функционерима који су деловали под новом световном влашћу. У жељи да се одреди стање у том важном сегменту ондашњег живота, полазило се од редова Даниловог Настављача који, у осуди царског крунисања Стефана Душана и проглашења патријаршије, каже да је српски цар у низу градова грчке митрополите заменио Србима. На основу тих редова још је Константин Јиречек веровао да је Стефан

Душан заиста из освојених градова протерао цариградске митрополите, а да је на њихова места довео српске архијереје.

У посматрању тог важног питања кренућемо од славног града Сера јер извори пружају нешто података о црквеној управи у њему за време српске власти. Још пре уласка одреда краља Стефана Душана у Сер (24. септембра 1345) митрополит града напустио је своју паству и склонио се у Солун, где је новембра 1345. године присуствовао једном суђењу. Зато је Стефан Душан похитао да пошаље новог пастира житељима тог знаменитог града. Избор није случајно пао на његовог повериљивог човека Јакова, првог игумана царске задужбине, манастира Св. Арханђели код Призрена. Најранији спомен о серском митрополиту Јакову потиче из октобра 1348. године, када је он на српском језику потписао један акт који говори о досељеницима – елефтерима у селу Јежови, а на поседу алипијског манастира. Иако је то први спомен Јакова као митрополита Сера, може се веровати да је он тај важан положај стекао непосредно после уласка војника српског краља у Сер. На челу цркве у Серу Јаков је остао петнаест година јер се он последњи пут спомиње у акту из новембра 1360. године.Треба нагласити да је и његов наследник на том положају такође био Србин – Сава.

Извори пружају мало података о црквеним поглаварима у другим византијским градовима под Душановом влашћу. На актима из марта 1355. године, који сведоче о продаји поседа неких житеља Зихне манастиру Хиландару, између осталих потписан је и митрополит тога града – Софроније. А на актима из јуна 1355, којима извесни Теодор Калохеритис продаје посед Василију Воронтрицису, између осталих потписао се и митрополит Мелника Кирил. Остали примери Грка архијереја у градовима на бившој византијској територији потичу из времена после смрти цара Стефана Душана (1355), али се може веровати да су неки од њих били на тим положајима и пре тог времена. Најзад, у једном каснијем

документу бележи се да је извесни Ардамерије, епископ Рендине, напустио своју епархију, а да су новог архијереја поставили Срби.

Из прегледа наведених података тешко је, и поред примера серског митрополита Јакова, закључити да је цар Стефан Душан поступао онако како га оптужује настављач архиепископа Данила II, наиме да је из освојених градова протеривао грчке архијереје и замењивао их Србима. Негде су на чело епархија довођени нови људи, уколико су њихови претходници пред новим господарима напуштали поверену им паству. С друге стране, било је архијереја који су остајали на својим местима уколико су показали спремност да признају власт новог владара. Међутим, црквену управу нису чинили само епископи и митрополити већ је свака епархија имала и сложен чиновнички апарат већином састављен од црквених људи, мада је у њему било и световњака. О саставу тог чиновничког апарата може се нешто рећи кад је у питању град Сер. Документи сведоче да су за владавине цара Стефана Душана чиновнички апарат Серске митрополије углавном чинили Грци, а занимљиво је да су многи од припадника угледних породица тога града обављали сличне дужности и под византијском влашћу. Сачувано је неколико продајних аката становника Мелника и Зихне са потписима чиновника митрополија тих градова (1353, 1355). Њихова грчка имена упућују на закључак да су они и пре успостављања српске власти обављали поменуте дужности у митрополијама Мелника и Зихне.

У оквирима политике краља и цара Стефана Душана у освојеним византијским крајевима посебну пажњу заслужује Света гора атонска, славно средиште монашког живота православног света које се нашло под српском влашћу у јесен 1345. године и под њом остало све до битке на Марици (25. септембра 1371), када се вратило под скиптар весилевса Ромеја. У једном од претходних поглавља видели смо да је непосредно после доласка Свете горе под српску власт краљ Стефан Душан пожурио да формално среди односе с том земљом монаха. Резултат преговора које је са светогорским протом и часним старцима његовог сабора водио краљев поверљив човек и дворанин логотет Хрс била је тзв. општа хрисовуља издата новембра 1345. године свим светогорским манастирима. У питању је својеврстан уговор српског краља са светогорским манастирима којим су одређена права и обавезе обе стране. Светогорци су том хрисовуљом признали краља Стефана Душана за новог господара, а априла 1346. године њихови највиши представници присуствовали су Душановом царском крунисању у Скопљу, чиме су први у византијском свету признали његову царску титулу. За ту драгоцену подршку у остваривању царских планова и претензија Стефан Душан им се издашно одужио, о чему сведоче његове грчке хрисовуље појединим светогорским манастирима. Прва група тих занимљивих докумената настала је априла–маја 1346. године, када су највиши представници Свете горе боравили у Скопљу како би присуствовали свечаностима царског крунисања Стефана Душана. Од хрисовуља насталих у то време данас су познате оне издате манастирима Ивирону, Филотеју, Зографу, Ватопеду, Ксиропотаму и Есфигмену. Друга група хрисовуља цара Стефана Душана издатих светогорским манастирима настала је између септембра 1347. и априла 1348. године, када је он с породицом боравио на Светој гори. Од њих су сачуване хрисовуље издате манастирима Есфигмену, Великој лаври св. Атанасија, Св. Пантелејмону и Ватопеду. Током боравка на Светој гори Стефан Душан је издао и хрисовуље Хиландару писане на српском језику.

Из редова опште хрисовуље, али и из других повеља Стефана Душана светогорским манастирима могу се наслутити наде и очекивања да ће нова српска власт вратити сигурност њиховим бројним метосима и поседима, расутим у залеђу Свете горе и око доњег тока Струме. Да бисмо те наде Светогораца протумачили, подсетићемо на околност да су године пред српско освајање тих крајева биле обележене грађанским ратом у царству

Ромеја, односно борбом за власт између Јована Кантакузина и регентства царице Ане Савојске које је у Цариграду владало у име малолетног цара Јована V Палеолога. Поред учесника дугог грађанског рата (1341–1347) и њихових савезника Турака, тих година су овим крајевима крстарили и одреди краља Стефана Душана, који су освајали поједине тврђаве у југоисточној Македонији, а држали су под сталном опсадом град Сер. Извесно је да су у тим немирним годинама метоси светогорских манастира претрпели штете и разарања, а неки поседи су манастирима и одузети, па су монаси очекивали да ће их српски краљ вратити. Тај услов се изричито наводи у општој краљевој хрисовуљи светогорским манастирима из новембра 1345. године, а из редова хрисовуља српског цара види се да је он појединим манастирима враћао поседе које су, по свој прилици, изгубили у немирним годинама пред српско освајање. Занимљиво је да се у Душановој хрисовуљи Филотеју из априла 1346. године наглашава да је тај манастир претрпео веће штете од других светогорских манастира, а у хрисовуљи Ватопеду из истог времена српски цар истиче жељу да манастиру врати раније благостање и богатство „нестало у неприликама које су донеле време и околности". Сличне констатације срећу се и у хрисовуљама манастирима Ксиропотаму и Есфигмену.

Знак посебне пажње Стефана Душана према Светој гори атоској представљао је боравак његове царске породице на том месту од краја августа 1347. до априла 1348. године. Може се веровати у искреност жеље цара Стефана Душана и његове супруге Јелене да посете Свету гору и поклоне се тамошњим светињама, али се наслућују и други разлози који су навели српског цара да са женом и сином баш крајем лета 1347. године оде на Атос. Наиме, тих месеци из Цариграда се великом брзином ширила епидемија куге, која је у историји остала забележена као „црна смрт". Болест су у престоницу на Босфору пренели Ђеновљани из своје колоније Кафа на Криму. Зато се и верује да је Стефан Душан одлучио да

се са својом породицом крајем лета 1347. године склони од те опаке болести, а у условима изолованости Света гора му је могла пружити жељено уточиште. Таквом тумачењу иде у прилог и чињеница да је уз цара Стефана Душана на Светој гори боравила и царица Јелена – иако је по строгим правилима живота у тој земљи монаха било забрањено да на њено тло крочи женска нога. Свестан таквог кршења правила живота атоских манастира, један каснији писац је забележио да је царица Јелена дошла на Свету гору „не јавно, но некако премудро и скривено".

Поменути запис писан у XVII веку помаже и у одређивању времена доласка српске царске породице на Свету гору. У њему стоји да је царица Јелена ту стигла 6855. (1347/8) године и да је замолила неког старца Јоаникија да преведе на српски језик увод *Јеванђеља* који је написао охридски архиепископ Теофилакт. То значи да је српска царска породица приспела на Свету гору пре 1. септембра 1347. године. Може се с приличном сигурношћу оцртати њен итинерер кретања по Светој гори атоској. Сасвим је природно што су цар Стефан Душан, његова супруга Јелена и син Урош најпре посетили српски Хиландар, где су свечано дочекани. Затим их је пут водио преко манастира Есфигмена и Велике лавре св. Атанасија, где су боравили у децембру 1347. године. У јануару 1348. српска царска породица посетила је руски манастир Св. Пантелејмона, чије је монахе Стефан Душан богато даривао, а за игумана је поставио угледног старца Исаију, коме је придодао српске монахе. Тим заслугама српски цар је постао други ктитор манастира. После поновног боравка у Хиландару уследио је други део путовања српске царске породице по Светој гори атоској. Она је најпре боравила у Кареји, где је царица Јелена обновила келију светог Саве поставши тако њен други ктитор. Путовање цара Стефана Душана завршено је у Ватопеду. Априла 1348. године он је издао хрисовуљу том славном манастиру, у чијем уводу се наглашава брига Душанових предака о Ватопеду.

У данима боравка на Светој гори цар Стефан Душан срео се са славним исихастом Григоријем Паламом, архиепископом Солуна, који се ту склонио после неуспешног покушаја да уђе у град св. Димитрија и преузме поверену му паству. Током сусрета и преговора Стефан Душан је покушао да Григорија Паламу наговори да приђе његовој власти, обећавајући да ће му омогућити да преузме цркву „која му је припадала“, односно солунску архиепископију, као и много прихода и блага. Када није успео у својој намери, цар Стефан Душан је ипак убедио Григорија Паламу да као његов посланик оде у Цариград цару Јовану Кантакузину.

Ако се погледа садржај хрисовуља Стефана Душана издатих појединим светогорским манастирима, као и вести о боравку српске царске породице на Светој гори (1347/8), чини се да се могу извести неки закључци о ставу српског цара према том средишту монашког живота православног света. Најрадикалнију оцену политике цара Стефана Душана према Светој гори исказао је Владимир Мошин, верујући да је за време његове владавине дошло до праве словенизације ове земље монаха. То се можда могло закључити због уласка српских монаха у неке светогорске манастире, као и на основу уверења да су тада српски монаси долазили на положај прота. Тачно је да је приликом посете Св. Пантелејмону јануара 1348. године Стефан Душан поставио за игумана свог човека, старца Исаију, и да је уз њега у манастиру населио много српских монаха, али то не значи да се слично дешавало и у другим светогорским манастирима. Ни подаци о поглаварима Свете горе за владавине Стефана Душана не дају основ за закључак да су тада за проте постављани само Срби. У фебруару 1347. године јавља се прот Нифон, први за кога се зна из времена српске власти над Светом гором. Током боравка српске царске породице у Кареји дошло је до промене на челу управе Свете горе јер је за прота изабран Србин Антоније, угледан хиландарски старац и духовни отац цара Стефана Душана. Међутим, он није дуго остао на челу Свете горе – најкасније до октобра 1348. године. Његови наследници Арсеније (два пута), Теодосије и Силван били су Грци. Из редова хрисовуља издатих појединим светогорским манастирима намеће се утисак да је Света гора била важан сегмент политике Стефана Душана, у којем је он најјасније истицао своје универзалистичке претензије васељенског цара. Желео је да се према Светој гори атоској постави попут царева Ромеја, чија је дужност била да брину о напретку и благостању васколиког хришћанског света, а нарочито о установама цркве Божје. О томе сведоче и аренге за хрисовуље издате неким светогорским манастирима (Ивирон, Пантелејмон, Есфигмен), у којима се на беседнички начин исказују та обавеза и брига хришћанског цара који треба да делује по узору Божјем. Зато се на Светој гори атоској Стефан Душан свесрдно трудио да делује по узорима царева Ромеја, једнако се бринући о благостању свих тамошњих монашких братстава. За ту бригу Светогорци су му се достојно одужили јер је име Стефана Душана записано у Поменику Светогорског протата као владајућег цара и ктитора.

10.

ЦАР И ПОДАНИЦИ: ВЛАСТЕЛА И СЕБРИ

Скуп становника средњовековне државе не може се поредити с друштвом једнаких пред законом. Не може га заступати ни модел трију сталежа, као ни метафора којом се столећима сликовито описивало друштво састављено од попа, ратара и војника, на којима „цео свет почива". Међу њима су дужности подељене: „Поп моли Бога за цео свет, а ратар храни и попа и војника, а војник брани и попа и ратара." Свака од поменутих група састојала се од разнородних скупина људи. Међу војницима и ратарима било је људи не само неједнаког положаја, права и дужности него и различитих језика и обичаја. Група коју је заступао поп била је још понајвише хомогена, на исти начин хијерархијски структурирана, са припадницима који су били видљиво одвојени од осталог света.

Средњовековна држава, чак ни она сасвим мала, није имала довољно утицаја да би могла једнаким режимом, општом регулативом, довести до диференцијације и поделе на масовне друштвене слојеве. Отуда се слојеви чији припадници имају исти положај и права могу наћи само у малим друштвеним заједницама, какве су се развиле унутар градских насеља. Па и тамо, у друштвима градова, таква подела се до краја средњег века није испољила у оштрој подвојености патрицијата и пука. Увек је било мање или више маргиналаца који се нису уклапали у постојећу поделу: било је богатих пучана

који су претендовали на привилегије патрицијата, и било је, много више, сиромаха и дошљака којима је сан био да постану грађани.

Уколико је држава била пространија, утолико је њена популација била сложенија, подељена не само хоризонталним него и вертикалним преградама. То се мора имати у виду када се посматра српска држава која се баш у Душаново доба нагло ширила, припајајући простране територије у којима се друштвена подела артикулисала у условима битно различитим од оних у старим немањићким земљама.

На освојеним територијама је, по изричитом пропису Душановом, све остало како је затечено; требало је „да су на закону о свему како су били у ранијих царева...“ То је значило да се не дира у установе, право и социјалну артикулисаност формирану животом у Византијском царству. Истраживања су показала да ни сви делови византијске територије нису били социјално уједначени. Тесалија је, на пример, имала бројно племство, какво друге области нису имале.

Здруживши наслеђене земље с територијама које су се правно и социјално разликовале, али су биле више уједначене него што су то биле старе земље Немањића, Душан је прегао да смањи разлике тиме што ће наслеђене земље приближити и изједначити са онима које су недавно освојене од Византијског царства. У том правцу је деловало законодавство, настојећи да рашири византијски правни поредак. То настојање имало је као последицу усвајање византијских погледа на друштво, који су долазили до изражаја у византијским правним текстовима превођеним и познатим у Србији.

Византијско право је, као природни наставак римског права, познавало темељну поделу на слободне људе и робове, која се у српским текстовима исказивала терминима „свободни“ и „отроци“ или „раби“ (робови). Али законодавство византијских царева, чак и црквена правила, у неким случајевима су у кажњавању разликовали „почтене“ или „господу“ или „властеле“, на једној

страни, и „ниште“ или „убоге“, односно „себре“, на другој.

Ту поделу прописи *Душановог законика* примењују на световни део друштва, доследно и поједностављено терминима *власшела* и *себри*. Оба назива су много пута споменута, један део прописа намењен је само једној од две категорије, а има и одредаба у којима се међусобно супротстављају. Као репрезентативни, могу се узети члан 94: „Ако убије властелин себра у граду, или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера, ако ли себар властелина убије, да му се руке отсеку и да плати триста перпера“; и члан 55: „И ако властелин или властеличић опсује себра, да плати сто перпера, ако ли себар опсује властелина или властеличића, да плати сто перпера и да се осмуди.“ Физичкој казни, сакаћењу и паљењу браде подложни су само себри. За властелу је довољна новчана казна. *Законик* предвиђа не само неједнаке казне него и различите поступке током суђења и решавања спорова, о чему ће бити речи у поглављу о *Законику*.

С обзиром на ту терминологију *Законика*, могло би се закључити, као што се и чинило, да се цареви поданици састоје од властеле и себара. Међутим, детаљнијом анализом извора, пре свега *Законика* и повеља Душановог времена, уочава се да оба општа термина као кров покривају читав низ скупина састављених од људи неједнаког положаја, различитих права и дужности и једва упоредивих имовних стања. Цитирани члан *Законика* подразумева у саставу властеле и властеличиће, који чине целину у односу на себре, али се међусобно разликују у појединим аспектима. Код узајамног вређања, на пример (члан 50): „Властелин који опсује и осрамоти властеличића, да плати сто перпера, а властеличић ако опсује властелина, да плати сто перпера и да се бије штаповима.“ Попут себра, дакле, и властеличић је у неким случајевима подложан физичком кажњавању, због чега нема сумње да је нижи на друштвеној лествици, било због свог младог узраста, било због материјалног стања. У терминологији *Законика* постоји и подела

на властелу велику и малу: говори се о „великом властелину“ и „помалом“. У посебним случајевима, када треба изразити поштовање, јављају се и нарочите привилегије појединаца међу властелом, као када је реч о позивању на суд. За сву властелу важила је повластица да не могу бити позвани на суд увече, него пре обеда, али унутар тога била је и посебна привилегија: „Властела велика да се позивају писмом судијиним, а остали с печатом.“ То је значило да онај ко саопштава позив показује печат као знак да има овлашћења.

Свим припадницима властеле заједничка је била неприкосновеност баштина, њихових наследних земаља. Њих Законик на више начина штити, што ће бити описано у следећем поглављу. Ни властела, дакле, није представљала јединствен друштвени слој или сталеж. Она је обухватала веома различите појединце – од царских рођака и потомака споредних грана династије, до малих ратника пронијара који су се издржавали од свог малог, додељеног поседа како би могли да врше војну службу.

Неупоредиво разнороднији и шареноликији били су себри, које *Законик* ставља уз бок властели, али на нижем ступњу. У самом тексту *Законика* наилази се не само на различите називе: *отроци*, *меропси*, *дворани*, *жупљани*, *грађани*, *сироте*, *сокалници*, *станици*, *трговци*, него и на прописе који подразумевају читаве категорије и групе са препознатљивим разликама у правима и обавезама. Женски део популације готово да се и не помиње. У прописима се огледа старатељска улога мушкарца, а жене бивају самостално третиране само као удовице или „сироте“, с тежњом да им се помогне кад су у улози главе домаћинства.

Прописима се меропсима, најбројнијем делу зависних земљорадника, одређују радне обавезе од два дана недељно, одмеравају давања у натури, али и забрањује свако узимање преко онога што је нормирано. Меропху се чак даје право да се парничи с господарем који би прекршио пропис, захтевао нешто мимо закона. Сокалници су били зависни људи јаче и непосредније везани

за домаћинство господара, односно за манастирско језгро на црквеним властелинствима. Њима су радне обавезе орања и сејања биле мање, али су зато имали више и разноврсније обавезе према кући (њихов назив долази од речи *сокал*, што је значило „кухиња“). Они су, слично кућној послузи, радили и разне курирске послове, понекад и у јавној функцији, када би, на пример, носили судијина писма или поруке. Дворанима су првенствено били називани људи који су служили у кући (*двор* је првобитно био назив за кућу). Тек касније, са везивањем термина *двор* за владаре и велику господу, уздигао се и друштвени ранг дворана до владаревих службеника, који су могли да припадају аристократији.

Назив *жупљани* је, такође, покривао различите категорије становника жупе и најчешће се противстављао *грађанима* – становницима града који су могли да поседују имовину изван градског насеља у оквиру градског *метоха*. Једно од битних обележја жупљана била је подложност колективној одговорности за оно што би се десило на територији жупе.

Насупрот сразмерно једноликом сеоском пејзажу, насеља којима се приписује градски карактер била су много разноврснија. Из доба византијске власти наслеђени су стари градови чији почеци сежу у римско доба, рецимо Призрен и Скопље који су имали значајну улогу у Душановој држави. Њихови становници су били лично слободни и могли су да имају непокретну имовину у граду и градском подручју. Поред јавних обавеза, као што су стража, одржавања утврђења и плаћање државног намета, посебне обавезе имали су грађани који би били поклоњени да служе неком манастиру. Традиција византијског времена препознаје се у важној улози градског епископа, односно митрополита после 1346. године. У овим градовима је, поред „владалаца градских“, у саставу суда био и „црковни клир“.

Млађа неаграрна насеља, која су настала на местима где се копала руда и којима се, такође, придаје карактер градова, а савременици су их називали трговима,

имала су знатан степен аутономије. С једне стране, она се темељила на особеном положају Саса, њиховом привређивању и рударском праву, а с друге – на привилегованом положају Латина, трговаца из приморских градова који су и у Србији живели по праву и одредбама свога градског статута. И једни и други су имали посебно судство: први – пред рудничким старешинама и сабором целе општине, други – пред конзулима које је њихов град именовао. У споровима с владаревим поданицима изван тих тргова пресуде је доносио суд састављен од једнаког броја представника обе стране. На челу рударских тргова били су кнезови са већем од дванаесторице заклетих грађана (пургари, од немачког *Bürger*). До Душановог времена ова рударска и трговачка насеља била су у почетној фази развоја и бројем и величином разликовала се од истог типа насеља у доба Деспотовине.

Много даље у осамостаљивању и заокруживању аутономије отишла су градска насеља на јадранској обали. Током претходног столећа дошло је до неке врсте природне селекције међу знатним бројем насеља од Цавтата до Љеша. Јачање трговачког промета и на морским путевима и у земљама у залеђу дало је свима могућност да заиграју улогу посредника између залеђа и медитеранских трговачких центара, на првом месту италијанских градова. Ту могућност су искористила само два насеља – Котор међу краљевим градовима, а Дубровник међу градовима под врховном влашћу Венеције. Остали градови без довољно људства и капитала наставили су да вегетирају живећи од мора: од производње соли – као Будва, од извоза дрвета – као Улцињ, од извоза камена – као Бар, од риболова – као Скадар. Имућнији пословни људи из ових градова везивали су се за успешне трговце из Котора, па и пресељавали се у тај град. Високо место у црквеној хијерархији није помогло Бару у економском развоју и напретку.

Поменути градови били су самосталнији него у време првих Немањића, али нису достигли пуну аутономију какву ће имати од краја XIV века. Српски владар је

постављао кнеза и узимао годишњи трибут, који се у Бару називао акростих, што одаје старост и византијску традицију. Владар је наметао обавезе везане за војну помоћ: у Будви педесет војника за ратовање на простору од Котора до Скадра кад војску предводи сам владар. За владарев суд остављани су одређени кривични случајеви. У самим градским насељима, што се најбоље види у которском статуту, све више послова и надлежности препуштано је изабраним судијама. Ограничавано је и забрањено обраћање грађана краљевом суду и учествовање у поротама.

Економски успон градских насеља имао је утицаја на друштвену диференцијацију у њиховим оквирима. У свим градовима је при избору службеника и доношењу одлука везаних за живот у самом месту главну реч водила скупштина свих грађана. Са увећавањем броја становника проширивао се и најнижи слој без утицаја на јавне послове који се резервишу за градско веће, састављено од угледних и старих грађана. Када је реч о унутрашњем уређењу, свима је узор била Венеција у којој је пред крај XIII века дошло до затварања Великог већа, а избор у органе власти и службе ограничен је на одређени број породица које су и раније биле заступљене у управи. На тај начин се конституисало градско племство. У градовима под влашћу српског краља диференцијација још увек није била дотле доведена. У веома динамичном Дубровнику, у суседству, тек је у време велике куге 1347–1348. године наметнуто ограничавање чланства у Великом већу на оне чији су очеви и дедови били у том органу. Котор, најразвијенији међу Душановим градовима, тек је 1362. године, за владавине другог цара, наметнуо такво ограничење, а тиме и поделу на патрицијат и пук. Па и тада она није била коначна јер је пук 1380. године превратом покушао да укине монопол градског племства. То не значи да градови под влашћу српског краља и цара нису имали племство, сваки у своме оквиру.

Надмоћ которског патрицијата долази до изражаја у улози коју су његови припадници имали на српском

двору, као и у вођењу владаревих финансија. Већ од времена краља Милутина на месту протовестијара, управника краљеве ризнице, налазили су се истакнути которски трговци. Шири је био круг трговаца који су закупљивали царине и организовали њихово убирање. У састав друштва за закупљивање појединих царина често су улазили и Дубровчани, који ће касније преузети водећу улогу. Током скоро целе Душанове владавине његова десна рука у функцији протовестијара био је Которанин Никола Бућа. Которани с двора често су слати у дипломатске мисије, пре свега у католичке земље, Венецију и на папски двор.

Посматрани у целини, поданици цара Душана били су диференцирани у много већој мери него што то открива оновремена терминологија, према којој би се друштво састојало од властеле и себара. Реалнија слика друштва добија се тек када се хоризонталној раслојености прикључи и вертикална подела на групе које су биле просторно раздвојене, говориле различитих језицима и издвајале се особеним начином живота и привређивања.

Душанов законик и повеље, као и документи његових претходника, указују на две бројне и важне групе које су имале свака свој посебан поредак, обичаје, па и правне норме. Једни се у оновременим документима помињу под називом Власи, други под називом Арбанаси. И једни и други су били потомци старог становништва Балканског полуострва, романизованог током столећа живота у Римском царству. Судећи по језику били су романизацијом прожети у неједнакој мери — знатно више Власи него Арбанаси. И једни и други су се бавили сточарством, крећући се између планинских испаша, где су боравили у пролеће и лето, и зимовишта у долинама, где су проводили јесен и зиму. И једнима и другима *катун* је био основна друштвена заједница, на чијем је челу био катунар или примићур или кнез. Припадницима катуна је приписивано порекло од заједничког претка. Они су били равноправни, потчињени старешинама које су одређивале обавезе и решавале спорове. Када би

катун нарастао, он би се разгранавао, а изданак би добио назив по новом старешини. Заједнице Влаха и Арбанаса у целини су дароване манастирима и имале су посебне обавезе у складу са њиховим основним занимањем. Работе су се састојале у чувању и одгајању коња и оваца за господаре, а дажбине су биле новчане и у сточарским производима.

Власи и Арбанаси се у *Душановом законику* најчешће помињу упоредо. Забрањено им је било да једни за другима одседају у истом селу током свог кретања са стадима. Словенско земљорадничко и романско сточарско становништво се у повељама владара за манастирска властелинства доследно одвајало. Прописи за земљораднике називали су се „Закон Срблјем“, а прописи за сточаре — „Закон Влахом“. И у свакодневном животу се настојало да се те заједнице држе одвојено. Повеља Стефана Дечанског издата његовој задужбини изричито забрањује мешање: „Србин да се не жени у Власима, ако се ожени, да њу води у меропхе.“ Смисао те забране био је очување земљорадничког становништва у том статусу, спречавање да оно пређе међу слободније и покретљивије сточаре. Одвођење људи је, иначе, представљало тежак преступ, о чему ће бити речи у следећем поглављу.

Будући да су се кретали по планинама и тако откривали нове погодне површине за испашу, и Власи и Арбанаси су се померали, задржавајући се обично на рубовима земљорадничких жупа. Док су Арбанаси имали континуирану територију у планинама у залеђу јонске обале, у данашњој северној Албанији, Власи нису имали такве матичне области, па су се током средњег века много више расејали и налазе се у разним деловима Балканског полуострва. У време јаке државне власти политика сегрегације била је успешна. У бурним временима после Душанове смрти многе преграде су пале и Власи су се у знатном броју интегрисали у српско друштво, пре свега они који су се раније пословенили. Прилагођавање околини и асимилација трајали су столећима и нису се завршили током средњег века.

Насупрот модерним државама које у својим оквирима настоје да уједначе и стопе разнородне делове у целину, држава Душановог времена подржавала је и потврђивала права и посебност постојећих група. Прописујући начине на које се решавају спорови међу припадницима група – најчешће посредством мешовитих судова састављених од једнаког броја представника сваке стране, државна власт је подржавала спонтану сегрегацију.

За етнички састав Душанове државе важио је податак из повеље краља Милутина, у којој су набројани они који би могли да дођу на манастирски панађур у Скопљу: „И сваки ко приходи на њ, било Грк или Бугарин, или Србин, Латин или Арбанасин, Влах, да дава закониту царину..." Власи (нарочито) и Арбанаси били су најбројнији међу групама које су чувале своју индивидуалност. *Законик* и повеље Душановог времена имају у виду и Сасе и за њих прописују начин решавања спорова с другим владаревим поданицима, као и са Дубровчанима. Саси у време свог досељења нису могли да буду нарочито бројни, а природа рударских послова нагонила их је да привлаче и укључују у посао околно становништво, тако да су се постепено утапали у српску средину. Очували су католичку веру, већ поменуто уређење и обичајно рударско право прожето немачком терминологијом. Поред Саса, у *Душановом законику* спомињу се и Немци, упоредо с Грцима и Србима, као властела која долази на царев двор. То ће, свакако, бити немачки најамници које је Душан држао током целе своје владавине.

Према сачуваним изворима, једва је могуће грубо скицирати пресек друштвених прилика у Душановој држави. Врло је тешко препознати макар само неке развојне тенденције, уочити динамику друштвеног развоја. Можда се може говорити о удаљавању од првобитне једнакости у којој су поникле многе установе обичајног права. Доказ за то налази се у пропису *Душановог законика*: „да су великој властели велика властела поротници, а средњим људима према њима дружина, а себрдијама њихова дружина да су поротници" (члан 152). У

складу са уважавањем реалности су и већ поменути принципи кажњавања и истражног и судског поступка, о којима ће бити речи касније.

Упоредо с тим ограничавана је друштвена мобилност, што се боље види из манастирских повеља него из *Душановог законика.* У том смислу је репрезентативан пропис Дечанске хрисовуље: „И да се поп од попа стави, а меропшић, ако књигу изучи, да је меропах." У истој повељи је ограничено и наслеђивање заната: мајсторе на властелинству наслеђивао је само један син, а остали би постајали сокалници с тежим радним обавезама.

У односу према породици као основној ћелији друштва државна власт је имала неједнака мерила. На једној страни је одржавала и подстицала повезаност сродника, тако да је код властеоских баштина право наслеђивања ишло све до трећег братучеда (модерном терминологијом изражено – осми степен сродства). Најдаљи потенцијални наследник имао је с покојником заједничког чукундеду! Сасвим је другачији био став према породици работника. Око истог огњишта у једној кући могли су се наћи браћа или отац са синовима. Али ако су одељени, како се каже, „хлебом и имањем", морали су да „работају" као и други људи. Прописи у повељама су још изричитији: одвојено огњиште или женидба обавезивала је на преузимање работа и дажбина. Огњиште је симболички представљало јединицу по којој су наметане радне обавезе за које се каже да су „од дима" или „надимицом". С друге стране, породица је могла да буде слаба да би сносила све терете, па је на неким властелинствима било дозвољено да се удруже како би одговорили свему што се од њих тражило.

Када је реч о законодавној делатности царевој, биће показано како је велики део енергичних владаревих настојања да се искорене разбојништво и крађа почивао на примени колективне одговорности: одговарала су насеља, жупе, околине градова. Одговорност је лежала и на породицама, а ту је, као и код одмеравања работа, основна јединица било огњиште. Ако су браћа или отац

и синови одвојени огњиштем, одговорност за неверу, што је највећи преступ у односу на владара, сносио је само онај ко га је починио. С тим у вези био је пропис да, уколико су у једној кући отац и син, брат или рођак, господар куће одговара, мора платити штету или дати кривца. Ту је раније помињана колективна одговорност доведена до појединачне куће. Ако су, пак, браћа у једној кући, имао је да одговара онај ко се затекне, али се могло ипак уредити да на суд иде старији брат.

У тако кратком интервалу као што је трајање једне владавине не могу се ни у каснијим, боље осветљеним временима уочити промене у друштвеној структури, густини становништва, повећању или смањивању обрадивих површина или унапређивању производних техника. Оно што се може запазити јесу промене у господарењу ресурсима, смењивање у улози оних који су користили изворе прихода, повећање могућности да се средства прикупљају и редистрибуирају. Та врста промена је, несумњиво, утицала на владара, увећавајући његову моћ, али му је наметала и нове задатке и одговорности какве до тада није имао.

Ипак, Душаново царевање јаче је од свих политичких превраћа уздрмала велика епидемија куге, тзв. „црна смрт", која је харала Европом од Цариграда до Енглеске. Погодила је нарочито пределе у којима су масе људи биле сабијене на малом простору, а преплела се била с Душановим последњим освајањима (1347–1348). Веома ретки и оскудни извори не дозвољавају да се сагледа и процени да ли је харање те опаке болести имало на територији Душановог царства оне размере, број жртава и последице као у италијанским градовима, у којима је величина страдања и патњи била боље позната. Не може се ни на једном месту на Балканском полуострву проценити колики је удео пострадалих у односу на укупну популацију. У Дубровнику се говорило о великом помору, уводјене су ванредне мере, али нема чврстог ослонца за тврђење да је нестала четвртина или трећина становништва. Неупоредиво мање има података за

пространу Душанову државу. Мали је број места у којима је познат број домаћина, па се посредно закључује о величини насеља да би се могле поредити ситуације пре великог помора и после.

Оно што се поуздано зна захваљујући документима и литерарним описима јесте да су људи у свим земљама спас тражили у напуштању градова, склањању у летњиковце или у села. Сам цар Душан је с породицом уточиште потражио на Светој гори и провео тамо неколико месеци, о чему је раније било речи. Сличних покушаја да се избегне опасност одласком у мање насељене пределе морало је бити и у нижим слојевима друштва. О бежању према морској обали говори се баш у вези с Душановим последњим освајањима.

Покрети становништва у време велике епидемије вероватно нису имали трајне последице. Пошто је опасност прошла, људи би се враћали својим насељима и својој имовини. Ратне операције су, по свој прилици, имале још краткорочније последице. Из Душановог времена познат је и на страницама ове књиге описан један умногоме изузетан покрет становништва извршен под притиском државне власти. Из причања цара Јована VI Кантакузина сазнаје се да је Душан масовно пресељавао становнике у новоосвојени град Верију (Бер), негде између 1344/5. и 1350. године. Говорећи о враћању Верије под своју власт, Кантакузин каже да је Душан из темеља изменио популацију: прогнао је знатније градско становништво, оставио само обичан пук и довео нове становнике не само немачке најамнике него и 1 500 војника, а затим и 30 племићких породица. Извео је и знатне грађевинске радове (изградња унутрашње тврђаве и сл.). Говорило се, према Кантакузину, да је Душан довео 10 000 радника да би обављали грађевинске радове, што се доводи у везу с обавезом зависног становништва званом „градозиданије". Тај велики број радника остао је ван градских зидина. Као што је ратна срећа довела нове становнике, тако их је и отерала у време Кантакузинове офанзиве 1350. године. Карактеристично је да се

не помиње да се нешто слично десило у неком другом граду који је у време борби прелазио из руке у руку. Може се само нагађати да је за Душанове владавине наставила да се одвија колонизациона струја према северу, започета још у време краља Драгутина. Угарска власт била је ограничена на тврђаве дуж Саве и Дунава.

11.

ЗАКОНОДАВАЦ

Смисао свог законодавног рада цар Душан је изложио у повељи која је претходила првом делу *Законика*, а до нас је дошла у окрњеном облику. После сажето испричаних битних момената из владаревог живота у њој се каже „Пожелех некоје врлине и најистинитије и православне вере законе поставити, како их треба држати и бранити по светој и свесаборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа, по земљама и градовима, да се не би умножила у области царства нашега нека злоба, зло домишљање и лукава мржња, него да сви поживимо у пуној тишини и мирноме животу и у животу православне вере са свим људима царства нашега, малима и великима, и да постигнемо царство небеско у ономе будућем веку. Амин.“ Образложење делује уопштено и реторично, али се мора имати у виду да је намењено савременицима, а не далеким потомцима с представама и искуствима из битно другачијег света.

Крајњи циљеви нису били овоземаљски. Царево законодавство превазилази потребе овога света. Сврха му је била да послужи постизању спасења читаве заједнице у животу који предстоји. Томе води тих, миран и побожан живот, а угрожавају га злоба и мржња. Закони су изједначени с врлинама и извиру из православне вере, а намењени су целокупној цркви Христовој. Царско законодавство има универзални задатак, баш као што се и само царство у начелу простире по свој хришћанској васељени. Због тога је сасвим природно да царско крунисање у овом образложењу непосредно претходи зако-

нодавној делатности: поставши цар, Душан је стекао право и дужност да „поставља законе".

У најстаријим рукописима пише: „Овај законик постављамо од православног сабора нашега, с преосвећеним патријархом, господином Јоаникијем, и свим архијерејима и црковницима, малима и великима, и са мном, благоверним царем Стефаном, и са свим властелима царства ми, малима и великима." Учињено је то на празник Вазнесења, 21. маја 1349. године. Уобичајило се да се тај датум узима као дан проглашења *Законика*, иако се он односи само на његов први део који се састоји од 135 чланова. У другом делу, донетом 1354. године, сам законодавац говори о „првом законику". Ако би се дословно држали текста самог извора, оправдано би било да говоримо о два законика цара Душана: једном из 1349. и другом из 1354. године. Ни једном ни другом нису познати састављачи, који су вероватно потицали из круга образованих дворана службом повезаних са судијском функцијом царевом или са царском канцеларијом. О њима можемо стварати представе само на основу њиховог дела, садржаја и облика одредаба које су формулисали.

Будући да није сачуван оригинал *Законика*, његов текст је познат само на основу малог броја преписа из каснијег времена, млађих неколико деценија или чак цело столеће. О првобитном саставу и склопу *Законика* треба опрезно закључивати на основу рукописних верзија које се не подударају. Појединачни прописи су у самом тексту названи „закон", док се у модерној литератури, по аналогији с модерним законима, називају „члановима". Они имају кратке наслове, а у неким рукописима и редне бројеве. У Призренском рукопису из XVI века континуирано су нумерисани чланови из оба дела *Законика*, што је послужило као основ за модерну нумерацију чланова.

Груписање прописа по садржају запажа се само на почетку првог дела. Првих 38 одредаба односе се на цркву, а следећих 25 – на властелу. Затим се могу у мањим групама чланова препознати они који се односе на породицу и село. После тога се губе трагови система, ма-

да се понегде могу запазити мале групе садржајно повезаних чланова. У начину формулисања појединих прописа – „закона" – препознају се обрасци преузети из раније преведених византијских правних споменика.

Законик је, судећи по садржају и интенцијама владаревим, настојао да обухвати све области живота, а у њима нису биле једнаке потребе за доношењем прописа. У цркви су, на пример, током столећа, сабиране одлуке васељенских сабора, царски закони, патријаршијске одлуке и у њима прописи којима се утврђивао унутрашњи ред цркве и односи њених службеника. Најважнији део тих прописа био је познат у Србији захваљујући преводу *Номоканона*, а затим и мањих канонских компилација. Поред њих, у Србију су стизали и сасвим нови учени списи, као што је била правна енциклопедија солунског монаха Матије Властара, настала 1335. године и преведена на српски језик још за време Душановог краљевања.

Цар као законодавац није ни механички понављао, ни укидао те прописе. Они су као „закони светих отаца" представљали највећи ауторитет на који се у својим прописима позива. Циљ владарев није био да нешто мења у цркви, већ „да се очисти хришћанство", како је речено у првом члану *Законика*, да се обезбеди поштовање онога што је одавно озакоњено. У целини узети, прописи о цркви у *Душановом законику* показују да се цареве одлуке односе на оно што је било актуелно и што се тицало положаја и деловања цркве и њених служитеља у конкретним условима његове државе.

Први чланови *Законика* посвећени су склапању брака, што је увек било актуелно, као што показује рад светог Саве после оснивања архиепископије почетком XIII века. Цар је обавезивао на црквени благослов и венчање: „Ниједна свадба да се не учини без венчанија." Тиме је сужавано важење обичаја и наметана су ограничења предвиђена канонским правом у погледу узраста супружника, препрека због сродства, наметана је нераскидивост брака итд.

Као што је брак препуштен искључивом старању цркве, тако је и све друго што је у надлежности духовних власти, а што је у *Законику* названо „духовни дуг“, предато архијерејима (члан 4), док су световњаци искључени из суђења о тој материји (члан 12). Слобода цркве је обезбеђивана и тиме што су овлашћење за управљање црквама имали само цар, патријарх и логотет (члан 25). Царским овлашћењима је, без сумње, припадала и забрана да се „царске цркве“, оне које су биле непосредно под управом патријарха, не потчињавају „великим црквама“, што је значило територијално надлежним митрополитима и епископима (члан 27).

Законик није дирао темеље монаштва, али је из канонских прописа и царских закона издвајао и понављао одредбе које су имале актуелност, као што је обавеза да се живи у манастиру, а не по кућама (чланови 17, 29), и да се не ступа у манастир у чијем властелинству је породица будућег монаха (члан 18). Тамницом и другом казном претило се калуђеру који одбаци расу (члан 19). Једним чланом био је прописан оптималан однос између монаха у манастиру и зависних људи: на хиљаду кућа требало је да се храни педесет калуђера, што значи да је двадесет породица било потребно за издржавање једног монаха (члан 16).

И одредбе о католицима, о којима ће бити више речи у поглављу о цркви, показују да је законодавац имао у виду конкретне услове своје државе у којој је у свим рударским трговима и понеком трговачком насељу било католичких цркава и свештеника. Њихово деловање није сузбијано, али је било строго забрањено да православце преводе у католичку веру. За то се кажњавало „по закону светих отаца“, а преобраћени би се враћали православљу (чланови 6, 7, 8).

У обимној регулативи која се односила на властелу Душан, као законодавац, и његови правници нису имали ослонац у ранијим општим законским текстовима. Располагало се само партикуларним прописима који су се односили на властелинства појединих манастира или

друштвене заједнице с посебним правом. У односима владара и његових ратника поштовани су, пре свега, обичаји и начела неписаног права. Понешто од тога је забележено у писаном облику, формулисано као царев закон.

Пре свега, то важи за одредбе о баштинама, које су биле неприкосновене. Нико није смео одузети баштину властелину – ни царица, ни краљ, ни цар (члан 43). Баштиници су били слободни од работа и поданака; дужни су били само да плаћају соће и служе војску по закону (члан 42). Није било општег прописа о облицима и врстама војне службе, али Законик има неколико прописа о војсци и војницима: забрана свађе међу војницима, забрана да се у којевању сруши црква, преношење царевих овлашћења на војводу у походу, забрана да једна војска за другом одседа у истом селу (чланови 130, 131, 129, 135). Баштине су се састојале од земљишног поседа у најширем смислу, укључујући и планине, што је још за време Душановог оца било немогуће; тада су само краљ и цркве могли располагати планинама. У баштину су спадали отроци, што је термин с много значења, али у члану 44 несумњиво је означавао робове које су могли ослободити само властелин, његова жена или син. Отрок се није смео давати у мираз (чланови 44, 46). И цркве су могле да буду у баштинама, али за њих су важили посебни прописи због духовне стране у њиховом функционисању (постављање свештеника, издржавање свештеника, посвећење свештеника – чланови 31, 45, 65).

Иако су баштине по својој природи биле неприкосновене, ипак се полагало на то да буду повељама потврђене, и то од самог цара Душана (чланови 39, 40). Баштину властелина који би умро, а нема деце, наслеђивали су рођаци од трећег братучеда (члан 41). Родбинске везе међу властелом су на тај начин подржаване, док се међу работницима сваки одрасли појединац обавезивао на посебне работе и давања.

У *Законику* се знатан део прописа о властели односио на симболичке радње и симболику уопште. Најпознатија је одредба да се после смрти властелина „коњ добри и

оружје“ предају цару, а да огртач украшен бисером („свита велика бисерна“) и златан појас остану сину или кћери која тиме слободно располаже (члан 48). Тај пропис нам открива најважније статусне симболе властелина.

У претходном поглављу, у приказу друштва, већ су били наведени чланови *Законика* из којих се може видети да је у систему казни властела била повлашћена и боље од осталих заштићена од увреда (чланови 97, 55). Преимућства је имала и кад је у питању позивање на суд.

Приликом проучавања *Душановог законика* веома рано је уочено одсуство прописа из грађанско-правне области. С разлогом се објашњавало да та материја одсуствује не због тога што не би била актуелна, већ зато што је регулисана у преведеним текстовима византијског права: *Закону градском*, у оквиру *Номоканона*, односи у аграру – у тзв. *Земљорадничком закону* и *Закону цара Јустинијана*, који је, као и скраћена верзија *Синтагме Матије Властара*, у старијим рукописима редовно здружен с царевим *Закоником*.

И у одредбама које се односе на привредну сферу запажа се да је законодавац имао у виду оно што је било актуелно, што је свакодневни живот налагао. Прописи о работама и давањима, раније издавани за свако манастирско властелинство, сада су уопштени, тако да важе за целу државу. Велики начелан, мада се не зна да ли и практичан значај имали су прописи по којима господар није смео узимати од својих људи оно што је било „преко закона“, а била је предвиђена и могућност да се зависни људи парниче пред судом са својим господарима о тим стварима.

Прописи о трговцима, слободи кретања и заштити имовине такође су имали основ у уговорима које су српски владари кроз генерације склапали са Дубровником. У *Законику*, они су намењени властели, управним органима, цариницима, и садрже претње високим новчаним казнама онима који би ограничавали или ометали трговце у њиховом пословању. Спорови око међа, око паше и попаше, око кретања сточара били су чести и власт је својим ауторитетом морала да интервенише.

Веома је мали број прописа о привредницима. Једним чланом се изричито дозвољавало Сасима – рударима да секу шуму, али се забрањивало да искрчене површине обрађују и засејавају (члан 123). Тај члан је убрзо заборављен (сачуван је само у једном рукопису). Златарима су посвећена три члана: два им забрањују да раде изван градова и тргова, а један прети строгим казнама ономе ко би тајно ковао динаре и селу у коме би се нашао (чланови 168, 169, 170).

Законик је изнад свега био заокупљен прописима из сфере кривичног права. Злочини и преступи које је законодавац настојао да спречи оштрим казнама нису били нарочито бројни. Већ за време царевих претходника, нарочито краља Милутина, издвојени су предмети резервисани за владарев суд. У *Душановом законику* то издвајање је изричито потврђено. Пред владареве судије се излазило: за „крв и вражду“, што је значило убиство, рањавање, крвну освету; за „тата и гусара“, што је значило крађу и разбојништво; за „прејем људски“, што је подразумевало одвођење туђих људи (члан 103). Тим злочинима и преступима посвећена је у *Законику* нарочита пажња како бројем прописа, тако и строгошћу казни.

Настојећи да забрани и искорени убиство, *Законик* је предвиђао казне које нису биле једнаке за све поданике, али су све биле веома строге. Одмераване су тако што се узимало у обзир постојање умишљаја, а затим и друштвени положај жртве и убице. Изузетна строгост је била предвиђена у случају убиства епископа или калуђера, када је кривац требало да се убије и обеси, док је убици оца, мајке или брата претила казна спаљивањем (чланови 95, 96). Иначе, у случају да властелин убије себра, казна је била новчана (1 000 перпера), а уколико би себар убио властелина, новчана казна је била мања (300 перпера), али се зато претило одсецањем обе руке (члан 94). Иста казна сакаћења претила је ономе ко би убио „нахвалицом“, намерно из обести, док је без „нахвалице“ требало само да плати 300 перпера. Мало одудара пропис за учесника „најазда“, оружаног напада, који би

требало да „по закону светих отаца“ буде мучен као вољни, намерни убица. Онај ко је заподенуо сукоб крив је и ако би био убијен (чланови 86, 87).

Прописи против крађе и разбојништва најчешће су здружени, мада казнене санкције нису једнаке. У члану 145 изнет је читав програм како да се ова злодела искорене. Нигде, ни у чијем пределу, било да су земље, градови, жупе или крајишта, није смело да буде лопова и разбојника („тата и гусара“). Ако би се у неком селу нашао, такво село је морало да се „распе“, расели, док је казна за разбојника било вешање стрмоглавце, а за лопова – ослепљење. И господар села је сносио последице: одведен би био свезан цару, кажњен као разбојник и лопов и морао је да надокнади штету. Иста је казна претила старешинама села и катуна ако би се код њих нашао разбојник или лопов, а такође и господарима – у случају да су их њихови потчињени о томе обавестили, а они се о то обавештење оглушили (чланови 146, 147).

У прогоњењу и хватању разбојника и лопова рачунало се с постојећом структуром и хијерархијом власти, а кад је у питању доказивање и правдање, на делу је било обичајно право. У случају да се нађе „тат облични“, лопов ухваћен на делу с краденом ствари, *corpus delicti*, примењују се већ поменуте казне (вешање, ослепљење) и нема помиловања. Али ако нема „обличенија“, хватања на делу, окривљени се правдао тиме што ће усијано гвожђе од црквених врата пренети до олтара (члан 150). Не каже се, а подразумева се да је излечење од рана било знак да није крив. Онај код кога би се нашла крадена ствар правдао се поротом, док је за нађену ствар поступак био различит: ако потиче из цареве земље и покаже се да је украдена, окривљени плаћа као лопов, а уколико потиче из туђе земље из војевања, тада се носила пред цара или војводу (чланови 132 и 116).

Обичајно право се поштовало и приликом примене „свода“, о којем говоре чланови 180 и 193. Када је реч о ствари за коју се сумња да потиче од крађе, разбојништва или отмице, онај код кога би се нашла морао је да

каже од кога ју је добио или купио, а тај се на исти начин оправдавао – све док се не дође до онога ко не може да објасни њено порекло. Свод се нарочито примењивао у случајевима крађе коња и стоке уопште.

Одвођење људи било је на последњем месту међу владаочевим резерватима, а у средњем веку имало је великог значаја јер је посед без људи који га обрађују имао малу вредност. Отуда се у *Законику* налази општа забрана не само властели и цркви него и царици и цару, да приме туђег човека (члан 140), аналогно раније наведеној одредби о томе да нико не сме узети баштину. То је наставак, мера против суштинског оштећења баштине. Забрана се односила и на градове и тргове, као и на њихове старешине – претила им је иста казна као невернику (члан 141). Ни из туђе земље није се смео довести човек без царевог писма (члан 115). Случајеве примања људи пре 1354. године требало је решавати судском парницом „како пише у првом Законику“. У првом делу *Законика* се налази изричита претња казном за онога ко би одвео човека у туђу земљу – морао је вратити шестоструко. Вероватно се позивало на члан 115 о човеку из туђе земље, који је побегао од господара. Он је могао да остане ако би имао цареву „милосну књигу“, а уколико не би имао царску милост, онда је морао да буде враћен.

Искорењивање разбојништва и крађе, па самим тим и обезбеђивање сигурног проласка трговцима, било је могуће само ако се постигне делотворан надзор над целим простором. Из раније наведених чланова *Законика* могло се видети да се у великој мери рачунало са сарадњом становника насеља, као и са колективном одговорношћу територија – жупа, крајишта. Њихови житељи нису смели да у својој средини трпе лопова или разбојника. Међутим, осим насељених места, под будним оком својих становника, и жупа, о којима се старала владарева властела, било је и предела у којима су разбојници и лопови чешће и лакше оперисали. У члану 158 помиње се „брдо пусто међу жупама“ и прописује да села око тог брда дају стражу и сносе материјалну одговорност ако

се деси какво зло. Следећим члановима *Законика* успостављена је хијерархија одговорности. Господар или управник села, па и становници, сносе материјалну одговорност ако путнике нису примили у село (члан 159). Али уколико гост, трговац или калуђер, који су под нарочитом заштитом, претрпе губитак, цар је дужан да им то надокнади, а затим да сâм наплати од оних којима је пут поверен. Непосредну одговорност су имале страже које су проводиле госте и трговце и предавале их следећој стражи. Оштећени су поротом доказивали евентуални губитак, а штету су плаћали сами стражари и надлежни кефалија (члан 160). Кефалије су, очигледно, биле дужне да организују и надзиру страже. У граничним областима целокупну одговорност је имао крајишник, за кога је изричито прописано (члан 143) да штету насталу од разбојника који прође његову област и врати се са пленом мора да плати шестоструко. Иста је била одговорност крајишника ако би туђа војска продрла кроз његову област и вратила се с пленом (члан 49).

Закоником су били обухваћени још неки преступи који су вероватно били актуелни. На пример, за паљење села или гумна предвиђала се веома строга казна за насеље и околину ако се кривац не пронађе, а за кривца – накнада штете (чланови 99, 100). Кажњавала се и блуд, при чему се водило рачуна о сталешким разликама (чланови 53, 54). Напаствовање од стране пијанца се кажњавало веома строго: ако он некога рани и окрвави, вади му се око и одсеца рука, а уколико су напад и вређање без крвопролића, следила је казна од сто удараца штаповима, затвор, па поновно ударци штаповима (члан 166). Они који се баве магијом и справљају отрове кажњавани су „по закону светих отаца“ (члан 109). Кажњавала се и „потвора“, лажна оптужба против неког, а казна је била као за лопова и разбојника (члан 165). Фалсификовање повеље кажњавало се губљењем имовине на коју се документ односио (члан 138). Забрањени су били скупови без знања и дозволе власти (члан 69).

Душанови правници су имали тежак задатак да у освојеним земљама приближе и доведу у склад наслеђе неписаног обичајног права из старих немањићких земаља и византијске обрасце који су се ослањали на учено право. Њихов удео је постајао све већи, а Душан је тражио за градове „да су на закону у свему како су били у првих царева“ (члан 176). Није било ни помисли о томе да би затечени правни систем нови владар мењао. Приближавање и усклађивање се могло постићи само прилагођавањем обичајног права измењеним условима и потребама. У области судства, суђења и решавања спорова уопште најпотпуније се огледају дилеме Душанових правника и показује њихова зрелост. Настојећи да обезбеде делотворност правног система, који се уводио и учвршћивао, они нису механички преносили установе и поступке из освојених византијских земаља, а нису остајали ни при обичајима насталим у далекој прошлости у битно различитим условима. С једне стране, средства и поступци обичајног права, живи и актуелни, уједначавани су и формализовани, а, с друге стране, уведени су судови који су постојали у византијским областима. Будно се пратило шта се у Византији чини, што потврђује превођење византијских прописа, укључујући обиман *Синтагмат Матије Властара*, а у пракси – то потврђује прихватање „васељенских судија“, који су у Византији уведени реформом цара Андроника тек 1329. године. Један „општи судија“, *iudex generalis*, по имену Божидар био је 1354. године на врху Душановог судијског апарата.

Најдубље поштовање ученог византијског права, ревност у његовом прихватању, огледа се у преузимању и проглашавању начела да је закон изнад цара, те да се и цар мора покоравати закону. У *Душановом законику* то начело је исказано у више видова, у вези са појединачним актима. На пример, ако царева писма („књиге цареве“) судијама крше *Законик*, судије су дужне да их узму и донесу пред цара (члан 105). Ако би царево писмо било упућено из срџбе, љубави или чинећи милост неко-

ме, а то „разара Законик", таквој „књизи" (писму) судије не треба да верују, него „да суде и врше како је по правди" (члан 171). Судије не смеју да суде у страху од цара, већ по законику (члан 172).

Идеал закона изнад цара, наслеђен из римског права, са рецепцијом тог права прелази у законодавства европских држава, али не и у праксу. За рецепцијом су у низу држава следили покушаји завођења апсолутне власти јер је из римског права долазио и супротан принцип по коме је сам цар закон, „закон који дише". Ни у једној од држава касног средњег века није остало довољно грађе да би се могло проценити колико и како је оно прво начело спровођено у живот.

У великој Душановој држави није било јединственог правног система, нити се судило свуда на исти начин. Већ је речено да је у целини било изузето црквено судство, па и јурисдикција над црквеним људима. Велики број случајева остао је у надлежности господара („отроци да се суде пред својими господари"); пред судије се ишло само за поменуте случајеве резервисане за владара. Када су у питању градови, било је прописано да се грађани међусобно, као и са жупљанима парниче пред градским властима и клиром, што је било уобичајено у византијским градовима. О градовима на јадранској обали у *Законику* се не говори, али из других извора се сазнаје да су се грађани парничили пред локалним градским органима и по одредбама градских статута.

Прописи *Законика* показују, такође, да поступци приликом суђења нису били једнаки. Тако су облици „божјег суда", који су у Византији сматрани варварским обичајима, примењивани на припаднике нижих слојева. Ако би неко од службеника на двору учинио какво зло, прописано је било: уколико је син пронијара, да се брани поротом, што је значило да за његово поштење заклетвом јемчи одређени број људи; али ако је био себар, онда је морао „да хвата у котао", што је значило вађење гвожђа из котла кључале воде. Иначе, „котао" је као правни поступак био искључен на редовном суду (члан

84). Ипак, „божји суд" се примењивао у нарочитим случајевима: ако је лопов или разбојник осумњичен, а није ухваћен на делу, он би се правдао преносећи усијано гвожђе од црквених врата до олтара (члан 158).

Из дубоке старине и народних обичаја потицао је већ поменути „свод", облик правдања у коме се осумњичени доказивао како је прибавио спорну ствар (чланови 180, 193). За начин рада Душанових законописаца карактеристичан је однос према пороти, такође старом и освештаном средству обичајног права за оправдавање од кривице.

У бројним одредбама о судијама и начину њиховог рада порота се уопште не помиње. Прописи о пороти су формулисани одвојено и обухватају случајеве решавања спорова са странцима, који су називани и „иноверци" и „трговци". Тада су половину оних који се заклињу чинили Срби, што значи владареви поданици, а половину „њихова дружина", што значи њихови сународници, истоверници или припадници групе с посебним правима, какви су били Саси (члан 153). Иначе, када парничари нису били из различитих средина, број оних који су имали да се закуну зависио је од величине „дела" или „дуга" у терминологији *Законика*. За „велико дело" било је прописано 24 поротника, за „помањи дуг" 12, а за „мало дело 6 поротника. Порота је морала да буде у цркви, а заклетва – пред попом у одежди. *Закоником* је изричито прописано да поротници не могу измирити, већ само „окривити" или, супротно томе, „оправити". Док су статути приморских градова и неки други правни споменици предвиђали да се окривљени заклињу са одређеним бројем својих „најближих и најбољих", *Законик* је искључивао рођаке и оне који су у сукобу („да нест у пороте ни родима ни пизменика", члан 152). Још једну новину *Законик* је уносио тиме што је допуштао одлуку заклињањем већине, док је у обичајном праву одсуство само једног поротника значило да се окривљени није „оправио".

Један део прописа о пороти већ је уједначио и нормирао краљ Милутин, што се у *Законику* изричито и каже.

Њему се приписује пропис, прихваћен и потврђен, да поротници следе друштвени положај онога за кога се заклињу: великој властели да су поротници велика властела, средњим људима њихова дружина, што значи њима равни, а *себрдији* – такође „дружина" (члан 152). Судећи по пропису члана 154, порота је у правном систему имала подређену улогу. Ако би се десило да се код неког кога су поротници „оправили" нађе *corpus delicti*, поротници би морали да плате вражду од 1 000 перпера, а следила је и казна да им се убудуће не верује и да се од њих нико не жени нити удаје (члан 154).

Поред раније поменутих аутономних јурисдикција и решавања спорова средствима обичајног права, остајало је посла и за цареве судије, „судије царства ми" или „судије које је поставило царство ми", како се каже у *Законику*. Те судије, по *Законику* стубови правног система, имале су свој делокруг, територију на којој су само они били надлежни да суде. Свако је био дужан да иде пред судију у чијој је области живео. Судија на двору решавао је само парнице оних који би се нашли на двору (чланови 175, 182). Он је судио и у споровима оних који су трајно боравили на царском двору (члан 177).

Судије у својим јурисдикционим делокрузима нису деловале само у своме седишту. Према члану 179, дужни су били да иду „по земљама у којима су имали власт", да испитују и суде „убогима и ништима". Закон је, вероватно, имао у виду оне који нису могли да дођу у судијино седиште. Док је вршио своју службу, судија није смео, као посланици и други владареви службеници, да узима „оброк", храну од становника места где би преноћио, али је зачудо, смео да прими „поклон од добре воље" (члан 110).

Судијама *Законик* даје велики ауторитет: ко не послуша, оглуши се о њихов документ, „књигу судијину", било да је у питању црква, властелин или неки други човек, кажњаван је као да се оглушио о заповест самога цара (члан 148). Поступак пред судом је узгредно описан у члану 161. Тужитељ износи „своју причу", а на

то тужени одговара, при чему не сме уплитати у спор друге ствари, оптуживати за неверу или за нешто друго. Тек пошто се заврши суђење, може се обратити судијама царевим, а вероваће му се тек када се изврши прва пресуда. Још једно ограничење током поступка налази се у члану 167: само првим речима парничара̑ се верује, а не ономе што касније говоре.

Пресуде су морале да буду писане у два примерка: један је чувао судија, а други се давао ономе ко је добио парницу (члан 163). Судијини органи били су слуге, глобари и пиставри. Њих су судије слале на разне задатке. Уживали су јавну веру и морали су да буду поштени и личности од поверења. На њима је била велика одговорност. Закон је прописивао да смеју од странака тражити само оно што се налази у судијином писму, чији је један примерак обавезно био код судије. За евентуалну промену текста писма или напуштање налога претила је веома строга казна одсецања руку и усецања језика (члан 162). У свом раду судије су се могле ослонити на кефалије области у којој су деловале. Уколико би они одбили судијиног пристава, следила је казна као да су се оглушили о цареву заповест (члан 178). Иначе је за одбијање пристава или судијиног слуге претила друга, веома строга казна конфискације имовине (члан 107).

У суђењу пред царевим судијама велики значај се приписивао позивању на суд. При том је била наглашена разлика у друштвеном положају: само се велики властелин позивао судијиним писмом, а осталима је пристав показивао печат као знак овлашћења (члан 62). Ратник који би се вратио из војног похода није чак три недеље морао да се одазове позиву (члан 62). Жена није морала да се одазове позиву пристава, али је била дужна да о томе обавести мужа (члан 104). Веома је строг био пропис по коме би тужени бивао ослобођен ако се тужитељ не би појавио на суду у заказаном року.

Цар је могао да прати и процењује примену и деловање само првог дела *Законика*. После пет година деловања потреба за његовим допунама била је очигледна. Оне су

једнако оријентисане као и одредбе првог дела – имају у виду практичне потребе и конкретне услове у Царству. Прописи из другог дела подразумевају важење „првог Законика" и на њега се позивају. Примену прописа из другог дела *Законика* Душан није могао да прати – били су на снази годину и по дана пошто је он изненада умро.

Законодавно дело царево наставило је да живи дуго после његове смрти. Душанов син, цар Урош, у једном свом акту обећава Дубровчанима да ће натерати властелина Жарка, намесника у Зети, да оно што је тамо узето трговцима „плати све самоседмо". То је казна коју прописује *Законик* у члану 143 за крајишника кроз чије подручје је прошао разбојник с пленом. У оскудној изворној грађи нема података о примени *Законика* у последњим деценијама српске државе.

О судбини *Законика* сведоче сачувани рукописи у којима су током времена вршене промене. Субјективно стилизована места где је првобитно писало „царство ми" замењена су објективном формулацијом у којој се цар помиње у трећем лицу. Пошто у рукописима није сачуван свуда исти број чланова, изнете су претпоставке да је у време деспота у XV веку дошло до прераде и допуне *Законика.* Међутим, сигурних доказа за то нема. Чињеница да је *Законик* у целости био окренут конкретним приликама, да је имао у виду проблеме и тешкоће времена у којем је доношен, да је имао за циљ да утиче на мењање услова – имала је утицаја на његову каснију судбину. Приликом преписивања рукописа *Законика* није се дошло до „канона", рукописа који би се неизмењен умножавао, већ су изостављени делови који нису били актуелни. Временом је интересовање за повељу која је пратила *Законик* смањено, па се десило да је она сачувана само у једном позном рукопису с краја XVII и почетка XVIII века, и то у окрњеном облику. Изостављене су одредбе о Сасима – рударима и земљи коју би они искрчили за своје потребе, а није било интересовања за прописе о „станицима", царевим службеницима задуженим за имовину.

Са падом и последњих остатака некадашње српске државе под власт Османлија увелико се сузило подручје примене *Законика.* Нестају читави друштвени слојеви као што је властела, бригу о јавном реду и безбедности путева преузеле су власти освајача, а уведени су и други судови. Положај цркве и деловање свештенства зависили су од друге врсте прописа. Ипак, цркви је остао у надлежности, поред чисто верских, и један комплекс односа тесно повезан с црквом и вером: пре свега брачни односи, па самим тим и проблеми мираза и наслеђа. Међутим, наслеђивање, тестамент, поклони и сл. представљају материју које нема у царевом *Законику*, али је заступљена у оба пратећа законска текста – *Скраћеној синтагми* и *Закону цара Јустинијана.* То је и разлог више за већ устаљену праксу приликом преписивања *Законика* да буде здружен с тим преведеним компилацијама.

Простора за примену норми Душановог законодавства било је у малим аутономним областима под млетачком влашћу, какви су били Грбаљ и Паштровићи у зетском приморју. О практичном интересовању за *Законик* сведоче не само три рукописа (од укупно 24 позната) него и језичко и терминолошко прилагођавање, уношење локалног дијалекта и бројних италијанизама.

У земљама у унутрашњости Балканског полуострва једино се у рударским општинама са извесном аутономијом у погледу рударског права налазе слични услови за примену и чување *Законика.* Крајем XVII века настају рукописи који се надовезују на прерађене приморске верзије и удаљавају од најстарије рукописне традиције *Законика.* Изоставља се све оно што је било везано за конкретне услове, нема више помена Грка, Немаца, Латина, термини из старог уређења се замењују новим. Од два пратећа текста – *Синтагме* и *Јустинијановог закона* – образује се један под необичним насловом *Закон цара Константина Јустинијана* (или Константина и Јустинијана). Под утицајем у међувремену раширене хералдичке традиције и *Законик* се сматра „благочестиваго и христољубиваго маћедонискаго цара Стефана србскаго,

благарскаго, угарскаго, далматскаго, арбанаскаго, угровлахијскаго и иним многим пределом и земљам самодршца суштаго". Из реалне српске средине, с којом га повезује име патријарха Јоаникија, Душан је померен у некакав балканско-подунавски простор омеђен на основу веровања у присуство православног хришћанског народа.

Половина свих сачуваних рукописа припада овој млађој групи, која је популарност у XVIII веку више дуговала чињеници да је сведочила о славној прошлости него што је имала практичан значај. Штампањем у *Историји разних словенских народа* Јована Рајића (1795) *Законик* је постао доступан широком кругу читалаца, а постао је и предмет научног интересовања.

12.

ПРОТИВУДАР ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

У једном од претходних поглавља описано је стање у Солуну, великом и напредном граду који је представљао једно од најзначајнијих средишта остатака територије царства Ромеја XIV столећа. Читава Македонија и сама околина Солуна биле су под влашћу цара Стефана Душана, који је, природно, намеравао да освоји и град св. Димитрија. Да су чете српског цара стајале надомак града сведочи писмо ученог Николе Кавасила, упућено 1363. године славном Димитрију Кидону, али се његови подаци односе на стање око 1350. године. Никола Кавасила пише да се после очеве смрти вратио у Солун, где се болестан борио да сачува породичне поседе јер је, „уз све домаће бриге, мноштво наоко поштених рођака покушавало да приграби од имања оно што је измакло пажњи Срба". Пошто је Солун практично био под опсадом четâ цара Стефана Душана, граду је недостајало хране. То се види из хомилије славног Григорија Паламе, који бележи да су варвари опседали Солун, што је у њему изазвало глад, а жито је приспело једним бродом. Првих месеци 1350. године у Млецима су боравили изасланици Јована Кантакузина, па је 2. марта у Сенату расправљано о царевој молби да Република обезбеди снабдевање становника Солуна житом у време рата против Стефана Душана. Млечани нису пристали да прихвате поменуту обавезу.

Положај цара Јована Кантакузина у Солуну био је врло деликатан и после његовог победоносног уласка у Цариград (фебруара 1347) јер се у граду на власти још

увек налазила њему одлучно супротстављена странка зилота, који су се заклањали иза заштите легитимних царских права младог Јована V Палеолога. Забринут због стања у Солуну, али и због сазнања да су зилоти били у сталној вези с царем Стефаном Душаном, који није штедео дарове и обећања као награду за предају града, Јован Кантакузин је сматрао једним од најпречих задатака да среди стање у том знаменитом граду, свестан да од тога непосредно зависи даља судбина царства Ромеја. Зато је крајем јесени 1349. године коначно сачинио план за интервенцију у Солуну, где су његове присталице, предвођене Алексијем Метохитом, полако освајале терен. Цар је намеравао да се тамо упути са зетом, младим Јованом V Палеологом, „да препадом поквари планове Трибала (Срба) и да Солун ослободи од опасности". Као вешт политичар, Кантакузин је мудро оценио да млади цар Јован V Палеолог може да му буде драгоцен адут у придобијању становништва Солуна, дубоко оданог легитимној династији Палеолога. Међутим, за остваривање поменутог плана требало је придобити царицу-мајку Ану Савојску која се у преговорима дуго противила тој намери, сматрајући да њен млади син још увек није довољно искусан да би преузео такве обавезе. Јован Кантакузин је царици објашњавао да ће најпре прогнати из Солуна оне који су хтели да град предају Србима, да ће млади цар у Солуну ометати преостале издајнике, а сигурно је да, док је он тамо присутан, „они се неће одлучити да њега (Јована V Палеолога) и град предају, иако су до крајности покварени". Затим је планирао да се следећег пролећа (1350. године) с великом војском врати у Солун) и да се побрине за град, као и „о преосталој Македонији, Тесалији и Акарнанији, које су за време рата освојили Трибали (Срби)". После дугих разговора Кантакузин је најзад успео да царицу-мајку придобије за свој план.

Остварујући намеру да помогне Солуну и град спасе од српског освајања, Јован Кантакузин се обратио за помоћ зету Орхану. Он му је послао сина Сулејмана са

20 000 коњаника, заповедивши им „да заједно са царем ратују против Трибала (Срба)". У походу према Солуну Турци су имали да се придруже Матији Кантакузину, који „не беше кадар да само са војском Ромеја прође кроз непријатељску земљу и стигне до Солуна". На путу су биле „непресушне и за прелаз незгодне реке", а надмоћнији Срби су у заседи чекали Ромеје. Међутим, Турци су Матију Кантакузина пратили само до Христопоља, а онда су изненада одлучили да се врате у Малу Азију, опљачкавши успут крајеве под влашћу бугарског цара Јована Александра. После тог изненадног обрта Матија Кантакузин се вратио и распустио војску, објаснивши оцу разлоге за одустајање од похода, што је цара много наљутило.

Пошто је пропао план да Матија Кантакузин уз помоћ Орханових чета стигне до Солуна, Јован Кантакузин је одлучио да преузме иницијативу и да се са̂м упути према западу. Пред крај лета 1350. године кренуо је бродом из трачке луке Ејона, да би закратко застао код Амфипоља, где се сусрео са Брајаном, српским заповедником града (о томе ће касније бити више речи). У Солуну је Кантакузин затекао промењен однос снага јер су ојачале његове присталице предвођене Алексијем Метохитом. На скупу житеља Солуна цар је оптужио зилоте да су, „придобијени од Срба", у ствари хтели да и цара Јована V Палеолога, за кога су се тобоже борили, а и сам град „ради сопствене користи предају". Угледне међу зилотима, које је успео да ухвати, цар је повео са собом враћајући се у Цариград, а оне друге је протерао из града.

После коначног сређивања стања у Солуну Јован Кантакузин је могао да планира акције против Срба. О томе јасно сведочи његов сусрет с млетачким поклисаром Јаковом Брагандином, који га је позвао да се придружи Републици у рату против – Ђенове. Кантакузин је одговорио да то не може да прихвати будући да је „цео обузет Краљем који је, користећи грађански рат међу Ромејима, заузео не мало градова и много земље". Иако је млетачки посланик обећавао да ће Млечани сре-

дити односе са Стефаном Душаном, који је постао члан њиховог сената и имао обавезу да им буде послушан", Јован Кантакузин није прихватио поменуту понуду.

Било је неопходно да се овде изнесу основне чињенице у вези са акцијом Јована Кантакузина у јесен 1350. године, којом је Солун враћен под потпуну контролу царске власти. Међутим, то је био само први део царевог плана јер је Солун требало да послужи као сигурна база за предузимање контраофанзиве према градовима у ширем залеђу, које је држао Стефан Душан. Уосталом, у објашњавању својих планова царици Ани Савојској Кантакузин је и нагласио да ће се, после срећивања стања у Солуну, побринути и за градове и области које су, користећи грађански рат међу Ромејима, освојили Срби.

Први удар Јована Кантакузина био је усмерен према Верији, важном граду који га је међу првима у царству Ромеја признао за цара и отворио му своје капије (априла 1343). Одреди Стефана Душана освојили су Верију по свој прилици крајем 1345. године. Српски краљ је придобио угледне међу њеним житељима, а Манојла Кантакузина је приморао да напусти град и склони се у Тесалију код Јована Анђела. Сам Кантакузин износи много занимљивих појединости о нападу и освајању Верије, од којих ће овде бити наведене најзанимљивије. У напад на Верију цар је кренуо са својим савезницима Турцима, који су, „пре него што су дошли да буду под царем, пустошили обале Македоније, а и према Вотијеји". Ту су заробили сина извесног Марцелата, пастира из околине Верије, који је, да би ослободио сина, обећао цару помоћ у освајању града. Турци су својим лађама упловили у реку Бистрицу (Алиакмон) како би помогли цару у нападу на Верију.

Кантакузин доноси неке податке који сведоче о томе да је Стефан Душан придавао велики значај Верији. Ти подаци могу да буду значајни и за оцену политике српског цара у освојеним областима царства Ромеја. Стефан Душан је најпре прогнао становнике града, вероватно оне који су били присталице Јована Кантакузина, а затим је ту населио „не само војнике него и племиће, а због повољног положаја великог града". У Верији је поставио јаку војну посаду од 1 500 људи, под заповедништвом 30 архоната, као и одред немачких најамника који је одавно био у његовој служби. Јован Кантакузин доноси и неке занимљиве појединости у вези са настојањем Стефана Душана да подигне нова утврђења у Верији. Наиме, он је довео више од 10 000 радника из читаве земље, који су становали изван градских бедема, али су после напада Јована Кантакузина похрлили у град да се спасавају. Иако је у Верији постојала јака војна посада, Кантакузин је уз помоћ поменутог пастира Марцелата успео да уђе у град, а уз њега су се борили многи житељи Верије које је српски цар прогнао из града. Заповедници војне посаде – архонти, њих тридесет, склонили су се са женама и децом у једно, а немачки најамници – у друго утврђење града. Али ни њихов отпор није дуго трајао. Архонтима је цар обећао да им се ништа неће десити, па „они одмах изашавши поздравише га проскинезом, јер су сви били пријатељи". Немачки најамници су се, после краћег отпора, такође предали, а Кантакузин је био посебно милостив према њима, сећајући се да у пролеће 1343. године нису послушали наредбу краља Стефана Душана да га напусте и допратили су га безбедно у Верију. Зато им је оставио оружје и коње, даривао их сребром и отпустио Стефану Душану. Српске војнике цар је пустио да оду, као и раднике, који су одведени далеко од града да их Турци не би заробили. Заповеднике војске Кантакузин је такође намеравао да ослободи, али су они молили да их задржи, страхујући да ће их Стефан Душан оптужити „да су пристали уз цара и предали му град". На крају своје приче о освајању Верије Јован Кантакузин истиче да том приликом нико није погинуо ни од Срба ни од Ромеја, осим једног Турчина кога је убио неки Ромеј. Цар није дозволио савезницима Турцима да улазе у град, али им је, на њихову молбу, допустио да пљачкају земљу Стефана Душана. Том приликом „варвари су однели велики плен у

стоци и мало људи заробили јер су се, будући да је крај био шумовит и горовит, лако разбежали".

Освајање Верије, тог важног града коме је, како сведоче речи цара писца, Стефан Душан посвећивао нарочиту пажњу, представљало је велики успех Јована Кантакузина и подстрек за нове походе. Зато се он ускоро окренуо против града Водена (Едесе), водећи, како сам каже, знатно већу војну силу него против Верије. У тој војсци било је и много његових присталица из Верије. Кантакузин пише да се надао да ће му великаши овде прићи и „да ће остали народ придобити", али је, стигавши до града, затекао сасвим другачију ситуацију. Локални великаши ругали су му се с бедема, подсећајући га да је српски краљ с много јачом војском шеснаест година нападао град и да га је освојио тек када су они одлучили да му приђу. С подсмехом су се питали како он мисли да их с много мањом силом за кратко време савлада. У једном тренутку Кантакузин је био спреман да одустане од напада на Воден, пре свега због природно погодног одбрамбеног положаја града, коме је с једне стране тешко било прићи због језера, а с друге су га браниле стене и гудуре. Осим тога, у граду се налазила „од Трибала (Срба) постављена не мала војска", којом су заповедали четворица велможа. Међутим, оклопници с бродова саветовали су цара да ипак покуша да оружјем освоји град, па је он у свануће Турке распоредио поред бедема код језера, одакле је освајање било немогуће, а са̂м је с оклопницима напао на тврђаву. Пошто је одбрана почела да попушта, цареви људи су око подне привукли лестве бедемима и подметнули ватру под главну капију. Тако су освојили Воден. Завршавајући причу о освајању Водена, цар писац као да следи манир исказан у извештају о заузимању Верије. Наиме, он пише да нико није погинуо од Ромеја и варвара, али да је било много рањених. При том наглашава да није допустио да се „његови војници разуздају, сем оних који су први ушли и мало се окористили". Српске војнике је пустио да оду без коња, али је задржао у затвору четворицу архоната

који су њима заповедали. Прогнао је из града оне који су стали уз српског цара, а оставио је посаду од двеста оклопника и лако наоружаних војника под заповедништвом Георгија Лизика. Затим се вратио у Верију.

После освајања Водена Јован Кантакузин бележи да су му, без борбе, пришле тврђаве и мањи градови око Водена и Верије – Старидол, Петра, Соск, Деври, Острово и Нотија, као и градови у Тесалији – Ликостоми и Кастри. Цар је, како сам каже, потом мало одморио војску, а затим се упутио против Сервије, „не малог града који се налазио на граници између Вотијеје и Тесалије". Градом је, као и осталом Тесалијом, заповедао Прељуб, „један од Краљевих велможа који се особито истицао мудрошћу и храброшћу и предњачио је над другима у ратном искуству". Прељуб није желео да остане у Сервији, већ је намеравао да се врати у Тесалију, али су га присталице наговориле да остане у граду „јер, ако буде освојен, цар ће сигурно лако освојити и читаву Тесалију". Тако је Прељуб остао у Сервији, али из даље приче цара може се наслутити зашто је желео да напусти град. Прељуб није имао поверења у житеље Сервије, па је жене и децу поставио на други бедем, док су на трећем били људи „којима је заповедио да се боре против цара који напада, а за себе саме и децу". Он са̂м је запосео утврђење, а на другом бедему је поставио преко петсто Срба. Становницима изван бедема није дозволио да уђу у град, као ни њиховим женама и деци, наредивши им да се боре стојећи испред својих кућа. Ти људи су убрзо пришли Јовану Кантакузину и по кућама су „примали и смештали војску". Штавише, и они у граду били су уз цара, али су због сигурности својих (жена и деце) пришли Србима. Кантакузин веома сликовито описује добар положај Сервије, наглашавајући да Прељуб није имао потребе да копа шанчеве и утврђује град „јер довољно беше оно што је природом постојало". Припремајући акцију против Сервије, цар је најпре опустошио и опљачкао околину града, после чега је почео општи напад на његове бедеме. Трећег дана борбе по-

слао је стрелце да потисну браниоце, док су други његови људи поткопавали градске бедеме. Мештани су говорили цару да је освајање града могуће, међутим, у време најжешће борбе пале су јаке кише, па царева војска „устукну и повуче се у логор, не могавши да се истовремено боре и са кишом и са непријатељем, чврсто стојећим на бедемима, док су се сами клизали по блату“. Због кише и студени Кантакузин је наредио повлачење војске у Верију, а следили су га, са женама и децом, многи људи из подграђа Сервије, носећи нешто своје имовине. Чинили су то „не само због наклоности према цару него и што се због отпадништва ничем добром нису надали од Трибала (Срба), ако би остали под њима“. Крајем 1350. године Јован Кантакузин је из Верије отишао у Солун, оставивши у том граду као заповедника протовестијарита Дипловатаца, човека искусног и смелог, док је освојене тврђаве у Тесалији (Ликостоми и Кастри) поверио извесном Нићифору Сарантину.

Описи напада четâ Јована Кантакузина и његових савезника Турака на градове у широј околини Солуна заслужују посебну пажњу јер, и поред оправданих сумњи у потпуну веродостојност и објективност царевог мемоарског казивања, садрже драгоцене податке о стању у тим градовима под српском влашћу. Из цареве приче се може закључити да је, од града до града, ситуација била различита. Пре свега, уочава се да је цар Стефан Душан посебну пажњу посвећивао Верији, у коју је населио угледне племиће, али и радну снагу неопходну за доградњу градских утврђења и бедема. Српски цар је у Верији оставио и бројну војну посаду, којој је придодао проверене немачке најамнике. После освајања Верије (крај 1345. године) Стефан Душан је многе угледне људе прогнао из града. Према опису Јована Кантакузина, сасвим другачије стање било је у Водену, чији су се житељи неочекивано супротстављали његовој намери да Србима преотме овај значајан град.

Међутим, освајање поменутих градова и тврђава у ширем залеђу Солуна није био једини резултат контраофанзиве Јована Кантакузина у јесен 1350. године. Из царевог описа могу се наслутити још неке важне последице тог подухвата на прилике у Српском царству. Наиме, време боравка у Верији, а после повлачења из Сервије, долазили су му изасланици из „веома старих градова од старине потчињених Ромејима, а који су не мало времена потчињени Трибалима (Србима); дошли су да тајно преговарају и да моле да дође код њих јер ће га примити пошто протерају одатле Трибале (Србе)“. Стигли су и изасланици из Скопља, „чини се престонице Краља, отргнуто од државе Ромеја за време првог цара Палеолога Михајла“. Позивали су Кантакузина да дође да би му предали град. Према речима цара писца, Стефан Душан се налазио у рату против Угара, а када је чуо да он долази, није се усудио да му се супротстави и одлучио је да се повуче. Посланици из Скопља најпре су отишли Стефану Душану и молили га да им помогне у случају напада Јована Кантакузина. У једном тренутку он им је пружио наду за помоћ, али пошто су стизале страшне гласине о наступању Ромеја и Турака, отказао је помоћ „препоручивши им да се сами спасавају како би год могли јер сам не може сада да код њих дође“. Житељи Скопља су просудили „да је велика лудост да се супротстављају онима којима није смео ни њихов господар имајући толику војску“, па су дошли код цара да му предају град „радије него да буду уништени“. Када је опасност прошла, Стефан Душан их је оптужио за одметништво, али их је њихов архиепископ ослободио таквих оптужби тврдећи да нису криви јер су, пошто је Душан одбијао да им пружи помоћ, одлучили да сами себе спасавају. На крају своје приче Кантакузин закључује да су се тако сви градови поколебали и били спремни да му драговољно приђу пре него што буду уништени.

Извесно је да наведени подаци цара писца, који се, нажалост, не могу проверити подацима других извора, заслужују посебну пажњу јер постављају питање етничког карактера Скопља, важног града који се од 1282. године налазио под српском влашћу, а који је, бар по ре-

чима цара писца, био престоница Стефана Душана. У неким истраживањима изнето је уверење да је после 1282. године Скопље постало српски град, док су други истраживачи сматрали да је после српског освајања у граду остало много Грка и романизованог становништва. Као доказ, навођене су вести Јована Кантакузина које сведоче о томе да је у граду постојала византијска, односно противсрпска странка. Цареве вести су тумачене и као знак већег расула у држави Стефана Душана, а веровало се да је, осим у Скопљу, таква „опозиција" постојала и у другим македонским градовима. Међутим, следећи нити цареве приче о обраћању грађана Скопља, чини се да она има другачији смисао. Житељи Скопља се нису случајно обратили Јовану Кантакузину. То су учинили страхујући од напада његове војске и војске његових савезника Турака – а пошто је цар Стефан Душан, ангажован на другој страни, посланицима рекао да им не може помоћи и саветовао им да се сами спасавају.

Сасвим је природно да се поставља питање веродостојности цареве приче о поступцима грађана Скопља, сачуване једино у његовом мемоарском спису. Да ли је заиста у јесен 1350. године, после освајања градова у залеђу Солуна, Јован Кантакузин намеравао да са савезницима Турцима крене дубље у унутрашњост Македоније и угрози сам град Скопље. У новијим истраживањима поклања се поверење царевој причи, па се тумачи да Стефан није могао да помогне становницима Скопља јер би га то довело у сукоб са одредима Јована Кантакузина и његових савезника Турака. С друге стране, Кантакузин није кренуо на Скопље јер је проценио да његове снаге нису довољне за такав подухват.

Прича цара писца отвара још једно питање: питање личности архијереја који је житеље Скопља разрешио кривице што су се у тренуцима опасности обратили Јовану Кантакузину, настојећи да се, по савету свог господара цара Стефана Душана, сами спасавају. Треба подсетити на околност да је Скопска епископија 1346. године постала првопрестолна митрополија, њен поглавар је добио чин првопрестолног митрополита, а по рангу је долазио одмах иза пећког патријарха. Из 1346. године познат је скопски митрополит Јован, који се помиње у неким грчким хрисовуљама цара Стефана Душана издатим светогорским манастирима. Зато се можда и појавила пртпоставка да је митрополит Јован био тај архијереј који је својом интервенцијом спасао житеље Скопља репресалија српског цара. Међутим, из речи цара писца може се претпоставити да је грађане Скопља бранио можда и сам патријарх Јоаникије, коме се сасвим природно придаје само титула архиепископа. Пурковић је чак претпоставио да је Стефан Душан тада предузео неке репресалије и да је сменио многе архијереје, због чега је васељенски патријарх Калист одлучио да анатемише српску цркву.

Описујући догађаје из јесени 1350. године Јован Кантакузин наглашава да су „најмоћнији од Трибала (Срба) и раније према цару (њему) благонаклоно расположени и радије желећи да им он царује, тада су из страха кришом преговарали и подстицали га да им дође, пошто су сви желели да му што више могу помогну". Истини за вољу, треба подсетити да у свом мемоарском делу Кантакузин више пута говори о наклоности српских великаша, како за време свог боравка у Србији (1342/3), тако и после раскида пријатељства са Стефаном Душаном. Међутим, подаци цара писца у наставку излагања су сасвим конкретни. Од тих њему наклоњених великаша српског цара стигла су му двојица пребега: један се звао Хлапен, а други Толислав. За првог се каже да „заиста беше међу веома угледнима, а по роду близак Краљу, а имао је под собом и војску, која није за потцењивање, и велико имање". Други, Толислав, „нимало не беше од славних, осим што је и сам преузео власт над градовима и заповедање војском". Њих двојица су Кантакузину донели поруке осталих великаша који су били решени да се, уколико он нападне Стефана Душана, одметну и придруже му се у борби. Цар, међутим, наглашава да је проценио да се не може уздати само у одмет-

ништво већ је намеравао да се припреми и у погодан час зарати.

Од двојице поменутих велможа српског цара много је познатији Хлапен, који се овде први спомиње у изворима. Личност овог великаша, чија је успешна каријера настављена после смрти цара Стефана Душана (1355), привукла је пажњу новијих истраживача. Иако Јован Кантакузин наглашава да је он био рођак цара Стефана Душана, не може се тачно одредити степен његовог сродства с кућом Немањића. Може се само наслутити породично порекло Хлапена: жупан Радослав је имао сина Хлапена који је 1330. године као жупан управљао Конавлима, па је вероватно у питању иста личност. Али то намеће одређивање карактера Хлапенових поседа, који су се свакако налазили у јужној Македонији. Тражећи одговор на то важно питање, Христо Матанов верује да је Хлапен припадао групи великаша Душановог царства који су добили баштину у новоосвојеним крајевима. Око 1350. године, када га помиње Јован Кантакузин, Хлапенова баштина налазила се између Водена и Верије, а јужно од области Мориова која је пре 1346. године била баштина кесара Прељуба. Дакле, Хлапен је био један од великаша који су пресељени из српских земаља у новоосвојене крајеве Македоније и ту добили поседе, као и одређене управне дужности. Штавише, Матанов верује у Кантакузинову оцену да је Хлапен имао знатну војску, подсећајући на сличне примере: Хреља је имао 1 000, а Прељуб 500 војника. Каријера Радослава Хлапена, који је вероватно живео до 1385. године, много је позната после смрти цара Стефана Душана (1355), али та збивања излазе из временских оквира ове књиге. Када је реч о другом великашу Толиславу, за кога сам цар писац каже да није био нарочито угледан, о њему не постоје подаци у другим савременим изворима. Чини се вероватном претпоставка да је он био кажњен за своје неверство, пошто извори више не говоре о њему. Међутим, Радослав Хлапен је брзо повратио поверење српског цара и, као што ћемо касније видети, можда је водио његову војску у походима против Водена и Верије, градова које је у јесен 1350. године Јован Кантакузин преотео Србима.

Описујући збивања из јесени 1350. године Кантакузин помиње још двојицу великаша српског цара који су били спремни да му пређу. Први је био Брајан, заповедник Амфипоља и Кантакузинов пријатељ још из времена његовог боравка у Србији (1342/3). На путу из Ејона према Солуну Кантакузинов брод се усидрио код Амфипоља. Он је у току ноћи кришом чамцем допловио у град да би преговарао с Брајаном који, „добро расположен према цару, обећа му да ће чинити све по вољи и обавеза се да ће се са другим пријатељима цара договорити да се у погодној прилици покажу цару корисни“. После обављених преговора Кантакузин се вратио на свој брод да би наставио пловидбу према Солуну, „много се бринући да оно што је договорено не буде Трибалима (Србима) познато“. Нажалост, сам цар писац не каже шта је договорено на састанку с Брајаном.

Други српски великаш спреман да у то време пређе у службу Јована Кантакузина био је извесни Вељко, заповедник Гинекокастрона, тврђаве удаљене мање од једног дана хода од Солуна, која је много сметала том знаменитом граду „са војском од пристигавших (Стефану Душану) Ромеја и Трибала (Срба)“. Зато је, по повратку из Верије у Солун, Кантакузин кренуо на Гинекокастрон, чији се заповедник Вељко уплашио његовог доласка, па је обећао да ће му својевољно прићи, а нудио је и заклетву да ће предати тврђаву. Пошто је сматрао да је боље да тврђаву освоји без проливања крви, Кантакузин је наредио да заповедник Вељко дође у његов логор и да ту положи заклетву да ће му добровољно прићи. Вељко га је при том молио да сачека са освајањем тврђаве петнаест дана „да не би његово велико и расуто имање Трибали (Срби) отели, а његове рођаке и људе Краљ из мржње сасвим уништио“. Цар је на то пристао и вратио се у Солун, а Вељко, „наводно испуњавајући договорено, и људе и друго благо сакупи од Трибала (Срба)

и не мало посла у Солун као знак наклоности према цару и поштовања уговора". Међутим, од испуњавања Вељкових обавеза није било ништа јер, чим се крајем 1350. године цар Стефан Душан с војском појавио надомак Солуна, Вељко му је пришао и борио се на његовој страни, заборавивши уговоре и заклетве дате цару.

Са Вељком, заповедником Гинекокастрона, завршава се списак српских великаша који су, бар по речима Јована Кантакузина, били поколебани у верности Стефану Душану и спремни да пређу на његову страну. То колебање Душанових велможа, које је свакако било последица продора Јована Кантакузина и његових савезника Турака, као да показује да власт српског цара у јужној Македонији није била сасвим чврста, мада се чини да је у неким истраживањима придаван сувише велики значај тој појави. Полазећи од случаја Хлапена и Толислава, заповедника у освојеним византијским градовима, закључивано је да је већ тада, у јесен 1350. године, дошло до масовног отпадања великаша од власти цара Стефана Душана. Нису само Грци исказивали незадовољство влашћу српског цара већ су слично поступали и српски великаши којима је Стефан Душан поверио место заповедника у освојеним градовима. Посматрајући ове појаве, Матанов закључује да је до средине педесетих година XIV века Стефан Душан поделио Македонију (југозападне бугарске земље) својим великашима које је ту довео из „правих српских земаља". Они су били крупни поседници, а имали су и одређене управне дужности. Тај систем ипак није био довољно чврст, што се показало 1350/1. године, у време офанзиве Јована Кантакузина према јужној Македонији и северној Тесалији. Наведене вести цара писца о држању великаша цара Стефана Душана у данима његове противофанзиве (јесен 1350) сведоче о томе да је међу њима било извесног колебања, узрокованог жељом да се што пре прилагоде промени власти. Будући да је то била честа појава приликом промена власти у средњем веку, чини се да је из тога тешко закључивати да је већ тада постојала

озбиљна криза власти Стефана Душана у освојеним византијским градовима.

Успех противофанзиве Јована Кантакузина у јесен 1350. године био је омогућен повољном околношћу да је цар Стефан Душан тада био ангажован у рату на сасвим другој страни. У питању су сложени односи српског цара и босанског бана Стјепана II Котроманића, а између две суседне државе постојала су нека осетљива питања, пре свега спор око области Хума. Положај двојице владара суседних јужнословенских држава био је тих година посебно деликатан јер је 1342. на угарски престо дошао Лајош I Велики, који је имао озбиљне политичке планове усмерене према Балканском полуострву. Јула 1346. године требало је да дође до састанка цара Стефана Душана и новог угарског краља, када би се закључио мир између две суседне земље. Тада је заиста и дошло до споразума између Србије и Угарске.

Када је реч о односу Србије и Босне, треба подсетити да је у лето 1346. године после десетак година мира, избио рат између две суседне државе, и то због области Хума коју је држао Стјепан II Котроманић, а Стефан Душан није желео да је се одрекне. Опасност од војне интервенције српског цара према Босни била је сасвим реална јер је то време извесног предаха у његовим освајачким походима према Византији, а закључен је и мир са Угарском, тако да су његове војне снаге биле слободне за акцију. Зато је бан Стјепан II Котроманић почетком септембра 1346. године замолио Млечане да упуте посланика на српски двор како би посредовао у склапању мира између Босне и Србије. У јесен 1346. млетачки посланик, нотар Николина, кренуо је у Србију. Од Стефана Душана, кога је нашао дубоко у грчкој земљи, добио је уверавања да, за љубав Млечана, жели да живи у миру са Стјепаном II Котроманићем, али је заузврат тражио да му он врати освојену земљу – Хум. Српски цар је прихватио да се спор реши арбитражом, свакако сигуран да би одлука била повољна за њега. А верујући да ће босански бан на то пристати, предложио је да се

закључи примирје на две-три године и да се за то време обе стране уздржавају од наношења штете. Крајем 1346. године по свој прилици закључено је примирје између Србије и Босне јер се 1347. и 1348. године не помињу њихови међусобни сукоби. Примирје је истекло 1349. године, па је Стјепан II Котроманић могао да страхује од похода Стефана Душана према Хуму чим његове војне снаге буду слободне од акција на другој страни државних граница. Босански бан се поново обратио за посредовање Млечанима, обавештавајући их да намерава да подигне утврђење на ушћу Неретве. Млечани су се изјаснили против тога и предочили бану да такав корак може изазвати невоље у преговорима са српским царем. Па ипак, поново су преузели посредничку улогу између цара Стефана Душана и бана Стјепана II Котроманића, али ни тај покушај није донео успех, и то због држања босанског бана. Стање у односима Србије и Босне додатно се погоршало јер је крајем 1349. године босанска војска напала области српског цара у Приморју и опљачкала тамошње становништво.

Дакле, на самом крају 1349. године стање у односима између Србије и Босне било је врло критично, па су Дубровчани страховали од „општег рата“ српског цара и босанског бана. У пролеће 1350. године Стефан Душан се, посредством посланика Михајла Бућe, жалио Млечанима да босански бан напада и осваја његове области, објашњавајући да се уздржао од реакције само због тога што се Млечани заузимају за њега. Претио је да ће се осветити бану за учињена недела, а тражио је да му и Млечани пишу, те да га саветују да врати одузето и надокнати штету. Веома забринути због опасности по своје интересе коју је могао донети рат између Србије и Босне, Млечани су одлучили да поново покушају да посредују. Зато се у првој половини јула 1350. године упутили двојицу посланика (Тому Граденига и Николу Фалетра) у Србију и Босну. Они су тамо боравили читаво лето, путујући од једне до друге стране. Достављали су у Млетке суморне вести како нема наде да ће се двојица

владара споразумети, на шта им је одговорено да до краја септембра одлуче шта да раде.

После неколико година безуспешних покушаја посредовања око споразума Стефана Душана и Стјепана II Котроманића, српски цар је октобра 1350. године кренуо у поход против Босне. О том ратовању скоро да и нема података у изворима, али се може претпоставити да је главни удар Стефана Душана био усмерен према Хуму, земљи око које се већ дуже време спорио са Стјепаном II Котроманићем. О том правцу операција говори и Душанова намера да се на ушћу Неретве сретне с млетачким דуждем. Поход српског цара успешно је започео јер су његове чете освојиле област Хума, као и град Нови на Неретви. Потом је намеравао да се упути према северу, где су житељи Трогира и Шибеника очекивали његов долазак и припремали му дарове. Међутим, поход је био прекинут због изненадних вести о успешној офанзиви Јована Кантакузина против градова у ширем залеђу Солуна, који су били под српском влашћу. Стефан Душан је одмах кренуо према Македонији. У Хуму је по градовима оставио малобројне посаде које нису могле да пруже озбиљнији отпор, па је после неколико месеци Стјепан II Котроманић поново освојио ту област.

Приликом повратка на ратиште у Македонији пут је цара Стефана Душана и његову супругу Јелену водио преко Дубровника, па су 25. октобра 1350. године органи Републике одлучили да се српски владарски пар свечано дочека. Два ратна брода су, под командом Савина Бондића, отпловила у Цавтат по угледне госте, који су 13. новембра кроз Приморску капију ушли у Дубровник. Цар и његова супруга добили су богате дарове – свилене и вунене тканине, а поводом њиховог боравка у граду су приређене многе свечаности. Стефан Душан је одсео у Кнежевом двору, а Јелена – у кући неког племића. Међутим, у жељи да што пре стигне у Македонију српски цар је брзо напустио Дубровник, док се царица Јелена задржала у граду јер је Велико веће крајем 1350. године расправљало о поклонима за њу.

Крајем 1350. године српски цар се нашао под бедемима Солуна јер је био обавештен да се војска Ромеја и Турака вратила, а да је сам Јован Кантакузин с бродовима и мало варварске пешадије стигао у Солун и освојио Верију, Воден, као и много других малих градова. Војска српског цара није била нарочито бројна, али ипак је била јача од оне којом је располагао Контакузин. Тада је поменути Вељко, заповедник Гинекокастрона, поново пришао Стефану Душану, заборавивши на уговоре и заклетве дате Кантакузину. Стефан Душан је послао изасланике Јовану Кантакузину, најпре га оптужујући за незахвалност јер је, користећи прилику и заборављајући све оно добро што је раније од њега доживео, освојио његове градове, истерао оне који су чинили посаду у тврђавама и „запленио је не мало блага“. Предложио му је да се састану и да, расправљајући о размирицама, склопе споразум, прекину рат и обнове уговор о миру. Кантакузин је на састанак дошао с младим царем Јованом V Палеологом, док је с друге стране приспео цар Стефан Душан. Владари и њихова пратња били су наоружани.

Пре него што се пређе на опис преговора двојице бивших пријатеља, а сада љутих противника, који су одржани можда баш у Гинекокастрону, тврђави надомак Солуна, треба разрешити важно питање – да ли је иницијатива за сусрет потекла од цара Стефана Душана. Чини се да нема разлога за сумњу да је предлог потекао баш од српског цара, што је Јован Кантакузин спремно прихватио.

Као непосредан учесник, цар писац је у свом мемоарском делу оставио детаљан опис преговора с царем Стефаном Душаном. Његово приказивање свега што се крајем 1350. године догодило надомак Солуна често је замагљено беседничким размишљањима и фразама, али ћемо ипак покушати да издвојимо суштину описаних преговора. Најпре је узео реч Стефан Душан, пре свега оптужујући Кантакузина да је започео рат и показао незахвалност према њему. Подсетио га је да је као прогнаник из царства Ромеја дошао у Србију, као и да су његови непријатељи слали многа посланства и обећавали српском цару „не мали део државе Ромеја“ само да преда заробљеног Јована Кантакузина, или да га држи затвореног. Међутим, он то није учинио, већ је царево пријатељство ценио више „од великог блага и толиких градова и велике и благородне земље“. Штавише, два пута му је с војском помагао у борби, а он је све то заборавио, па је, водећи варваре, „једне градове оружјем освојио, а не мало му их је због страха пришло“. Затечене војничке посаде и многе племиће побио је или у робље претворио. Ипак, Стефан Душан је рекао да, и поред тога, не жели да буде његов непријатељ. Позвао га је да, оставивши сваку ситничавост, обнове раније пријатељство и уговоре и тиме задрже оно што сваки од њих двојице има. Српски цар је изговорио и значајне речи: „Ако те стварно жалости што сам присвојио неки део државе Ромеја, онда треба да имаш на уму да и сам имаш много пута више, присвајајући од исте (државе Ромеја) што другом припада.“

Разуме се да Јован Кантакузин детаљно преноси своју беседу изречену као одговор српском цару. Најпре му је исказао захвалност што му је помогао у невољи када беше прогнан из државе Ромеја и што му је указивао већу част него пријатељу: „Скоро ми уступи сву власт не само увек дајући ми првенство него и свим поданицима заповедајући да се према мени односе као према оном ко њима царује и да указују свако поштовање и почаст.“ Нарочито је истакао благонаклоно држање које је према њему показивала Душанова супруга Јелена, као и сви великаши и војска. Сада га Стефан Душан бесмислено оптужује „да са једне стране прима доброчинства, а да је с друге незахвалан према доброчинитељу“. Затим Кантакузин прелази на оптужбе против Стефана Душана, који је покренуо рат против њега. Подсећа га да је још у току преговора као награду за савез тражио градове и земљу Ромеја, на шта он није пристао, већ су се споразумели да Стефан Душан задржи градове које је освојио за живота цара Андроника III Палеолога. Када су га

за цара признале Тесалија и Верија, почео је да му ради о глави: наговарао је Солуњане да га нападну, опозвао је Немце које му је уступио, а спремао му је и заседу на Вардару. Постао је савезник Алексија Апокавка, па је с војском продро у Македонију, истерао из Верије његовог сина Манојла, а освојио је и град Сер. Затим је освојио Тесалију и Акарнанију, а под његовом управом су и многи градови Македоније. Кантакузин се пита „да ли су то поступци пријатеља". При том подсећа да је спречио чете Селџука да пустоше територије Стефана Душана, као и да му је пре и после уласка у Цариград слао посланства, молећи га да не крши заклетве, а он је покушао да га обмане варљивим речима. Најзад, Кантакузин правда акције за повратак поменутих градова које је Стефан Душан освојио јер то је обавеза сваког цара Ромеја. Из свега што је изнео он закључује да се није показао неправедним, нити је кршио заклетве, па је позвао Стефана Душана „да, ако жели да праведно поступи, врати Акарнанију и Тесалију и друге градове Македоније". Тако би могли да обнове раније уговоре и заклетве и да поново постану пријатељи. Уколико то не жели, нека зна „да му ништа неће уступити од царства Ромеја, већ ће се потрудити да врати и све што је отето".

На цареве речи Стефан Душан није могао ништа да одговори „јер њему беше јасна неправда и кршење заклетве". После краћег ћутања замолио је цара да остану насамо. Тада му је признао да је прекршио заклетве и уговоре „тиме што држи градове Ромеја, али није хтео да их преда, него замоли цара да, сећајући се оног доброг што му је учинио, ода захвалност тиме што ће склопити уговоре да свако задржи оно што има". Пошто Кантакузин на то није пристао, привремено су се разишли, договоривши се да се следећег дана поново састану. Том приликом Стефан Душан је изјавио да осећа велики страх од цара, признавши окупљеним Србима и Ромејима да се никога у животу није тако плашио као њега. Када га је цар упитао зашто је пристао да се уврсти у сенаторе Венеције иако је од сваког од њих имао већу власт, Стефан Душан је одговорио да је тако поступио из страха. Па ипак, српски цар није желео да напусти градове, већ је предложио да Кантакузин задржи Верију, Воден и друге тврђаве и мање градове. Око градова се спорио не из користољубља, већ због стида пред својима и другим владарима, да не би видели како у страху од цара „без борбе напушта толике градове које је толико времена стицао, потрошивши силне новце и са војском претрпевши толико мука и опасности". Пошто је Јован Кантакузин видео да српски цар не жели да попусти, да неће да чини оно што је праведно, „нити да се повуче из градова који Ромејима припадају и које, освојивши неправедно, држи, запретио је ратом". Међутим, пошто припремљена војска није стигла, он ће се вратити у Цариград, припремати се преко зиме и чим пролеће гране, напашће Стефана Душана. „Будући да то и сам знаш, припремај се да се браниш и да се бориш до краја."

Када је Стефан Душан чуо да цар одлучно говори о рату, видно уплашен молио је да се нађе неко решење, све препустивши цару. А Кантакузин је, схвативши незгоде рата, а и сажаливши се на Србе који су, иако непријатељи, били исте вере, рекао српском цару да треба да врати градове обухваћене заклетвама. Али пошто је видео да је Стефану Душану веома стало до градова и да сматра „да ће не мали део живота изгубити ако би их одмах лишио", предложио је следећу поделу територије. Ромејима треба да припадну Акарнанија, Тесалија, Сервија и између њих градови Верија, Водена, Гинекокастрон, Мигдонија са насељеним грдовима, као и села око Струме – до граница Сера и брда Тантесана. С друге стране, Стефану Душану би припали Зихна, Сер, Мелник, Струмица, Касторија, те друга села и мањи градови Македоније. Предложено је да се о томе сачине уговори, што је Стефан Душан прихватио „и сви су се радовали миру, и Трибали (Срби), и Ромеји". Цар је угостио Стефана Душана и његову пратњу, а присутан је био и млади цар Јован V Палеолог „који је учествовао у слављу са царем тастом".

После свечаног обеда приређеног у част споразума договорено је да сутрадан Јован Кантакузин одреди пет ромејских великаша да преузму градове, а Стефан Душан да одреди исто толико својих велможа да предају градове. Цареви Јован Кантакузин и Јован V Палеолог су потом отишли у Солун, а Стефан Душан – у свој логор. Међутим, током ноћи у табор српског цара кришом су приспели неки људи из пратње Јована Кантакузина, саветујући му да не предаје градове, већ да покрене рат против цара јер он сада нема за бој спремну војску, али ако се врати у Цариград, може да се припреми за рат. Обећавали су Стефану Душану да ће убедити младог Јована V Палеолога да се споразуме с њим и да заједно поведу рат против Кантакузина. Сматрали су да је недопустиво да Кантакузин влада, лишавајући Јована V Палеолога од оца наслеђене власти. Стефан Душан је био веома срећан због доласка поменутих гласника; „изјавио је да ће радо цару Палеологу бити савезник против цара таста и да ће испољити сваку бригу и наклоност према њему". У зору је српски цар упутио посланике Јовану Кантакузину, отказао је мир и опоменуо цара да, „ако би хтео да има недавно освојене градове, штавише и одмах неке враћајући, неће га убедити да не покрене рат. А ако не би желео, нека се спреми да изађе у бој јер ће са свом силом ратовати." Сам Кантакузин наглашава да није био много узнемирен одбијањем Стефана Душана „јер је знао како ће моћи да га примора да преко воље учини оно што је право". А љутио се на Ромеје, слутећи да ће то изазвати нови грађански рат.

Сасвим је разумљиво да је опис преговора и споразума са српским царем побудио интересовање стручњака. Ако је веровати цару писцу, Стефан Душан је пристао на поделу територија под условима који нису били повољни за њега, будући да је требало да се одрекне великих области освојених од Ромеја (Акарнанија, Тесалија, Мигдонија), као и великих градова (Верија, Сервија, Воден). Међутим, убрзо по повратку у свој логор српски цар је под описаним условима одустао од закљученог споразума и о томе сутрадан обавестио Јована Кантакузина, позивајући га на рат. Неки историчари су цареву причу примали као истиниту верујући да је заиста постигнут споразум између двојице владара, али да је ускоро Стефан Душан, незадовољан поделом територија, тај споразум поништио. Чини се ипак вероватније претпоставити да српски цар није пристао на услове споразума који му је предложио Јован Кантакузин, а према којима је требало да му преда Епир, Тесалију и делове Македоније. Таква сумња може се поткрепити чињеницом да је Кантакузин прећутао праве услове споразума с краљем Стефаном Душаном из лета 1342. године, склопљеног после дугих преговора у Паунима. Прави услови тада оствареног споразума о савезу двојице владара могу се разабрати из излагања другог савременика, Нићифора Григоре.

Сада се треба вратити причи Јована Кантакузина о томе како су се он и српски цар, поставши поново љути непријатељи, разишли код Солуна. Стефан Душан се припремао за рат, храбрећи своје људе објашњењем да је сада прави тренутак за напад на Кантакузина јер он ратује са својима, „па сличи дављенику кога његови, ако би некад и успео да исплива, гурајући га поново потапају и не допуштају му да буде користан ни себи ни другима". Тако се српски цар, уздајући се „не толико у сопствену снагу, колико у несутласице и сукобе међу Ромејима", поново припремао за рат и сутрадан је у зору кренуо према Солуну. Јован Кантакузин је с пешадијом и коњицом изашао из града, али су војске подуже стајале једна према другој а да нису започеле борбу. Стефан Душан је поново послао изасланике цару, позивајући га да склопе мир под условом да свако задржи оно што поседује – уколико не жели да почне рат. На то је Јован Кантакузин одговорио да ће се поново одлучити за оно што је претходног дана договорено и да „више жели да га има за пријатеља, него за непријатеља, уколико преда градове". Ако се, пак, определи за рат, нека први започне бој у који ће ступити и он „као онај који се бра-

ни, а не онај који започиње борбу, имајући као сведоке и људе и Бога да он лично не чини неправду, него да се њему неправда наноси, нити да он крши задату реч, нити је готов да се рђаво понесе према пријатељу, него да од невоље креће тамо где не жели". Стефан Душан је потом још једном упутио изасланике у Солун, изјавивши да ни он не жели борбу, а уколико се ускоро примети покрет његових чета, то треба тумачити као повлачење. Затим се он заиста повукао у свој логор, а Јован Кантакузин се с војском вратио у Солун.

Очигледно да у тренутку непосредног сусрета за бој спремних војски надомак Солуна ниједан од двојице противника није био сигуран у по себе повољан исход обрачуна, па су се зато и повукли у своје базе. Сам Јован Кантакузин није намеравао да се задржава у Солуну, па је почео припреме за одлазак у Цариград. Пре поласка саветовао је младом цару Јовану V Палеологу да не верује српском цару јер се страховао да ће он покушати да поново покрене грађански рат међу Ромејима. Лагаће да је спреман да му помогне да врати од оца наслеђену власт и казни узурпатора, а „није извесно не само да ли ће му помоћи, како обећава, повратити власт него да ли му неће о глави радити". Потом је Кантакузин отпловио у Цариград, а у Солуну је поред Јована V Палеолога оставио свог таста Андроника Асена.

Јован Кантакузин је после повлачења супротстављених војски напустио Солун, очигледно с намером да у престоници прикупи снаге за даљу борбу, а Стефан Душан је кренуо у походе не би ли поново запосео од Ромеја преотете градове у Македонији. Већ сутрадан после повлачења својих трупа српски цар је, почетком јануара 1351, прешао Вардар и започео опсаду Водена, који је освојио издајом неких од становника. Ти људи требало је да српским четама дају знак да са лествама крену на бедеме и омогуће слободан пролаз коњима. Заповедник града Георгије Лизик с посадом од двеста људи, „одабраних војника из Византа (Цариграда)", које је оставио Јован Кантакузин, склонио се у утврђење, али

је већ на почетку борбе рањен копљем, тако да се посада предала, уз обећање да им се ништа рђаво неће десити. Српски цар је ослободио посаду, као и заповедника, извесног Макродуку, одузевши им оружје, наредио је да се Георгију Лизику „наживо очупа брада". Казнио га је не само због отпора у Водену „него и зато што му је за живота цара Андроника Палеолога у Касторији био виновник многих невоља". Стефан Душан је наредио да се Георгије Лизик везан води у Скопље да би био кажњен за „дрско понашање", али је несрећник на путу умро од незалечене ране. После освајања Водена Стефан Душан је град препустио војницима који су пљачкали и палили куће, „а већину и најугледније од становника истера наге усред зиме – управо је почињао јануар – и расу по Верији и околним градићима". Сиротиња је остала тамо и разместила се по преосталим кућама. Пошто је дошла зима, Стефан Душан је кренуо у своју земљу, а оставио је посаду у тврђави Водена.

Природно је претпоставити да противудар српског цара није био уперен само против Водена већ и против других градова које је у недавној противофанзиви претео Јован Кантакузин. Нажалост, цар писац не помиње те акције Стефана Душана, али за њих сазнајемо из других извора. У каснијој *Јањинској хроници* пише да је Хлапен, „сатрап српски", држао многе крајеве на граници Ромеја, па и Верију. Ако се пође од тих података, може се претпоставити да је у пролеће 1351. године Радослав Хлапен освојио од Ромеја Верију, у оквиру похода̂ које је Стефан Душан предузео не би ли под своју власт вратио градове које је Јован Кантакузин освојио у јесен 1350. године. Радослав Хлапен је очигледно брзо заборавио своју понуду Јовану Кантакузину да с другим велможама пређе на његову страну, па се поново приклонио српском цару чим је он с ратишта у далеком Хуму стигао у залеђе Солуна. Он је, по свој прилици, после освојења Водена постао заповедник тога града, из којег се с војском упутио ка Верији, која је, такође, остала под његовом управом. Из података извора може се

наслутити време поновног српског освајања Верије: у опису последица пада Водена (јануара 1351) Јован Кантакузин наглашава да је српски цар његове угледне житеље расуо по Верији и другим градовима, из чега је јасно да је Верија тада још увек била под влашћу Ромеја. Зато се може веровати да је Стефан Душан поново освојио Верију у пролеће 1351. године.

Из свега што је речено у овом поглављу јасно је да је противофанзива коју је у јесен 1350. године, после ликвидације зилота у Солуну, предузео Јован Кантакузин донела промене граница између царства Ромеја и Србије Стефана Душана. Брзим акцијама Јован Кантакузин је освојио градове у јужној Македонији и Тесалији. Међутим, у новијој стручној литератури изнето је тумачење да је у тим походима (јесен 1350) он освојио много више територија, штавише, да су неке од њих остале под влашћу Ромеја и после противудара Стефана Душана, који је у првим месецима 1351. године вратио под своју власт градове у Македонији.

То важно питање покренуо је Жак Бомпер нашавши међу повељама светогорског манастира Ксиропотама простагму цара Јована V Палеолога из маја 1351. године у којој се говори о томе да за топионице у Кондогрици монаси дугују двадесет перпера годишње царевом дворанину скутерију Андрији Инданису. Ту обавезу нису испуњавали „због навале Срба", па се Инданис обратио цару Јовану V Палеологу, који је наложио монасима да дају оно што дугују или да дођу у Солун на судску расправу. Полазећи од садржаја тог документа, Бомпер је веровао да је у то време источни крај Халкидике, где се налазила Кондогрица, био под влашћу Ромеја, претпостављајући да је освојен за време похода Јована Кантакузина у јесен 1350. године. Међутим, Острогорски сматра да садржај поменуте простагме не даје основа за наведено тумачење. Према његовој процени, садржај тог акта потврђује сазнање да су светогорски манастири, и поред признавања власти Стефана Душана, „сачували своје традиционално поштовање према византијском василевсу". Ксиропотамци нису могли да пређу „преко наређења издатог царском простагмом, чија је морална снага неоспорна и поред тога што иза ње није стајала никаква снага принуде".

То важно питање поново је покренуо Никос Икономидис, настојећи да у изворима, пре свега у новообјављеним повељама светогорских манастира, открије нове доказе за тумачење да су походи Јована Кантакузина у јесен 1350. године обухватили и Халкидику, са Светом гором. Најпре је обратио пажњу на податак самог цара писца да је после ликвидације зилота у Солуну (јесен 1350) прогнао Србе из тврђава око града, „једне који су умакли и пре окршаја, а неке борбом шаљући војску". Тако је очистио земљу од непријатеља „јер пре него што је цар (Јован Кантакузин) дошао у Солун, Трибали (Срби) су запосели сву земљу изван капија (Солуна). Икономидис подсећа да Јован Кантакузин у наставку детаљно описује акције против градова западно од Солуна – Верије, Водена и Сервије, па и према северу – против Гинекокастрона. Зато верује да се поменути цареви записи односе на други правац његових похода усмерених према истоку, када је он под власт Ромеја вратио полуострво Халкидику са Светом гором, које је под њиховом управом остало до 1355. године.

Такво тумачење наведених података цара писца Икономидис настоји да поткрепи подацима других извора. Најпре анализира поједине повеље светогорских манастира из времена између 1350. и 1355. године, објављене у новијим публикацијама. Неке од њих су сачуване, док се друге помињу у каснијим актима. У тим повељама, које су издали углавном цареви Јован V Палеолог и Јован Кантакузин, патријарх Калист и локални царски чиновници, решавају се разна имовинска питања светогорских манастира, као и спорови које су они имали са суседним поседницима. Чињеница да су владајући цареви Ромеја, васељенски патријарх или царски чиновници решавали имовинске спорове светогорских манастира, по Икономидисовом уверењу, сведочи о то-

ме да су у то време (1350–1355) Халкидика и Света гора биле под влашћу Ромеја. Касније је ту поново успостављена српска власт, која је потрајала до 1371. године.

Међутим, Икономидис је настојао да у изворима нађе још неке податке који би потврдили његово тумачење. Упозорио је на податак Нићифора Григоре да је почетком 1353. године александријски патријарх Григорије II стигао на Свету гору, „чини се на границу две државе, свакако Трибала (Срба) и Ромеја. Поред тога, он износи још два запажања: из времена између 1350. и 1355. године нема сачуваних повеља цара Стефана Душана светогорским манастирима; с друге стране, у то време сви светогорски проти били су Грци.

Нова Икономидисова тумачења детаљно је размотрио Душан Кораћ, кренувши најпре од садржаја поменутих повеља насталих у периоду од 1350. до 1355. године. Према његовој оцени, ти документи не дају основа за претпоставку о постојању власти цара Ромеја на Халкидици и Светој гори. Одлуке садржане у њима углавном се односе на потврде спорова и стања из ранијих година, а Кораћ развија и допуњује идеје које је изнео Острогорски. Иако се у периоду од 1345. до 1371. године Света гора налазила под влашћу Стефана Душана, његове супруге Јелене и деспота Јована Угљеше, који су после 1355. године владали у Серу, односи светогорских манастира према василевсу Ромеја имали су, сходно условима средњег века, сасвим специфичан карактер. Светогорски монаси никада нису прекидали везе с Цариградом, а ауторитет василевса Ромеја постојао је на Светој гори и у време српске власти, због чега су му се у појединим случајевима и обраћали светогорски манастири. То двојство ауторитета два цара – српског и византијског – на Светој гори сасвим је примерено специфичним условима међудржавних односа средњег века. Кораћ има оправдане резерве и према тумачењима података наративних извора, пре свега истичући да се редови Јована Кантакузина односе на акције које је он предузимао против тврђава у непосредној околини Солуна које су освојили Срби. Сам цар писац каже да су, када је у јесен 1350. године стигао у Солун, „Трибали (Срби) запоселили сву земљу изван капија (града)“. У лето 1351. године у Солун је пристигла и царица Ана Савојска. Цар Стефан Душан и царица Јелена у то време су логоровали у близини Солуна. Штавише, сам Јован V Палеолог је у пролеће 1352. године објашњавао царици Ирини Кантакузин да му је српски цар у Солун слао тајна писма. Када је реч о податку Нићифора Григоре да се Света гора налази на граници између држава Срба и Ромеја, Кораћ сматра да он има метафоричко значење. Али и да није тако, из њега се не може закључити „са које стране границе се налазила Света гора“. Разматрајући још неке Икономидисове доказе, Кораћ пре свега упозорава да је Стефан Душан јуна 1352. године издао хрисовуљу светогорском манастиру Ксенофону, документ који је сачуван у необичном облику, али издавачи нису сумњали у његову веродостојност. Када је реч о запажању да су у периоду од 1350. до 1355. године сви проти на Светој гори били Грци, Кораћ сматра да то не говори о власти Ромеја над Светом гором. Он подсећа да се питања прота највише посматра с позиција српско-грчког националног антагонизма, што, свакако, може приличити модерном добу, а не XIV веку.

13.

САВЕЗ СА ЈОВАНОМ V ПАЛЕОЛОГОМ – ТУРСКА ОПАСНОСТ – СМРТ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

После неуспелих преговора са српским царем надомак Солуна (почетак 1351), Јован Кантакузин се вратио у престоницу, где су га очекивали важни државнички послови. Са зебњом у срцу напустио је град св. Димитрија, остављајући у њему цара Јована V Палеолога. Оправдано је страховао да ће његови непријатељи учинити све да младог цара окрену против њега и убеде га да поведе борбу за повратак наследне царске власти, која му је по закону припадала. Слутње Јована Кантакузина почивале су на сазнању да су његови противници непосредно по завршетку преговора са Стефаном Душаном отишли у табор српског цара не би ли га убедили да одмах откаже споразум који је после дугих и мучних преговора под Солуном закључио са њим. Убеђивали су га да не предаје градове Кантакузину, који сада нема војску спремну за бој, већ да одмах, заједно с Јованом V Палеологом, покрене рат против њега, што је српски цар прихватио и у зору следећег дана отказао споразум са Јованом Кантакузином. Пре одласка из Солуна Кантакузин је саветовао свом зету да нипошто не верује Стефану Душану, који ће га, како је страховао, наговарати да поново покрене грађански рат међу Ромејима. При том ће га лагати да је спреман да му помогне да врати отету очинску власт, а „у ствари није извесно не само да ли ће му, како обећава, повратити власт него да му неће о глави радити".

Страхујући од злих намера својих непријатеља у Солуну, Јован Кантакузин је у граду оставио таста Андроника Асена, са далекосежним задатком да пази на држање младог цара. Он је оправдао указано поверење, убеђујући Јована V Палеолога да ништа не предузима против цара таста јер ће ионако ускоро постати једини василевс Ромеја. Међутим, противници Јована Кантакузина настојали су да Андроника Асена што пре удаље из Солуна, а да би то остварили, представљали су се као тобожњи пријатељи, откривајући му, после добијеног јемства, тајне планове младог цара: он се већ споразумео са Стефаном Душаном о покретању рата против Јована Кантакузина, али је српски цар тражио од Јована V Палеолога да му, као залог за сигурност послате војске, баш њега упути као таоца. Знајући да су ти људи раније били уз Јована Кантакузина, Андроник Асен им је поверовао, послушао савете и одмах се упутио у Цариград да би о свему обавестио свог зета. Сасвим је природно да је Јован Кантакузин био веома забринут због лоших вести из Солуна, али пошто је био заузет ратом с Ђеновљанима, није могао да се довољно посвети приликама у граду св. Димитрија.

За тренутак ћемо прекинути причу о Јовану V Палеологу и његовим плановима о савезу с царем Стефаном Душаном да бисмо посветили пажњу неким збивањима из првих месеци 1351. године, која се, такође, тичу византијско-српских односа. У Кантакузиновом спису сачувана је занимљива прича о плановима хришћанских владара Балканског полуострва у политици према Турцима. Почетком 1351. године трновски цар Јован Александар се, преко посланика, жалио Јовану Кантакузину да његови савезници Турци пљачкају бугарске крајеве. Василевс Ромеја му је на то одговорио да је, иако и сам непријатељ варвара (Турака), био принуђен да их позове као савезнике будући да цар Стефан Душан „није хтео да преда одузете градове и да према заклетвама чини оно што је праведно“. Истовремено је тражио од трновског цара да му помогне у одбрани обала Тракије

од напада Турака. Подсетио га је да има поморску силу, али да му недостаје новац, па га је молио да му пошаље колико може за опрему бродова који би пловили дуж Хелеспонта и спречавали Турке да прелазе и пљачкају обале Тракије. Када је реч о српском цару, Кантакузин је нагласио да му је познато да је и сам Јован Александар много од њега пропатио, а предвиђао је да ће, „ако постојећа војска не буде довољна да Стефана Душана принуди да чини оно што треба“, употребити Турке као савезнике.

Јован Александар је срдачно примио византијске изасланике. На једној народној светковини објавио је њихове предлоге и свечано обећао да ће послати новац за опрему бродова, али је на крају ипак отказао учешће у поменутом подухвату. Правдао се да је тако поступио због неумерених оптужби српског цара што је „драговољно пристао да даје данак Ромејима и оно што цар Кантакузин није могао да га оружјем натера, у то га је преваром убедио“. Обећање не може да испуни „јер би то нанело велику срамоту њему и његовом роду“. Разочаран бугарским одбијањем, Јован Кантакузин је покушао да убеди трновског цара да је његов савет бољи од Душановог, „који као завидљивац и сплеткар увек покушава да раскине оно што ће њему (Јовану Кантакузину) и поданицима донети велику корист“. Уз то је објашњавао да није у питању никакав данак, већ опремање сопствене војске. Иако је бугарском цару предочио најезду варвара и кајање за показану неодлучност, Кантакузин није успео да га убеди, па је и сам одустао од поменутог плана.

Подаци о покушају организовања заједничке одбране обале Тракије од Турака регистровани су у стручној литератури, а установљено је да о истим догађајима, додуше с погрешним навођењем српских владара, говори и каснији бугарски извор. Све то иде у прилог веровању у истинитост намера Јована Кантакузина да уз новчану помоћ бугарског цара организује одбрану трачке обале Хелеспонта од турског напада и пљачкања. Међу-

тим, чини се да је погрешно поменуте вести тумачити као покушај трновског цара Јована Александра да организује лигу за борбу против Турака у којој би учествовао и Стефан Душан.

Некако у време описаних преговора о одбрани трачких обала Хелеспонта од напада Турака догодила се и занимљива епизода у односима српског цара према Османлијама, новом непријатељу који је куцао на капије југоистока Балканског полуострва. У римској историји Нићифора Григоре сачуване су јединствене вести да је Стефан Душан упутио посланство османлијском господару Орхану, нудећи своју кћерку као невесту за једног од његових синова. То је учинио да би, „пошто родбинска веза учврсти међусобне односе, већа сигурност била пружена трибалској (српској) земљи". Орхан је ојачао, па су његове чете не само пљачкале „Македонију и Тракију и у Тракији Ромеје и Мизе (Бугаре) већ су и Трибалима (Србима) задавали велики страх", често пустошећи њихову земљу и одатле одвлачећи велики плен. Пошто је Орхан прихватио понуду, упутио је своје изасланике, с даровима, на двор Стефана Душана. На путу према Србији османлијски и српски поклисари упали су у заседу код прелаза Родоста, коју им је припремио деспот Нићифор II Анђео, зет Јована Кантакузина и господар поседа у Тракији, са седиштем у граду Еносу. Деспот је Орханове дарове запленио, „једне од посланика је брзо убио, а друге је живе заробио", чиме су прекинуте тек успостављене везе српског цара и османлијског господара.

Иако сачуване само у делу византијског историчара, ове занимљиве вести су одавно регистроване, уз понеки успутни коментар о политици Стефана Душана према Османлијама. Наиме, поставља се питање да ли је већ 1351. године када су преговори вођени, српски цар могао да буде свестан османлијске опасноти која се приближавала Балканском полуострву. Полазећи од података Нићифора Григоре, још је Флорински упозорио на то да су погрешне оцене да је Стефан Душан предвидео

турску опасност; он је покушао да Османлије користи у борби против Византије. Сличне оцене даје и Петар Ангелов, тумачећи да су у то време земље Стефана Душана биле још далеко од турске опасности, због чега он и није могао да буде свестан њене озбиљности.

У веродостојност вести Нићифора Григоре сумњао је Пурковић, полазећи од уверења да Стефан Душан и његова супруга Јелена нису имали кћер која би као невеста била понуђена једном од Орханових синова. Да би своју сумњу поткрепио доказима, упозорио је на Душанову повељу од 8. марта 1350. године, у којој се каже да он и царица Јелена нису били „многочедни". У повељи манастиру Светог Николе у Добрушти (1355) наглашава се да је Урош био „јединородни" син Стефана Душана. У тражењу одговора на питање да ли су Стефан Душан и Јелена имали кћерку узимана је у обзир и представа српске краљевске породице из наоса цркве у Дечанима, где је поред краља Стефана Душана, краљице Јелене и њиховог сина Уроша насликана још једна млада особа која једина нема круну, а натпис је сасвим уништен. Према неким тумачењима, то би била кћерка Стефана Душана и Јелене.

Чини се да Пурковићеве сумње нису оправдане јер је, према средњовековним схватањима, Стефан Душан могао да каже да он и његова супруга Јелена нису „многочедни" иако су, поред сина Уроша, имали и именом непознату кћерку која је требало да крене у харем Орхановог сина. С друге стране, ни напомена да је Урош био њихов „јединородни" син не мора да значи да они, поред њега, нису имали и кћерку. Зато нема разлога за сумњу у веродостојност вести Нићифора Григоре о преговорима цара Стефана Душана с Орханом (1351). Друго је питање како такав поступак српског цара треба тумачити у оквирима опште политике хришћанских владара југоистока Европе према Турцима. У тим годинама нису били свесни турске опасности ни Србији суседни господари који су, такође преговарали с Турцима, као Ана Савојска, или су их чак позивали да им буду савезници

у борби за власт, као Јован Кантакузин. У касније писаним мемоарима Кантакузин се, притиснут судбоносним освајањима Турака, чак правдао што их је позвао као савезнике у борби против супарника у царству Ромеја. Према томе, осећај турске опасности није се могао очекивати ни од српског цара, који је, као и други хришћански владари, праву истину спознао тек после првих освајања Турака у Европи (тврђаве Цимпе /1352/ и Галипољ /1354/), о чему ће касније бити више речи.

У време описаних догађаја, Солун, други град царства Ромеја, држао је Јован V Палеолог, кога је почетком 1351. године ту оставио Јован Кантакузин. Незадовољство младог цара положајем у граду св. Димитрија потпиривали су Кантакузинови непријатељи, тумачећи му да није страшно само то што је он, „имајући потпуно сву власт, њему оставио само празно име царства већ и то што га је као прогнаника одвео усред непријатељске земље, не удостојивши га никакве бриге, како је полазећи обећавао“. Тако га је одбацио као нешто некорисно „како би било од Трибала (Срба) био опсадом принуђен на предају, било да буде издан од тако разузданог и на све спремног пука“. Зато би требало да што пре поврати од оца наслеђену власт, што није тешко постићи будући да је Стефан Душан спреман „да му свом снагом помогне јер убраја Јована Кантакузина у највеће непријатеље. Штавише, и сами су спремни да му у томе помогну“. Незадовољство Јована V Палеолога својим положајем у Солуну сасвим лепо илуструју његове речи изговорене у пролеће 1352. године Ирини Кантакузин, коју је супруг послао у Дидимотику да посредује у склапању мира. Правдајући своје поступке, Јован V Палеолог оптужује таста да га је одвојио од супруге Јелене и оставио у Солуну под надзором других људи. У то време стигла су му писма цара Стефана Душана, коме су биле познате све домаће невоље Ромеја и који је „одавно освојивши, држао све до града Солуна“. Српски цар му је у писмима поручивао да прихвати споразум с њим „и спасе се са градом (Солуном), или да буде збрисан таласом његовог мора који намерава да сручи на град“. Пошто се прибрао, Јован V Палеолог је просудио „да Стефан Душан, који му у невољи пружа помоћ, није никакав варварин и безбожник“, како тврде присталице Јована Кантакузина, „него је побожан и исте вере“. Зато је и прихватио савез с њим.

Очигледно је да се Јован V Палеолог нашао у врло тешком положају у Солуну. Одреди српског цара стајали су надомак града, па није ни чудо што је млади цар послушао савете противника Јована Кантакузина и одлучио да склопи савез са Стефаном Душаном. Планови Кантакузинових противника узели су маха нарочито после одласка Андроника Асена у Цариград, кога је сам Кантакузин оставио у Солуну да чува младог цара од савета рђавих људи. Наиме, Јован V Палеолог је, после упорног наговарања, напокон послао изасланике цару Стефану Душану. Он их је лепо примио, обећавајући „да ће му војском и новцима и свом силом помоћи против цара таста и да он поврати одузету власт“. Тада је српски цар предузео све „што му је чинило корисним да одржи бескрајан међусобни рат царева, пре тога учврстивши споразуме са царем (Јованом V Палеологом)“. Нешто другачију слику о преговорима Јована V Палеолога са српским царем даје Нићифор Григора, који наглашава да је у Солуну млади цар страховао од завереничких планова таста Јована Кантакузина и његових синова Матије и Манојла. У тим данима као савезник му се понудио цар Стефан Душан „и претио да ће му приредити највеће невоље ако се браком ради сродства не повеже са њим, који је врло моћан и може да му буде користан савезник“. После дужег колебања Јован V Палеолог је пристао на савез са српским царем. Договорено је да он на српски двор пошаље као јемство супругу Јелену „због завера из њеног рода“, а да се ожени свастиком Стефана Душана, „која је још млада и сестра владара Миза (Бугара)“.

У похвалном слову Григорију Палами васељенски патријарх Филотеј пише да је он у пролеће 1351. годи-

не, после опасног путовања по бурном мору, стигао из Цариграда у Солун, али да му Јован V Палеолог није дозволио да уђе у свој епископски град. Тако је поступио јер се већ разишао с Кантакузином, а покренуо је преговоре и са „Стефаном, споменутим архонтом Трибала (Срба)", с којим је склопио уговор давши заклетву како не би изгледало да се претвара.

Наведени подаци јасно показују да је крајем пролећа 1351. године закључен уговор о савезу између Јована V Палеолога и српског цара Стефана Душана, по којем су обојица владара имала да се ангажују у борби против заједничког непријатеља Јована Кантакузина: млади цар је желео да уз помоћ Стефана Душана врати узурпирану очинску власт, а српски цар је у мешању у унутрашње сукобе Ромеја видео нову прилику за освајање њихових градова и територија. Нажалост, из приче савременика мало се шта може разабрати у вези са условима споразума о савезу двојице владара. Једино Нићифор Григора наводи да је Јован V Палеолог требало да раскине брак с Јеленом Кантакузин, која би била послата као талац у Србију, и да се ожени Теодором, сестром царице Јелене и трновског цара Јована Александра. Договор је подразумевао да Јелена Кантакузин буде доведена у Солун, будући да је боравила у Цариграду.

Наративни извори дају оскудне податке у вези са условима уговора о савезу између Јована V Палеолога и српског цара Стефана Душана, али се нешто више може разабрати из других савремених извора. То је, пре свега, хрисовуља Јована V Палеолога из јула 1351. године, којом се српском манастиру Хиландару потврђују неки поседи у држави Ромеја. У тексту се наглашава да је повеља настала на молбу Стефана Душана, који је назван „преузвишеним царем Србије и љубазним ујаком царства ми". Било је то први пут да василевс Ромеја призна српском владару царску титулу, додуше ограничену на Србију. Редови хрисовуље су интересантни као драгоцен извор за одређивање услова тог важног уговора између двојице владара, природних савезника у борби против

Јована Кантакузина, као и времена када је он закључен. С једне стране, сасвим је извесно да је уговором било предвиђено да Јован V Палеолог свом новом пријатељу и савезнику Стефану Душану призна царску титулу. Када је реч о обавезама Стефана Душана, из каснијих догађаја се може закључити да су оне, пре свега, подразумевале пружање војне помоћи Јовану V Палеологу у борби против Кантакузина. С друге стране, чињеница да Јован V Палеолог у хрисовуљи из јула 1351. године испуњава једну важну тачку склопљеног споразума са Стефаном Душаном, признајући му царску титулу, јасније одређује време преговора између двојице владара и склапања уговора о савезу. Преговори су вођени током пролећа 1351, а уговор је закључен крајем пролећа исте године.

Најзад, треба упозорити да се, као и у неким другим случајевима, и овде вести двојице савремених византијских историчара у понечему разликују. Према причи Јована Кантакузина, преговоре је покренуо цар Јован V Палеолог, кога су рђави саветници, а његови непријатељи наговорили да у борби против свог таста потражи помоћ Стефана Душана. С друге стране, према Нићифору Григори, српски цар је био тај који је Јовану V Палеологу слао тајна писма, дајући му да бира између две ствари: да остави супругу Јелену, ожени се његовом свастиком и тако спасе себе и Солун, или да буде „збрисан таласом његовог мора које намерава да сручи на град". Чини се да дилема којој причи треба веровати овде није важна јер је извесно да су обе стране биле заинтересоване да заједничким снагама поведу борбу против Кантакузина.

Јован Кантакузин је у престоници благовремено био обавештен о догађајима у граду св. Димитрија. При том је изјавио: „Јован V Палеолог је већ започео рат, склопивши споразуме са Краљем да би, добивши одатле трибалску (српску) војску, кренуо на мене; сматрам да то неће користити ни њему, ни поданицима, ни њима". Тада је, кажу, његове мисли „обузео страх гори од смрти", али у тим данима, без обзира на поменути страх,

није могао да се окрене догађајима у Солуну пошто је био заузет ратом с Ђеновљанима (1350–1352). Ипак, желећи да спречи остварење уговора између Јована V Палеолога и српског цара, Кантакузин се сетио царице Ане Савојске, с којом је још 8. фебруара 1347. године склопио споразум о односу према младом Јовану V Палеологу, као и о узајамним правима и обавезама двојице владара. Позвао је царицу-мајку у славни престонички манастир Богородице Одигитрије, где је пред божанском иконом чврсто обећао да ће Јовану V Палеологу оставити читаво наследство царства „под условом да се одрекне свих веза са Краљем и одмах се врати у Византзаконитој супрузи". У разговору с царицом Кантакузин је изјавио да би он и раније уступио престо њеном сину, али га је у тој намери спречио рат са Србима и Латинима. Био је спреман да бира између две ствари: да, боравећи у Цариграду, до краја живота „царски управља по вољи зета цара пословима одатле до Селимврије, или да, изабравши тишину и миран живот, код куће остане". Обећавао је да ће се повући у манастир, све то условљавајући прекидом веза Јована V Палеолога са српским царем. Дата писмена обећања Кантакузин је потврдио најјачим заклетвама, „узевши као јемца пресвету Богородицу". Царица-мајка Ана Савојска је, наводно, прекорела Кантакузина што је, супротно њеним саветима и молбама, оставио Јована V Палеолога у Солуну, и то у друштву рђавих људи.

Јован Кантакузин је успео да наговори Ану Савојску да пође у Солун не би ли свога сина убедила да откаже уговор са српским царем и да живи у миру са својим тастом. Средином лета 1351. године царица је приспела у град св. Димитрија, затекавши већ „јако распламсан рат". Стефан Душан и његова супруга Јелена тада су се налазили надомак градских бедема, „заједнички подстичући међусобни рат Ромеја". Кантакузин се није преварио када је важну мисију у Солуну поверио Ани Савојској. Његови непријатељи указивали су велике почасти Јовану V Палеологу, желећи да га на тај начин убеде у своју наклоност према њему и забринутост због неправди које је трпео. А све то је „као паучину раскинула царица". Најпре је саветовала сину да ради оно што је потребно и наговорила га да, добро схвативши ствари, „поштује родитеље и да се свему покорава што ови, волећи га више од свих, саветују", а затим се окренула против бунтовника, „заплашила их и приморала да одустану од безумља". После тога је отишла да преговара са Стефаном Душаном и његовом супругом Јеленом, који су боравили надомак солунских бедема. Прекоревала их је што су прихватили нешто што је неправедно и зло јер, поред толиког кршења уговора, „још међу њима (Ромејима) подстичу грађански рат од којег ће Ромеји, међусобно ратујући, сасвим нестати, а они (Срби) ће са њихове земље за себе уживати плодове". Убедила је цара Стефана Душана да се повуку „управо као да су се јавно постидели због недостојности оног што су чинили".

Наведени подаци сведоче о томе да је Јован Кантакузин успео, посредством царице Ане Савојске, да одврати зета Јована V Палеолога од даљих планова о савезу са Стефаном Душаном, који му је обећавао помоћ у борби за повратак отете очинске власти. То је суштина приче о мисији Ане Савојске, пропраћене многим појединостима у које се није увек веровало. Приликом тумачења читаве приче исказиване су сумње у искреност Кантакузинових намера да се повуче у миран живот, па чак и замонаши, остављајући сву власт зету Јовану V Палеологу.

Тако је у лето 1351. године изгледало да је Јован Кантакузин остварио своје жеље. Будући да није могао да се лично ангажује у Солуну, тамо је упутио царицу-мајку Ану Савојску, која је одвратила сина Јована V Палеолога од савеза с царем Стефаном Душаном. Можда је Ана Савојска обавила и други део посла преговарајући са српским царем и његовом супругом Јеленом, после чега су се они повукли од бедема Солуна. Међутим, догађаји који су ускоро следили показали су да је смиривање одно-

са између двојице царева било само привремено јер је уследила нова етапа обрачуна породица Палеолога и Кантакузина око царског трона. А у тој новој етапи борбе супротстављене стране поново су ангажовале старе савезнике Турке Османлије из Мале Азије, као и цареве Србије и Бугарске са европске стране Босфора.

Иако је под утицајем своје мајке одустао од борбе против Кантакузина, Јован V Палеолог очигледно није био задовољан положајем и статусом у Солуну. О томе сведоче његови захтеви упућени Јовану Кантакузину да му уступи град Енос и неке тврђаве на трачкој Халкидици (област Волерона), у ствари делове апанаже Матије Кантакузина коју је он добио 1347. године. Сам Кантакузин каже да га је такав захтев зачудио будући да је, сходно свом обећању намеравао да власт преда младом зету. Није без основа претпоставка да је Јован V Палеолог тако поступио под утицајем мајке Ане Савојске, која никада није била наклоњена Јовану Кантакузину. Желећи да поменуту намеру што брже оствари, Јован V Палеолог је почетком 1352. године напустио Солун, запутивши се у Цариград. У граду св. Димитрија остала је његова мајка царица Ана Савојска. Кантакузин пише да су на путу према престоници, а према његовој заповести, Јовану V Палеологу указиване све царске почасти. Млади цар је приспео у Цариград почетком фебруара 1352. године. Јован Кантакузин је намеравао да у престоницу доведе и свог првенца Матију како би се он и Јован V Палеолог коначно нагодили око поделе поседа у Тракији. Али пошто Матија није дошао, цар је морао да испуни захтев свог незадовољног зета: пристао је да му уступи поседе у Тракији, с градовима Еносом и Дидимотиком. Почетком марта 1352. године Јован V Палеолог је напустио престоницу и запутио се да преузме поменуте градове.

Иако се могло веровати да су добијањем градова у Тракији задовољене амбиције Јована V Палеолога, његов таст је оправдано страховао од нових сукоба с Матијом Кантакузином, чији су се поседи налазили у су-

седству, са седиштем у Адријанопољу. Јован Кантакузин је зету обећао да ће, по окончању рата с Ђеновљанима, доћи у Тракију да би средио његове односе с Матијом Кантакузином. Желећи да предупреди избијање сукоба, он је крајем марта или почетком априла 1352. године послао у Дидимотику поверљиво посланство предвођено његовом супругом Ирином. У њеној пратњи били су Филотеј и Митрофан, митрополити Хераклеје и Мелника, Јован Фил и васељенски судија Манојло Анђео. Ирина Кантакузин понудила је зету Јовану V Палеологу да задржи добијене градове и да њима управља по својој вољи, а да други градови остану потчињени Јовану Кантакузину. С Матијом Кантакузином, кога може сматрати подаником, треба да живи у миру, а овај треба да га сматра братом и господарем, али да држи Адријанопољ и друге градове пошто је одговоран једино свом оцу, Јовану Кантакузину, који је за себе задржао право да се стара о деци – Матији и Јовану V Палеологу – и да исправља њихове грешке. Јован V Палеолог није желео да призна самосталан положај свог шурака, а посланство је кривицу за такав поступак приписивало људима из његове околине.

Будући да је очигледно тињала стална мржња између Јована V Палеолога и његовог шурака Матије Кантакузина, било је само питање времена када ће избити отворени сукоби међу њима. Припремајући се за тај обрачун, Јован V Палеолог је намеравао да се за помоћ обрати Османлијама. У лето 1352. године упутио је посланике Орхановом сину Сулејману, који су му носили дарове и писма. Сулејман је посланике примио благонаклоно и узвратио даровима, али није био спреман да се ангажује у борби на страни младог цара. Иако није обезбедио помоћ Османлија, Јован V Палеолог је са одредом турских најамника кренуо против шурака Матије Кантакузина, чије је седиште било у Адријанопољу. Користећи наклоност становништва, његови одреди су освојили већи део града, а Матија Кантакузин се с присталицама склонио у утврђење (акропољ), одакле је у

Цариград слао позиве за помоћ. Одмах пошто је добио позив, Јован Кантакузин је кренуо према Адријанопољу, водећи, осим Ромеја, чете Турака и Каталонаца. Његова брза акција приморала је Јована V Палеолога да напусти Адријанопољ и да се с личном пратњом повуче у Дидимотику, оставивши у граду нешто Турака и Ромеја. Кантакузин је потом с војском кренуо у напад на градове који су припадали младом цару и опустошио их, пре свега Черномен, али није желео да напада свог зета који се повукао у Дидимотику.

Боравећи у Дидимотици, Јован V Палеолог је предузимао походе против градова који су припадали његовом тасту, али је проценио да је за успешну борбу против Кантакузина и Турака неопходно да потражи помоћ са стране. Одлучио је да се поново обрати Стефану Душану и „затражио је, према уговорима, помоћ у борби". Очигледно је да се овом приликом он позивао на обавезе које је српски цар преузео према уговору о савезу с краја пролећа 1351. године. Стефан Душан је пристао да му помогне и пошаље војску, али под условом да у Србију као талац дође царев брат деспот Михајло. Када је петнаестогодишњи Палеолог приспео у Србију, Стефан Душан је послао помоћну војску од 7 000 коњаника којима је заповедао казнац Бориловић, „заиста један од најугледнијих међу Трибалима (Србима)".

Према исказу Јована Кантакузина, његов зет је затражио помоћ и од трновског цара Јована Александра, који му је послао војску јер је сумњао да Кантакузин не спречава Турке да пустоше бугарску земљу. Сам Кантакузин је, сазнавши за поменуте кораке свога зета, затражио, као помоћ, војску од Орхана, „тако да су обојица (царева) са великом ратном спремом кренули да међусобно ратују".

Вести Нићифора Григоре о настојању супротстављених страна да осигурају помоћ у предстојећем обрачуну знатно су оскудније. Јован V Палеолог затражио је војску од цара Стефана Душана „јер је, наиме, дошло до тога да је држава Ромеја, због грађанских ратова, пала у

такву немоћ да они који су на власти ни себи самима, а ни онима који су им били потчињени нису били у стању да обезбеде миран живот без помоћи са стране". А Јован Кантакузин је намеравао да са Орхановом војском и Ромејима из заседе нападне Србе, па „ако у томе не успе, да се са Турцима врати у Цариград и припрема се за одбрану од уништавања и потпуног поробљавања". Као што се може разабрати, Нићифор Григора не помиње Бугаре као савезнике цара Јована V Палеолога.

Пошто је сукоб између Јована Кантакузина и Јована V Палеолога био на помолу, било је још неких покушаја да се распаљена мржња примири. Тај деликатан корак предузео је васељенски патријарх Калист, који је са архијерејима стигао у Адријанопољ. Кантакузин је тада изразио чуђење што се њему обраћа и упутио га на зета Јована V Палеолога који је потпиривао грађански рат. Патријарх је одмах кренуо из Адријанопоља у Дидимотику, али тамо није затекао Јована V Палеолога. Он се у то време налазио у приморском граду Еносу, где је 10. октобра 1352. године закључио с Млечанима уговор о зајму од 20 000 златних дуката за рат против Јована Кантакузина. За узврат, требало је да им уступи острво Тенедос. Боравак цара Јована V у Еносу посебно је важан за одређивање хронологије сукоба између Срба и Османлија.

На путу према Еносу Јован V Палеолог је срео војску Срба и упутио је у Дидимотику да тамо сачека његов повратак, придодавши јој најугледније од својих људи и већину војске. Одмах су пристигли и Бугари, па је Јован V послао своје људе, Ромеје, да одведу Србе и Бугаре до Марице, где су се одвојено улогорили. Логор Бугара био је близу Дидимотике. У међувремену су и Османлије, под заповедништвом Сулејмана, прешле у Европу и такође се упутиле према Марици.

Пре него што се пређе на опис сукоба савезника супротстављених страна у царству Ромеја, треба нешто рећи о снази њихових војски. Извори савременика о томе дају различите податке. Према Јовану Кантакузину, српски заповедник казнац Бориловић водио је 7 000 ко-

њаника, док, с друге стране, Нићифор Григора у опису саме битке наводи да је помоћна војска српског цара бројала 4 000 људи. О снази помоћне војске Бугара нема података. Када је реч о помоћном одреду који је Орхан упутио у Европу, Кантакузин пише да је он бројао више од 10 000 људи, док Нићифор Григора каже да је Орхан из логора у Лампсаку превео преко Хелеспонта силу од 12 000 људи, „добро опремљену и наоружану".

Прешавши Хелеспонт, Турци су се, под заповедништвом Сулејмана, упутили према Марици, где су одвојено били улогорени Срби и Бугари који су кренули ка Емфитиону, тврђави недалеко од Дидимотике на западној обали Марице. Надомак Емфитиона савезници Јована V Палеолога су изненада наишли на Османлије. Бугари су се спасили бекством у Дидимотику, док су Срби заједно с Ромејима напали „надируће варваре". Супротстављајући се бројнијем и јачем непријатељу, српска војска се нашла у равници уз Марицу, на терену који није познавала и који јој није пружао никакав заклон, а њени коњи били су знатно спорији и слабији од непријатељских. Због тога су Срби највећим делом изгинули, а мањи број их је заробљен, док је њихов заповедник казнац Бориловић с малим бројем људи успео да се спасе. Када је реч о Ромејима, који су у борби показали велику храброст, најугледнији од њих су заробљени, нешто војника је изгинуло или заробљено, док се већина спасла бекством у Дидимотику.

Битка код Емфитиона (половином октобра 1352) била је последњи окршај Срба с Турцима који се може сврстати у акције Стефана Душана предузете у оквиру савезничких обавеза према супротстављеним странама у грађанском рату вођеном у царству Ромеја. Током следећих деценија сукоби Срба и Турака имали су другачије обележје: уклапали су се у одбрану крајева расточеног Српског царства од Османлија. Такви окршаји започели су судбоносном битком на Марици (септембра 1371), у којој су пали краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша настојећи да зауставе надирање Османлија који су већ

непосредно угрожавали крајеве западне Тракије и источне Македоније. Знаци османлијске опасности већ су се назирали у време поменуте битке код Емфитиона јер су исте, 1352. године Турци запосели тврђаву Цимпе на европској страни Хелеспонта, која је била и њихов први посед на тлу Балканског полуострва. Пре тога они су годинама ратовали по Тракији и Македонији, тако да су имали прилику да упознају богатство тих крајева, што их је и мотивисало да крену у њихово освајање. Покретач идеје о освајању тврђаве Цимпе, ратоборни Орханов син Сулејман, није био оптерећен неким обавезама према Ромејима, проистеклим из брака његовог оца с Теодором Кантакузин. Још опаснија од самог освајања те тврђаве била је Сулејманова одлука да у тврђави и околини насели своје ратнике, што је свакако показивало намеру Османлија да се дуже задрже на запоседнутој територији, али и да наставе са освајањем околних тврђава. Значајно је напоменути да је Јован Кантакузин одобрио насељавање Османлија у приморском крају Тракије, у жељи да му они буду што ближе уколико му затреба помоћ у борби против Јована V Палеолога и његових савезника.

Да су страховања од освајачких намера Османлија била оправдана, сведоче њихови даљи подухвати. У ноћи између 1. и 2. марта 1354. године катастрофалан земљотрес погодио је југоисточне крајеве Балканског полуострва. Његов епицентар налазио се у близини Галипоља, које је остало потпуно разорено, као и неколико трачких тврђава. Земљотрес је био праћен олујним ветром и леденом кишом. Да катастрофа буде још већа, Сулејман је већ 2. марта 1354. године наредио својим ратницима да уђу у разрушени Галипољ и околне тврђаве, које је становништво у паници напустило. Турско запоседање Галипоља унело је велики немир међу Ромеје, нарочито међу житеље престонице. Тај догађај је озбиљно угрозио углед и популарност Јована Кантакузина, који је ранијих година често позивао Турке да му помогну у борбама против непријатеља у Царству, као и против

српског цара Стефана Душана. Зато је он пожурио да упути посланике Орхану, тражећи да његови војници напусте поменуте тврђаве. Орхан му је одговорио да је то била божја воља и да су Ромеји сами напустили тврђаве. Кантакузин је нудио и новац не би ли зета убедио да из тврђава повуче војску. Покушао је да се с њим сретне у Никопољу, али Орхан није дошао на заказани састанак. Неуспех свих покушаја да приволи Орхана да напусти тврђаве на европској страни Хелеспонта знатно је умањио политички углед Јована Кантакузина, што је допринело његовој, на први поглед чудној одлуци да преда власт Јовану V Палеологу и повуче се у монашки живот (новембар–децембар 1354). У време земљотреса који је погодио југоисточне делове Балканског полуострва и пада Галипоља у руке Османлија (март 1354) догодила се занимљива епизода у византијско-српским односима. Солунски архиепископ Григорије Палама је, после краћег боравка на Тенедосу, кренуо у Цариград да у име цара Јована V Палеолога преговара о миру с Јованом Кантакузином. На том путу недалеко од Галипоља заробили су га Турци, па је у њиховом ропству провео више од годину дана – до јула 1355. године када су га ослободили Срби тако што су платили откуп.

После турске победе код Емфитиона знатно се погоршао положај Јована V Палеолога у Дидимотици, па је он одлучио да пошаље изасланике Јовану Кантакузину. Али покушај склапања мира остао је без резултата. Зато је млади цар одлучио да се склони на неко безбедније место. Напустивши крајем 1352. године Дидимотику, он је са супругом Јеленом и сином Манојлом, преко Еноса, Солуна, Лемноса и Самотраке, приспео на Тенедос.

Пораз српских чета које је предводио казнац Бориловић (половина октобра 1352) веома је узнемирио Стефана Душана, чему је допринело и сазнање да су Турци запосели две тврђаве на европској страни Хелеспонта (Цимпе и Галипољ), које нису намеравали да напусте. Међутим, српски цар је у последњим годинама владавине (1353–1355) био принуђен да посвети пажњу се-

верним границама своје државе, које је константно угрожавала суседна Угарска. Та обавеза често је оптерећивала владаре средњовековне Србије, будући да је продор преко Саве и Дунава у унутрашњост Балканског полуострва био један од главних политичких циљева угарских краљева. У остваривању тих планова они су могли да рачунају на благонаклоност и помоћ папске курије пошто су у питању били ратови граничне земље католичког света против шизматичких владара у Србији. Тај ореол branитеља праве вере у борби против шизматика из куће Немањића угарски краљеви су радо и често користили.

Године 1342. дошло је до промене на угарском престолу јер је после смрти Карла Роберта круну св. Стефана наследио Лајош I (1342–1382), владар који је ревносније него његов претходник настојао да испуни очекивања папске курије у борби против суседних шизматичких владара, па и српског цара Стефана Душана. Зато су већ прве године његове владавине донеле нове сукобе на угарско-српској граници, у којима су обе стране имале успеха: године 1343. српске чете су пустошиле пограничне крајеве Угарске, а у другој половини 1344. и првој половини 1345. године мачвански бан Доминик пренео је ратовање на десну обалу Саве и Дунава, где је запосео неке тврђаве. После освајања Сера Стефан Душан је септембра 1345. нудио Млечанима војну помоћ у рату против Угара, која би се састојала од петсто „по немачки оружаних бораца“, али је Република ипак одустала од похода.

Ускоро је дошло до промене у српско-угарским односима јер је Лајош I своје планове усмерио у другом правцу: желео је да обнови краљевску власт над градовима Далмације, у чему је угарска круна увек наилазила на жесток отпор Млечана. Истовремено је нови угарски краљ желео да под своју власт доведе и поседе Анжујаца у јужној Италији. Из млетачких докумената може се наслутити да је у лето 1346. године дошло до састанка између Стефана Душана и краља Лајоша I јер су

29. јула 1346. године Млечани молили српског цара да се приликом сусрета с угарским краљем заузме за њихово посланство које је ишло на угарски двор. Тада је, по свој прилици, закључен мир између Србије и Угарске, чији услови нису познати.

Међутим, такво стање није дуго потрајало на северним границама државе Стефана Душана. Године 1352. краљ Лајош I закључио је мир са Напуљском краљевином, па је тако могао да поново помишља на рат против шизматичког цара Стефана Душана. Тај нови поход имао је озбиљнији карактер од претходних, будући да га је предводио сам Лајош I, а Стефана Душана је затекао у данима тешких искушења изазваних поразом српског одреда у сукобу са Османлијама код Емфитиона (половина октобра 1352). Из фрагментарних података извора може се наслутити шта се у последњим годинама владавине Стефана Душана (1353–1355) догађало на српско-угарској граници.

Нови сукоби између Србије и Угарске започели су походом Лајоша I 1353. године, који је имао карактер крсташког рата. Цар Стефан Душан кренуо је у сусрет непријатељу, али је, схвативши да су Угри надмоћнији, послушао савете војвода и повукао се у долину Ломнице под Рудником, где су се налазиле густе шуме. Пошто су сви путеви кроз њих били затворени и Срби очигледно спремни за отпор, угарски краљ је пристао на преговоре, до којих је дошло на обали Дунава (Стефан Душан је до реке стигао на коњу, а Лајош I се налазио у чамцу). Међутим, српски цар није могао да прихвати тешке услове споразума, па је рат настављен. Пустошећи све пред собом, краљеве чете су продрле дубоко у српске земље – све до Ломнице и Рудника. Стефан Душан је послао одред својих људи да удари на непријатеља који се неопрезно удаљио од главнине војске и том приликом су Срби запленили више од петсто коња и много опреме, али су заробили мало људи. Пошто су Угри оценили да српски војници сувише иду за пленом, они су оставили коње, припремили Србима заседу, изненада их напали,

одузели им велики плен и многе побили. То је веома погодило Стефана Душана јер су изгинули многи племићи, па је оценио да војска треба да се повуче у шуме и да не излази у равницу. Видевши да ништа не може постићи, Лајош I је одлучио да повуче своју војску, али је саградио утврђење Београд да Словени не би више упадали у његову земљу. Две године касније Лајош I је поново кренуо с великом војском на Србију. У том походу није имао успеха: његови војници су умирали „од барског ваздуха који се дизао из баруштина". Због тога су Угри морали да се врате у своју земљу.

Остављајући по страни ову занимљиву причу Мавра Орбина, свакако преузету из неког изгубљеног извора, нагласићемо да подаци извора сведоче о томе да се ратовање између Угарске и Србије наставило и у лето 1354. године, као и да су на бојишту или близу њега била обојица владара. Краљ Лајош I је 12. јуна 1354. боравио у Земуну, а 16. јуна у Београду, док се тих дана Стефан Душан налазио недалеко од северних граница своје државе, очекујући напад Угара. Августа 1354. године он је боравио у Пакларима, одакле је писао патријарху Јоаникију позивајући га да што пре дође на састанак у манастир Жичу. С друге стране, Стефан Душан је 14. августа 1354. године у Брусници под Рудником издао повељу којом Хиландару потврђује село Лесковљане, дар госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја. По свој прилици, на ову епизоду рата односи се и прича Мавра Орбина: Лајош I је с великом војском продро у Србију, а борбе су се водиле између Београда и Рудника. Угарску војску предводио је славонски војвода Стефан, брат краља Лајоша I. Његове чете су страдале од болести чији је узрок био баровит и влажан терен. Од те болести, по свој прилици маларије, умро је и војвода Стефан (9. августа 1354), због чега је угарска војска морала да се повуче у своју земљу.

Угарска опасност, која је током владавине Стефана Душана више пута запретила северним крајевима српске државе, приморала је српског цара да у лето 1354.

године предузме важан дипломатски корак: покушао је да се приближи новом папи Инођентију VI (1352–1362). Душан је добро знао да је целокупна политике круне св. Стефана према његовој држави била саставни део планова папске курије која је у Угарској, граничној земљи католичког света, увек видела сигурног заштитника праве вере суседних шизматичких владара. Свестан таквог положаја Србије према Угарској, цар Стефан Душан је желео да, приближавањем папској курији, промени политику и став Лајоша I, али је зато морао да испуни нека очекивања папе Инођентија VI, који је, као и његови претходници, сматрао да је Угарска била „заштитник папски на Балканском полуострву".

Међутим, чини се да се могу наслутити још неки политички разлози који су навели српског цара да почне преговоре с папском куријом, чије је седиште тада било у Авињону. То је, пре свега, била очигледна опасност од даљих похода Османлија, која се јасно разазнавала после њиховог запоседања тврђава Цимпе и Галипољ на европској страни Хелеспонта. Ако је Стефан Душан неколико година раније (почетком 1351) могао и да помишља на преговоре и савез са Орханом, догађаји који су уследили отклонили су код хришћана Балканског полуострва сваку недоумицу у вези са даљим плановима Османлија и наговестили су блиску опасност, која ће снаћи и југоисточне крајеве Српског царства. Идеја српског цара била је да покуша да уједини снаге хришћанског света за борбу против неверника, која би се водила уз благослов папске курије. Преговоре Стефана Душана са Инођентијем VI можда су условили и неки унутрашњополитички разлози. Наиме, познато је да је у српској држави живео знатан број католика о чијој заштити се бринула њихова црква, па је сасвим природно да је о томе и раније било преговора с претходницима Инођентија VI на папском трону.

Покретање преговора с папом Инођентијем VI представљало је важан дипломатски корак, који се могао учинити само у сагласности са српском црквом и

њеним поглаваром. Већ је речено да је Стефан Душан августа 1354. године позвао патријарха Јоаникија на разговор у манастир Жичу, где се он изненада разболео. По сопственој жељи тешко болесног патријарха понели су пут Пећи, али је он умро у Полумиру на Ибру, недалеко од Жиче (3. септембра 1354). Може се веровати да је цар Стефан Душан желео да чује мишљење свог патријарха о преговорима с папом Инођентијем VI јер је извесно да је споразум с папском куријом подразумевао и неке важне уступке са српске стране, пре свега приклањање Стефана Душана и његових поданика католичкој вери. Можда се, као добар православац, патријарх Јоаникије успротивио намери свог цара да, зарад политичке користи, прихвати католичку веру и призна примат папе. Изнете слутње о ставу патријарха Јоаникија према преговорима с папском куријом можда налазе потврду у писму Инођентија VI, које је он крајем 1354. године упутио српском патријарху. Наиме, папа му је пребацивао да је неканонским путем дошао на положај поглавара српске цркве – будући да тада још није имао обавештење о његовој смрти.

Подаци извора указују на то да је српски цар и пре 1354. године помишљао на преговоре с папском куријом. Почетком 1347. скадарски епископ Марко обавестио је папу Климента VI (1342–1352) да је Стефан Душан, „надахнут Духом светим, а бринући се за спас своје душе и свога народа, спреман да напусти шизму и да се приклони светој католичкој вери". Марта 1347. године папа Климент VI упутио је писмо српском цару, али и неким угледним људима на његовом двору – протовестијару Николи Бући из Котора, кесару Гргуру Голубићу, као и кнежевима Котора, Бара и Скадра, молећи их да утичу на свога господара да прихвати црквену унију. Иако од даљих преговора с папом тада ништа није остварено, цар Стефан Душан је можда покушао да се преко француског двора приближи Западу. Према причи Мавра Орбина, он је 1351. године послао у Француску протовестијара Николу Бућу са задатком да запро-

си кћерку краља Шарла од Валоа (1350–1364) за његовог сина Уроша. Француски суверен је срдачно примио Душановог поклисара. Будући да му се веома допао, даровао му је љиљан да га стави у свој грб, а што се тиче планираног венчања, одговорио је да „би то више него радо учинио кад би Стефан Душан и његов син били римског обреда“. Пошто је поменути план с француском невестом пропао, Стефан Душан је за сина Уроша запросио Јелену, кћерку влашког кнеза, и то венчање је обављено.

За односе цара Стефана Душана с папском куријом у Авињону важна је околност што је 1352. године за папу изабран Инoћентије VI, човек с много одлучнијим ставом у преговорима о црквеној унији које је водио са византијским василевсом Јованом Кантакузином. Из одређених разлога, о којима је било речи у претходном излагању, цар Стефан Душан је предузео одлучан корак у преговорима с папом: у лето 1354. године упутио је у Авињон репрезентативно посланство које су сачињавали општи дворски судија Божидар, кефалија Сера Нестонг и угледни Которанин Дамјан. Посланство је у Авињон путовало преко Венеције јер је 16. јуна 1354. године млетачки сенат одлучио да папи Иноћентију VI пошаље писма и препоручи му српске посланике.

Папа Иноћентије VI је у резиденији *Вила нова* примио поклисаре српског цара, кога је писмом од 25. августа 1354. године обавестио да ће ускоро послати своје легате у Србију. Из папиног одговора се може закључити да је Стефан Душан у писму овереном златним печатом обећавао да ће га признати као оца хришћанства, заступника Христовог и наследника св. Петра. Обећавао је такође, да ће променити однос власти према католицима у Србији: они више неће бити принудно покрштавани, биће им враћене скоро све отете цркве и манастири, а сви епископи, опати, свештеници и клирици моћи ће да се врате у своје цркве и манастире и да врше службу по обредима католичке цркве. Сва та обећања посланици су потврдили заклетвом пред јеванђељем.

Из папиног писма се види да је цар Стефан Душан био спреман да прихвати папски примат и католички веру, а очекивао је да ће га Иноћентије VI именовати и благословити за капетана хришћанске војске, која треба да поведе крсташки рат против Османлија. Папа је одржао дато обећање да ће ускоро послати легате на двор српског цара. На Бадњи дан 24. децембра 1354. године саставио је писмо Стефану Душану, изражавајући пре свега жељу да га, заједно са његовим народом, што пре види међу верницима католичке цркве. Народ у Душановој држави, нарочито у неким њеним крајевима, много је пропатио од Турака и стога папа напомиње да је с радошћу примио цареву молбу да га именује за капетана хришћанске војске у рату против неверника. Када се све буде завршило, Стефан Душан ће, према папиним речима, моћи да срећно и безбрижно живи, утолико срећнији што ће га штитити папска курија и католичка вера. Затим папа наглашава да је као легате упутио „људе врло учене и на гласу са свога познавања светих књига“, па њих српски цар треба да лепо прими и саслуша. Мисију у Србији папа Иноћентије VI поверио је Французу Петру Томи, епископу градова Пати и Липари на Сицилији, као и Вартоломеју, епископу Трогира, који је касније постао и епископ Котора.

Папа Иноћентије VI истовремено је писао и неким утицајним личностима на српском двору, пре свега царици Јелени, краљу Урошу и патријарху Јоаникију. Међутим, посебно је значајно то што се папа тада обратио и неким велможама у српској држави: севастократору Дејану, великом логотету Гојку, деспоту Јовану Оливеру, кесару Прељубу, Грубу из Котора, кнезу коморнику, и Палману, заповеднику немачких најамника у царевој служби. У питању су били утицајни људи од којих је папа очекивао да помогну у остваривању одлуке Стефана Душана да прихвати католичку веру. Носећи поменута писма, угледни папски легат Петар Тома запутио се у Србију, али није сигурно да ли га је на том путу пратио и епископ Вартоломеј. Петар Тома је са својом прат-

њом путовао преко Италије, а у Пизи се срео с чешким краљем Карлом IV који је ишао у Рим да се крунише за цара. Занимљиво је да је Карло IV преко папског легата упутио писмо Стефану Душану (19. фебруара 1355), писано пријатељским тоном, у којем му препоручује планове за остварење јединства вере. За будућег немачког цара и чешког краља Стефана Душан је „драги брат“ с којим га, поред владарске титуле, везује и племенити словенски језик. У писму је Карло IV српском цару обећавао реалне користи од приклањања католичкој вери: посредоваће код угарског краља Лајоша I да више не ратује против Србије, а, с друге стране, он наглашава да је чуо да је Стефан Душан освојио већи део Грчке, па му обећава помоћ у даљим походима ако своје поданике приведе католичкој вери.

Путујући преко Угарске, Петар Тома је с пратњом стигао у Србију, где је требало да се сретне с царем Стефаном Душаном да би му уручио поруке папе Инoћентија VI. Претпоставља се да је папског легата српски цар примио у Крупиштима на обали Брегалнице, месту у којем је Стефан Душан боравио у пролеће-лето 1355. године. О боравку Петра Томе на двору Стефана Душана, као и о свему што га је тамо снашло постоји извештај Филипа Мезијера, његовог биографа и можда пратиоца на путу у Србију. Према том извештају боравак Петра Томе на српском двору није био пријатан. Већ при описивању првог сусрета са српским царем Филип Мезијер констатује да је Стефан Душан био крупнији од многих људи свога времена и страшног изгледа. Петру Томи је предочено да је у Србији обичај да онај ко приступа цару треба пре поздрава да целива његову ногу, а уколико тако не поступи, изложиће се великој опасности, чак можда и добијању строге казне. Упркос таквим упозорењима, Петар Тома је стао пред Стефана Душана без уобичајеног целивања његове ноге, које је свакако требало да наликује нормама византијске проскинезе. Српски цар га је, окружен велможама, охоло и хладно примио. Ипак је с њим отворено разговарао и том приликом папски легат је изнео циљ своје мисије. Према опису Филипа Мезијера, боравак Петра Томе у Србији био је праћен још неким непријатностима. Као добар верник, папски легат је обичавао да свакога дана обавља службу, чак и ако се налазио на путу. То није било по вољи српском цару, који је, запретивши казном ослепљења, забранио поданицима, па макар они били и католици, да присуствују таквим службама. Међутим, десило се да је, и поред цареве забране, служби папског легата присуствовало и триста Немаца. Њих је разјарени Стефан Душан одмах позвао, питајући како су смели да се оглуше о његову забрану, на шта је њихов заповедник (капетан) одговорио да су они тако поступили као добри католици, страхујући више од Бога него од њега. А што се тиче страшне казне ослепљења која им је претила, изјавили су да су спремни не само дати очи већ и живот жртвовати за католичку веру. Суочен с тако чврстим ставом немачких најамника, које је, по свој прилици, заступао већ помињани Палман, српски цар је ублажио и свој одбојан став према Петру Томи, кога је примио с великим почастима.

Без обзира на оцену веродостојности приче Филипа Мезијера, извесно је да мисија Петра Томе није постигла очекиване резултате. Њен неуспех је, чини се, највише био последица промењених прилика на граници према Угарској, где су нестали разлози због којих је Стефан Душан одлучио да се обрати папи Инoћентију VI. Пре свега, престао је рат са угарским краљем, чија се пажња поново окренула борби с Млечанима око градова Далмације. Почетком 1355. године Лајош I је још ратовао против Србије, али је у мају исте године закључено примирје између две суседне државе: Дубровчани су 24. маја јавили у Млетке да је између краља Лајоша I и цара Стефана Душана завладао мир.

Током рата са Угарском цар Стефан Душан се суочио с решавањем једног важног питања у својој држави. Већ је речено да се он, боравећи у Пакларима (средином августа 1354), обратио патријарху Јоаникију, пози-

вајући га да што пре дође у манастир Жичу. Вероватно су том приликом српски цар и патријарх разговарали о плановима за преговоре с папском куријом, али нас у овом тренутку занима жалосна чињеница да се у Жичи стари Јоаникије тешко разболео. Пожелео је да га што пре одведу у Пећ, али тамо није стигао. Умро је у Полумиру на Ибру, недалеко од Жиче (3. септембра 1354). Смрт патријарха Јоаникија, поверљивог царевог човека, приморала је Стефана Душана да се што пре побрине да српска црква не буде дуго без пастира. Његов избор је пао на Хиландарца Саву, који је рукоположен за патријарха у Серу (новембра 1354), на „сабору српском и грчком“. Овим кораком Стефан Душан се вратио пракси претходника на српском престолу да на чело цркве доводе угледне хиландарске монахе. Сава је провео у Хиландару преко двадесет година, а од краја 1347. или почетка 1348. године обављао је часну дужност његовог игумана. Те 1355. године цар Стефан Душан је обавио још један важан посао кад је у питању унутрашња политика. На државном сабору одржаном 6862. године, дакле између 1. септембра 1353. и 31. августа 1354. године, донет је други део *Душановог законика*, који обухвата чланове од 136 до 201. Сасвим је извесно да је развој прилика у Српском царству после 1349. године, када је проглашен први део *Душановог законика*, захтевао да се он допуни новим члановима који би потпуно регулисали правни живот у земљи.

Крајем 1354. године у царству Ромеја догодиле су се важне промене које су могле утицати на његове односе према српском цару Стефану Душану. Већ је речено да се, после пораза савезника Срба у сукобу с Турцима код Емфитиона (половина октобра 1352), цар Јован V Палеолог с породицом склонио на острво Тенедос. Али то никако није значило да је одустао од обрачуна с Јованом Кантакузином. Даље планове у тој борби намеравао је да оствари уз помоћ страних сила. Овога пута то су били Ђеновљани. Сазнавши да се Јован Кантакузин и његов син Матија налазе у Адријанопољу, Јован V Палеолог је

с невеликом ескадром бродова кренуо са Тенедоса и 17. марта 1353. године, недалеко од Галате, искрцао се у престоници. Овај смео подухват младог цара је у првом тренутку имао изгледа на успех будући да су га присталице у престоници радосно дочекале. Међутим, положај Кантакузина спасла је енергична царица Ирина прикупљањем присталица свога мужа и добром организацијом отпора. Пошто је три дана покушавао да преузме власт у Цариграду, Јован V Палеолог се с бродовима повукао на Тенедос, одакле је отишао у Солун. Али овај неуспех није обесхрабрио Јована V Палеолога у намери да походом против Цариграда учини крај владавини Јована Кантакузина. Ти планови су били утолико реалнији што је после турског освајања Галипоља (2. марта 1354) нагло опала популарност Јована Кантакузина међу житељима престонице. Они су му пребацивали да је кривац за прелазак Турака у Европу јер их је пре тога много пута позивао да му помогну у грађанском рату, као и у борби против Срба и Бугара. О тешкој ситуацији у престоници сведочи извештај млетачког бајила Марина Венијера, који 6. августа 1354. године пише дужду Андрији Дандолу како се јавила мисао да Византију треба предати Венецији, Србији или Угарској.

Други поход Јована V Палеолога на Цариград био је много озбиљније припремљен. Цар је тада ангажовао храброг и одважног Ђеновљанина Франческа Гатилузија, коме је као награду за помоћ обећао руку своје кћерке Марије, као и острво Лезбос. Са ескадром ђеновљанских бродова Јован V Палеолог је у ноћи између 21. и 22. новембра 1354. године стигао надомак Цариграда, да би се у свануће појавио на престоничким улицама. Већина становништва га је одушевљено дочекала. Иако је очигледно имао наклоност житеља престонице, Јован V Палеолог је показао попустљивост према свом тасту. Двојица царева су 25. новембра склопили споразум који је био повољан за Јована Кантакузина. Он је задржао положај савладара, а његов син Матија — поседе у Тракији. Занимљиво је напоменути да је тих дана на састанку

с царем Јованом V Палеологом и сенаторима Кантакузин објашњавао циљеве своје будуће политике: пошто Турци буду одбијени од граница царства Ромеја, биће лакше да се против њих, уз коришћење поморске силе, покрене рат. Када је реч о Бугарима и Србима, који нису ништа мање криви, „или ћемо их, плашећи их варварима, убедити да врате оно што је освојено, или ћемо их приморати, ако желимо, да се повинују". Међутим, и поред повољног споразума с Јованом V Палеологом, Кантакузин је изненада променио став: одлучио је да абдицира, што је и саопштио свом зету позвавши га у царску палату. У среду 10. децембра 1354. године он се одрекао царске круне, да би се под именом Јоасаф замонашио у славном престоничком манастиру Мангана. Тиме је, у ствари, окончан дугогодишњи грађански рат у Византији, борба за царски трон између две моћне породице – Палеолога и Кантакузина, иако се Матија Кантакузин још неко време опирао да напусти поседе у Тракији.

По окончању рата с краљем Лајошем I цар Стефан Душан се окренуо јужним крајевима своје државе, у којима је провео остатак живота. Такво запажање Џорџа Сулиса, врсног познаваоца времена Стефана Душана, као да поткрепљују расути подаци извора. Новембра 1354. године на сабору у Серу изабран је нови српски патријарх Сава, а цар Стефан Душан је, по свој прилици, са својим двором зиму 1354/5. године провео у том знаменитом граду, коме је увек посвећивао посебну пажњу. Даља кретања или боравци српског цара могу се наслутити само по времену и месту издавања неких његових повеља. Неколико занимљивих докумената Стефан Душан је издао на сабору у Крупиштима, које се налазило на десној обали Брегалнице, недалеко од ушћа Злетовске реке, где и данас постоји истоимено село. У Душановој хрисовуљи Хиландару, издатој 2. маја 1355. године у Овчем Пољу, помиње се сабор у Крупиштима којем су присуствовали патријарх Сава, митрополити, епископи и игумани са свим „пустиножитељима" Свете горе атоске, као и сва властела српска, грчка и поморска. Сабор у Крупиштима у истом саставу помиње се и у Душановој хрисовуљи од 17. маја 1355. године којом се Хиландару потврђује метох Светог Петра Коришког. Другог јула 1355. године писана је у Овчем Пољу Душанова повеља којом се Хиландару потврђују неки поседи, а у њеном тексту такође се помиње сабор у Крупиштима, додуше у нешто другачијем саставу кад је у питању властела. Најзад, на сабору у Крупиштима издата је и хрисовуља Стефана Душана којом се Хиландару као посед потврђује манастир Светог Николе у Добрушти, са читавом имовином, приходима и правима. Наведене повеље цара Стефана Душана, од којих су неке наметале извесне хронолошке проблеме, настале су, како је сасвим извесно, у последњој години његове владавине јер се у њима помиње патријарх Сава, изабран за поглавара српске цркве на сабору у Серу новембра 1354. године. Све то показује да је у касно пролеће и почетком лета 1355. године (април – јул) српски цар боравио у Крупиштима, на десној обали Брегалнице, где је заседао државни сабор. Његово даље кретање може се наслутити на основу сазнања да је он 10. августа 1355. године под Скопљем издао повељу којом манастиру Ваведења Богородице у Архиљевици потврђује дар севастократора Дејана. Тада је можда, због новог државног сабора, боравио у Скопљу.

Током последњих месеци свога живота и своје владавине цар Стефан Душан је био принуђен да војне снаге ангажује у акцијама на далеком северозападу, у градовима Далмације. Смиривање стања на граници према Србији (маја 1355) омогућило је угарском краљу Лајошу I да се поново окрене градовима у Далмацији, где су се интереси круне св. Стефана сукобљавали с млетачким. Стицајем околности у те сукобе умешан је био и цар Стефан Душан. Да би се оне објасниле, треба подсетити да је октобра 1347. Душанова сестра Јелена удата за хрватског господара Младена Шубића, који је већ следеће, 1348. године умро од куге, па је његовој удовици остала тешка дужност да одбрани породичне поседе (градове

Омиш, Клис и Скрадин). Такав развој догађаја утицао је на то да се обнове планови Млетака и Угарске, чему је допринела и околност да је баш 1355. истекло примирје између две државе, закључено 1348. године. Иницијатива је потекла од краља Лајоша I, који је вероватно почетком септембра 1355. године уз помоћ хрватског бана Николе Банића освојио Омиш, тако да је Душанова сестра Јелена задржала Клис и Скрадин. Страхујући да ће их тешко одбранити, она је затражила војну помоћ од брата, па су Млечани већ крајем септембра 1355. године били обавештени да се српски цар спрема да у Далмацију упути војску која би преузела поменуте градове. Сенат је одлучио да се на двор српског цара пошаљу изасланици који би, уколико он већ није запосео градове, покушали да се с њим нагоде. Истовремено је његовој сестри Јелени нуђено да Република откупи градове: за Клис би платила 70 000, а за Скрадин 40 000 либара. Новембра 1355. године Стефан Душан је упутио помоћ Јелени: заповедник немачких најамника Палман запосео је Клис, а српски војвода Ђураш Илијић ушао је у Скрадин. У новембру и децембру 1355. године Млечани су у Србију упутили посланство са провидуром Јаковом Делфином на челу. Он је Стефану Душану требало да за градове понуди откуп од 100 000 либара, 60 000 за Клис и 40 000 за Скрадин. Новац би био исплаћен после њихове предаје. Занимљиво је да је децембра 1355. године у Млецима боравио посланик цара Стефана Душана, па је 19. децембра Сенат одлучио да у Србију и Далмацију крене један нотар с новим упутствима Јакову Делфину за преговоре око градова Клис и Скрадин.

Иако су српски одреди са поменутим заповедницима на челу ушли у Клис и Скрадин, очигледно је да нису постојали услови да их они сачувају за Душанову сестру Јелену и њеног сина. Притиснут недаћама, далеко од српских поседа, војвода Ђураш Илијић је 10. јануара 1356. године предао Скрадин Млечанима, како се у њиховим извештајима наглашава, по наредби цара Стефана Душана. Он је свог војводу послао да чува и брани

Скрадин, а уколико види да то није могуће, овластио га је да град преда Млечанима. Крајем 1355. или почетком 1356. године хрватски бан Никола Банић је, у име краља Лајоша I, освојио Клис, чиме су поништени успеси одреда које је Стефан Душан упутио као помоћ сестри Јелени. Међутим, све се то догодило после смрти првог српског цара.

Мора се признати да је мало шта познато о последњим данима цара Стефана Душана, као и о приликама у којима је напустио овоземаљски свет. О смрти свог бившег пријатеља, а потом љутог противника, говори Јован Кантакузин, али је његова прича више окренута збивањима у Српском царству после тог изненадног догађаја, односно борби за власт између Симеона Палеолога и младог цара Уроша, ставу царице Јелене, која је владала Сером, као и походу деспота Нићифора II Анђела према Тесалији. Више сазнања не пружа ни Нићифор Григора, који пише да се Стефан Душан упокојио почетком пролећа, а затим описује поход деспота Нићифора II Анђела према Тесалији. Захваљујући белешкама наших летописа, као и тзв. *Кратких хроника*, сличних списа позновизантијске историографије, сазнајемо да је први српски цар преминуо у недељу 20. децембра 1355. године. Стефан Душан је сахрањен у својој задужбини, манастиру Свети Арханђели надомак Призрена.

Ако је и сигурно да је Стефан Душан преминуо у недељу 20. децембра 1355. године, његови последњи дани, као и околности под којима је умро прекривени су потпуном тамом. Већ смо навели Сулисову опаску да је последњу годину живота први српски цар провео у јужним крајевима своје простране државе. То може потврдити чињеница да је 5. децембра 1355. године под Веријом издао повељу о разрешници рачуна Дубровчанина Мароја Гучетића. Полазећи од тога да је Стефан Душан сахрањен у манастиру Свети Арханђели код Призрена, Сулис претпоставља да је умро у близини тог знаменитог града. У каснијим списима дубровачких писаца сачуване су занимљиве приче о крају живота Стефана

Душана. Према Мавру Орбину, први српски цар је умро у Ђаволотопи у Романији после 25 година владавине, али исти писац бележи како „неки веле да га је смрт задесила у Неродимљу“, дакле у једној од резиденција српских средњовековних владара. Други Дубровчанин, Јаков Лукаревић, бележи да је Стефан Душан умро 18. децембра 1356. године у месту Диаполи у Тракији, крећући у нов поход против Византије. Још је Флорински сумњао у веродостојност наведених вести дубровачких писаца, док је касније Владимир Мошин био спреман да у њих поверује.

Недавно је, независно од поменутих прича Дубровчана, Икономидис изнео тумачење да је пред крај владавине цара Стефана Душана дошло до новог сукоба између Србије и Византије. Потврду за то он, пре свега, налази у запису Јована Кантакузина о мисији васељенског патријарха Калиста у Серу (лето 1363), који је у том славном граду изненада преминуо. Калист је послат царици Јелени у Сер „јер били су у међусобном непријатељству још док је Краљ био жив“. Тај сукоб је почео крајем 1355. и потрајао до 1363. године, а с тим треба повезати и податак да је 1355/6. године царица Ана Савојска наредила обнову утврђења у Солуну.

14.

ИЗМЕЂУ ЦАРИГРАДА И РИМА

Мрежа црквених организација и на њу ослоњена хијерархијска структура мењају се веома споро, прилагођавајући се свету којим су окружене. Тек када се промене нагомилају током времена, оне постају приметне. Ретко се дешавало да једна генерација буде сведок тако крупних промена и померања какве је изазвало Душаново освајање византијских територија и преуређење државе.

Проглашење за цара и царско крунисање неминовно су за собом повлачили промене у црквеној хијерархији. Поред цара, који је био на врху световне власти, морао је да буде патријарх, на челу свештене хијерархије, како би могли у пуној сагласности („симфонији“), сваки у свом делокругу, да обављају дужности поверене од Творца. Такав идеалан однос усталио се током више столетног развоја Византијског царства и служио је као образац и норма онима који су настојали да изграде царство по византијском узору, рецимо Бугарској у време Симеона, Петра и Самуила, као и у доба обновљене државе под асеновцима.

Уочи великих промена 1346. године Душан је имао под својом влашћу цело подручје аутокефалне Српске архиепископије, затим подручје аутокефалне Охридске архиепископије, те простране територије под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Било је и територија с католичким становништвом, о којима ће бити речи касније. На челу Охридске архиепископије затекао се архиепископ Никола, који је и даље управљао својим ди-

јецезама. Он је сарађивао са српским владарем и био представљан на фрескама охридских цркава, живописаним у то време.

Душан га не помиње изричито у пропратној речи уз *Законик* међу онима који су учествовали у обреду крунисања и дали благослов. Наведени су патријарх бугарски Симеон, представници Свете горе, прот и игумани, а уз њих и „архијереји престола грчког и цео сабор". Пошто иначе не постоји писани траг о томе да је Цариград дао сагласност и благослов, а из каснијих година има сведочанстава о жестоком оспоравању Душанових поступака, у научној литератури преовлађује мишљење да је ту реч о архиепископу охридском и његовом сабору. Васељенски патријарх би морао другачије да буде поменут, и то на првом месту.

Крунисање сам Душан приписује Јоаникију, рекавши да је обављено „благословом и руком преосвећеног патријарха Јоаникија". У кратком Јоаникијевом житију написаном после смрти и цара и патријарха, каже се да је краљ свога логотета поставио за архиепископа. Догодило се то 1338. године после смрти архиепископа Данила II, а није остлао трага о његовом деловању као световњака у функцији логотета, старешине владареве канцеларије. Будући да тада посвећен и рукоположен за архиепископа, није било потребе да се обред понови. Његово уздизање у ранг патријарха састојало се у свечаном проглашењу, промени титуле, начина ословљавања и помињања у богослужењу, али је узвишење свакако било свечано обележено и претходило је царском крунисању.

Титула патријарха је формулисана по обрасцу царске: „патријарх Србљем и Грком". Седиште патријарха било је у Дому Спасовом, како је називана прво Жича, а затим и метох архиепископије у Пећи, где су архиепископи боравили после страдања и разарања Жиче. Комплекс трију цркава повезаних заједничком припратом био је завршен још за време Данила II. Већ од краја XIII века поглавари српске цркве боравили су и столовали у Пећи, али назив Дома Спасова и ранг архиепископског,

касније патријаршијског седишта сачувала је и Жича. Уз патријарха је био сабор Велике цркве, са знатним бројем црквених достојанственика сврстаних у групе од по пет звања (пентаде).

До искључивог везивања патријаршије за Пећ и устаљивања неформалног назива *йећки йайријарх* дошло је тек у каснијим деценијама, и то прво код странаца, Грка и Дубровчана, у чијим представама је седиште архијереја било у градовима.

Промене у цркви нису остале ограничене на ранг и титулу патријарха. У једној царевој повељи из 1347. године издатој приликом обнављања давно запустеле епископије Морозвижда у Македонији, дато је образложење тадашњих промена. Ту владар каже „... како подигох сан (достојанство) краљевски на царство и архиепископију на патријаршство и епископије на митрополитства, такође подигосмо свечасно Скопље, часног и славног града Скопља Тројеручицу, на првопрестону митрополију; поискасмо епископије подложити у област митрополије свете Тројеручице Скопске". Ова врста промена узрокована је била не само жељом да се уздигне ранг Скопља него, још више, настојањем да се мрежа црквене организације у извесној мери усклади са оном на територијама које су припадале Васељенској патријаршији. Захваљујући уједначеном устројству, насталом током хиљадугодишњег развоја, разлике међу земљама су у црквеној сфери биле мање него у државном уређењу, али су ипак биле приметне. Мрежа црквених организација подручних Цариградској патријаршији у великој мери се ослањала на градове и била је густо исплетена. Почетком XIV века под управом васељенског патријарха било је око 120 митрополија и архиепископија, које су под својом управом имале само мали број епископија. Сваки град је био митрополијско средиште. Колико је то далеко ишло, показује пример из времена цара Андроника II (1282–1328) када је градић Зихна, познат у доба Душановог ратовања, постао митрополија, а њој је подложена епископија села Јежева.

Насупрот томе, цела аутокефална српска црква чинила је једну архиепископију, а имала је у време краља Милутина под собом петнаест епископија. Охридска архиепископија је у почетку била веома пространа, али до средине XIV века њен обим се знатно смањио.

Отпор променама у српској цркви није пружао охридски архиепископ, који је сарађивао с царем и патријархом. Осуда је долазила од стране Васељенске патријаршије, вероватно већ од Душановог освајања, када су смењивани и уклањани затечени архијереји које је рукоположио цариградски патријарх. Супротстављање Цариграда достигло је врхунац 1350. године, када је патријарх Калист својим актом екскомуницирао цара, патријарха, свештенство и народ – одвојио их од заједнице православних хришћана. Нису признавана рукоположења која су обавили српски архијереји.

Нема података о томе како је осуда васељенског патријарха примљена у Србији, нити колико озбиљно су схваћене све њене последице. Причајући о догађајима из 1352. године, Нићифор Григора приписује младом цару Јовану V Палеологу изјаву да српски владар „није ни варварин, ни безбожник", „него да је побожан и исте вере". Осуда и одлучење из 1350. године нису ометали ни византијског, ни бугарског цара да одржавају везе и сарађују са Србима.

Из Србије једине вести о одјецима у вези са тим догађајима потичу из каснијег времена, када се упорно радило на томе да се уклоне последице раскопа између Цариградске патријаршије и српске цркве. Тада се веровало и говорило да је на народу „терет ужасног одлучења", да је цар отишао у гроб „оставивши ову злобу непогребену". Мислило се да је сам Душан за живота желео да дође до измирења, али да то није било могуће „сана ради и градов", због достојанства и градова. Главни узрок раскола било би узимање царског и патријаршијског достојанства и потчињавање византијских митрополија српској цркви.

Из времена када је постигнуто измирење (1375) има података који показују да је и међу Србима прихватано

становиште Цариградске патријаршије по коме је Душаново узвишење било „бесчино", да је он, „венчавши се на царство", напустио архиепископство и да „постави себи насиљем патријарха Јоаникија. Затим са саветом овога одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области, и настаде не мала беда."

На освојеним византијским територијама био је знатан број цариградских архијерејских седишта која су архијереји напустили. У документима је остало трага о некима који су се склонили у Цариград или Солун. Ипак, мало је вероватно да би сви они били смењени и на њихова места доведени други из Србије, рецимо митрополит серски Јаков, који је пре тога био игуман цареве задужбине Светих Арханђела. Постављани су вероватно Грци, који су се мирили с новом влашћу. Пошто су митрополити имали веома важну улогу у управи градова – били су на челу градског суда, природно је да је признавање нове власти било услов да они остану на својим местима и очувају онај степен аутономије и поштовања затеченог права како је формулисано у *Душановом законику*. Јавно изражавање признавања нове власти огледало се у помињању владара и патријарха у литургији. Као што је познато, у преговорима с монаштвом Свете горе 1345. године Душан није захтевао да се његово име помиње на првом месту, које је било резервисано за византијског цара. Није, међутим, познато да ли се он тога придржавао и после 1347. године, када је престоницом загосподарио Јован VI Кантакузин. Раније догађаје у извесној мери осветљава услов наметнут приликом помирења 1375. године да Срби, ако би ојачали и опет заузимали византијске градове, не смеју смењивати митрополите, нити забрањивати помињање патријарха.

Из времена када је живео цар Душан нема података о томе да би у крилу српске цркве било одјека оних спорова који су у то време потресали Цариградску патријашију. Душан је сарађивао са зилотима у Солуну, али то је био део политике и сводио се на тежњу да их придобије, а преко њих и сам град. Душан и архијереји,

његови савременици, могли су да прате велики спор око исихазма, мистичне струје у крилу светогорског монаштва, који се преплео с политичким борбама у појединим фазама грађанског рата у Византији. Водећи теолог исихазма, Григорије Палама, био је присталица Јована Кантакузина и уживао је његову подршку. Савременици су оставили податке о томе да се Душан за време свог боравка у Светој гори састао с Григоријем Паламом, разговарао с њим и убеђивао га да пређе на његову страну. Желео је да, у својству његовог изасланика, пође у Цариград и обећавао му богату надокнаду, за коју Палама није био заинтересован. Касније, у последњој години Душановог живота, десило се да је Палама пао у руке Турцима, који су га држали у ропству све док није за њега дат откуп. А тај откуп су платили „неки Трибали и Далмати", дакле Срби из Душанове државе.

Под Душановом влашћу се пуну деценију налазила и Света гора, као аутономни део православног света. По свему што је познато остао је на снази договор из јесени 1345. године. Цар је поштовао затечено уређење и аутономију монаштва, које је признавало његову власт помињући и даље ромејског цара на првом месту. Поред опште повеље за целу монашку заједницу, Душан, као цар, издавао је појединачним манастирима повеље с потврдом постојећих и даривањем нових поседа. Светогорски монаси су се цару обраћали у својим парницама, од њега и његових намесника зависили су истражни поступци и извршавање пресуда. На двору је, поред српске, деловала и грчка канцеларија, првенствено за потребе Светогораца и манастира у областима недавно освојеним од Византије.

Српски монаси из Хиландара долазили су чешће него раније на чело управе светогорске заједнице, састављене од представника главних манастира. Од тог времена запажа се и утицај српских монаха у другим манастирима, као што је руски Свети Пантелејмон (Русик) на чијем је челу био Србин Исаија. Он је уз помоћ српског владара обновио тај манастир дуге и славне про-

шлости. Међу Светогорцима се много касније памтило време „Срба прота" (сервопроти), што сведочи о њиховом већем утицају. Али српска власт над Светом гором трајала је све до 1371. године, знатно дуже од Душанове владавине.

У старим српским областима промене уведене приликом крунисања имале су трајне последице. Некадашње епископије, познате по саставу сабора из доба краља Милутина, постале су митрополије и остале у том рангу и чину до дубоко у време турске власти. Неке од тих митрополија добиле су подручне епископије, али о томе се веома мало зна. У Злетову је било седиште обновљене епископије Морозвижда, под управом Скопске митрополије, а у Лешку у Доњем Пологу (тетовски крај) седиште епископије Полога, под управом призренског митрополита. Иначе је мрежа црквене организације остала у основи непромењена. Митрополије су биле веома простране, њихова седишта остала су у манастирима, градских насеља је било мало, а рударска и трговачка места све до времена турске владавине нису привлачила архијереје. О повећаној бризи за ову врсту градских насеља сведочи пропис којим је Душан у *Законику* (члан 7) обавезао Патријаршију да у градовима и трговима поставља протопопе с првенственим задатком да се спречи преобраћање у католичанство и да се преобраћени врате православљу.

Царева улога заштитника Цркве долази до пуног изражаја у његовој законодавној делатности. Душан ту није уносио новине, већ је прописима који су се односили на Цркву интервенисао, нарочито у ономе што је било актуелно, што је требало поправити да би се постигло „да се очисти хришћанство", како је речено на почетку *Законика*. У духу традиције било је наглашавање самосталности и слободе Цркве у њеном деловању. Цркви је у целини препуштена јурисдикција у духовним стварима, а световњацима је, под претњом високе новчане казне, забрањено да суде у „црквеном дугу". Мирјане, световњаке, нису ни архијереји смели да употре-

бљавају у мисијама код подручних свештеника, већ само духовна лица. Од световњака се тражила послушност Цркви, а од архијереја – да хришћане не проклињу и одлучују од Цркве олако, него тек пошто им дају поуке, савете и опомене.

Није само сфера канонског права била резервисана за црквену јурисдикцију већ и њено управљање и суђење људима који су били подложни црквама и манастирима. Попут световних господара, митрополити, епископи и игумани судили су људима с црквених властелинстава. Људи који су припадали Цркви били су ослобођени свих работа, „малих и великих", и нико их није смео терати да раде на царевим имањима. Само кад би се цар кретао кроз неку област на својим путовањима, требало је да црквена села учествују у преношењу његових ствари.

Своју власт законодавца Душан је користио да појача и санкцијама подупре извесне прастаре и познате заповести или забране, највише оне које су се односиле на дисциплину монашког живота, затим да се архијереји не постављају по миту, да одговорно управљају црквама, да манастирске установе обављају своје дужности према сиромашнима.

Одредбе *Законика* сведоче о нарочитој бризи да се, постављањем духовника, равномерно организује мрежа парохија у селима и градовима. О бризи за материјалну страну деловања Цркве говоре одредбе о обавезама господара да „храни попа по закону", да за свештеничку службу препусти „три њиве законите". Јединствен је Душанов пропис којим се утврђивао оптималан однос између броја монаха издржаваних у манастиру и броја кућа (породица) дарованих да служе манастиру. На хиљаду кућа требало је да се храни педесет калуђера.

Поред општег старања о цркви уопште, Душан је, као и његови претходници, имао дужност да се бави појединим црквама и манастирима. Од њега је остало, сразмерно дужини владавине, највише повеља о црквама, манастирима и њиховим имањима, и то са огромног про-

стора од Јерусалима и Синаја на истоку, до Барија на западу. Даровао је имања или дохотке црквама, потврђивао дарове својих претходника, саглашавао се с даровима својих поданика, судио у споровима, наређивао извршења пресуда и налагао друге правне радње. Пошто је владавина Душанова трајала непуних четврт века и пошто је он био добро познат потомству, дешавало се, дуго после његове смрти, да се за потребе парница кривотворе, прерађују и подмећу документи у његово име.

Душан је себе видео као једног у низу светих православних царева и у пропратној речи уз *Законик* нагласио је: благословом божјим „поставише ме царем за сваку православну веру да славим јединосушну тројицу у векове..." Међутим, и пре и после великих освајања под његовом влашћу биле су простране територије с католичким поданицима и њиховом хијерархијом, те је он био принуђен да трајно одржава односе с католичким владарима и државама, па и са папом, као поглаваром целог католичког света.

Католици су живели, пре свега, у обалским градовима од Котора до Љеша. У њима су била седишта католичких бискупа, а у Бару је од старине столовао надбискуп (данас арцибискуп) под чијом су управом биле католичке дијецезе у најближем залеђу, у Зети и северној Албанији. За то подручје карактеристична је појава сразмерно великог броја веома малих бискупија (Дривaст, Сарда, Свач, Дањ, Балецо, Сапа), ограничених на град и најближу околину. У приморским градовима су се од средине XIII века учврстили нови просјачки редови, фрањевци и доминиканци, док су стари бенедиктинци постепено губили ранији значај. Ипак, на подручју Барске надбискупије одржало се неколико њихових старих и угледних манастира. Бројно монаштво је својим деловањем појачавало утицај парохијског свештенства, који је у градским насељима увек био снажан.

Најдубље се према унутрашњости простирала бискупија Пилота (*Polatum*), северно од Скадарског језера све до близу Метохије. Њене границе су се шириле кре-

тањем и насељавањем катунских заједница Албанаца, у то време католика, дубље у унутрашњост данашње Метохије. Поједина арбанашка насеља била су поклањана православним манастирима, а њихови свештеници, „попове латинсци", били су обавезни да плаћају православном манастиру симболичне дажбине у вину.

Католика је било и у средишњим областима српске државе, трговачким и рударским насељима. Језгро су чинили потомци Саса, немачких рудара, који се у документима помињу од друге половине XIII века. Њима су се придруживали трговци из приморских градова, међу којима је све већи бивао број оних који су трајно остајали у српским трговима, укључујући се у рударску производњу као предузетници. Главну улогу имали су трговци из Котора, бројни и привилегисани као краљеви поданици. Они су по Србији ширили култ градског патрона светог Трипуна и повезивали су раштркане католичке парохије с бискупијом у Котору, која се још у XI веку, у јеку супарништва Дубровника и Бара, сама потчинила надбискупији у Барију. За Которанима су следили Дубровчани, који ће у време Душановог наследника преузети вођство у привредном животу.

Католици грађани су за своје потребе подизали цркве, помагали их и даривали, прибављали и издржавали свештенике. Дубровчани су остајали везани за надбискупију свога града, која у то доба није имала под јурисдикцијом територије у залеђу. До краја средњег века настало је око тридесет католичких парохија у Србији, али у Душаново време развила их се тек једна трећина. Документима су посведочени: Брсково, Рудник, Рогозна, Трепча, Јањево, Ново Брдо, Плана и Остраћа.

Католике је Душан имао и на свом двору. То су били дворски службеници Которани и Дубровчани, затим лекари, бројни војници-најамници Немци, повремени гости, угледна властела, као и посланици страних владара и градова. Из сачуваних извора се не види на који су начин они задовољавали своје духовне потребе. Остајали су, наравно, у својој вери, али је долазило до трве-

ња с владаром, како сведочи у претходном поглављу изнето казивање Филипа Мезијера о мисији Петра Томе, папског легата, једног од гостију на Душановом двору. Од католичких гостију, на српском двору је неколико година боравио хрватски властелин Гргур Курјаковић, а даривањем католичке катедрале у Барију истицао се, поред самог цара, и ћесар Гргур, који је, судећи по високој титули, припадао царевом породичном кругу. Католик је био и Душанов лекар из тридесетих година XIV века, Антонио Монтефјоре.

Католике у трговима и рударским варошима Душан је обухватио својим законодавством. Као гости и трговци били су, као што смо видели, заштићени одредбама против разбојника и колективном одговорношћу оних који су чували путеве. Верска димензија њиховог боравка није начелно регулисана. Подразумевало се да су они живели у градовима и трговима и да су имали своје свештенике („поп латински"), којима је било строго забрањено да преобрате „християнина", како се изражава законодавац, припадника српске цркве. Знало се да је и раније било преобраћања, па се у *Законику* тражи да се „врате опет у християнство".

За католике *Законик* употребљава грубу терминологију, али недоследно: у једном члану католичанство је „азимство" (по начину причешћивања бесквасним хлебом), а друга два је „јерес латинска", а трећи пут, када се регулишу проблеми мешовитих бракова, католик је само „полуверац", што је термин који је употребљаван у ликовном представљању црквених сабора. Ове мере, прописане 1349. године приликом доношења *Законика*, вероватно су биле у основи жалби италијанског прелата да се у Душановој држави присилно покрштавају католици.

Иначе, нема података из свакодневног живота о деловању тих прописа. Трговци су се често жалили због одузимања ствари, начина наплаћивања царине, сукоба с владаревим поданицима итд., али нема жалби да су били верски угрожени. Када се процењује оправданост

жалби због преобраћања, треба имати на уму да се дешавало да поданици српских владара постану грађани Дубровника и да се покатоличе живећи у градској средини. Још бројнији су били случајеви ступања домаћих људи у службу трговаца, чиме су укључивани у домаћинство, што је могло да их наведе да се конфесионално асимилују. У члану 9 говори се о браку „полуверца“, што значи католика, са „християницом“, што значи православком, и прописује се да се муж има обратити у православље („крсти“), иначе му се одузимају жена и деца, којима се даје део куће, а он бива истеран.

Највиши степен аутономности уживали су католици у приморским градовима. Градским статутима биле су регулисане обавезе према епископима, који нису имали ону значајну улогу као у византијским градовима. У унутрашње односе нико се није мешао. Положај града у односу на чланове владарске куће није утицао на црквене односе. Цар Душан је, по речима цара Уроша, зетске тргове уступио царици, а патријарх је имао Будву и тамошње солане.

Подаци о затегнутим односима долазе од локалних прелата. Которски бискуп се пре 1346. године жалио папи, а папа српском краљу, да су његовој бискупији одузете многе цркве. У писму је наведено неколико цркава које се већином не могу идентификовати, али се зна да су се налазиле на простору између Котора и Дубровника; међу њима је најпознатији некадашњи бенедиктински манастир Св. Петра де Кампо у Требињу. У питању су биле цркве над којима је изгубљена јурисдикција после 1219. године. Међу прелатима у приморским градовима бивало је и оних који су били жестоки противници православаца, за њих шизматика уопште, а нарочито српских краљева. Они су правили планове како би их снагом војске француских краљева могли уклонити, а њихове земље привести католичанству. Приказ политичких догађаја у претходним поглављима осветљава значај односа с папском столицом, која се тада налазила у Авињону, под окриљем француских краљева. Супарнички односи са угарским краљевима рефлектовали су се и на Душанове односе с папама. Ипак, упркос рату с угарским краљем, и папа Инокентије VI и цар Душан су 1354. године одржавали интензивне везе са далекосежним плановима, на једној страни, да Србија и њена црква прихвате унију, а на другој – да српски владар буде именован за капетана хришћана у борби против неверника.

Велику већину повеља о имањима или приходима појединих цркава и манастира Душан је издавао на молбу или подстицај црквених људи, односно световњака који су желели да обдаре цркву, а био им је неопходан пристанак владара. Било је, међутим, послова у вези са црквама које је предузимао сам владар из личне побожности или осећаја дужности. У првом периоду приметна је брига за гробове родитеља. Мајка, краљица Теодора, била је сахрањена у манастиру Светог Стефана (Бањска), задужбини њеног свекра, краља Милутина. Душан је потврдио раније поседе и обдарио манастир новим селима, помињући изричито мајчин гроб. Десило се то негде у почетку његове владавине, а затим је као цар, после 1346. године, поновио и увећао свој дар.

У много већој мери Душан је био ангажован око довршавања очеве задужбине, манастира Пантократора код Дечана. Према натпису на црквеним вратима, за довршавање тог манастира требало је осам година (1328–1335), од чега само три године припадају владавини Дечанског, а остале – Душановој. Није познато у којој фази су били радови у тренутку смене на престолу. Душанов удео у довршавању задужбине био је велики и он се може ишчитати из повеља дечанском манастиру: у једној је потврдио и проширио очеве дарове и повластице људима заслужним за грађење манастира, а у другој је иза очевог потписа ставио свој као равноправан издавач повеље.

У веома богатом и разноврсном живопису дечанског храма такође се огледају Душаново старање и његов удео у завршавању манастира. На два места на зидовима Дечана представљена је ктиторска композиција

и у њој је, уз оца, увек сликан Душан с породицом. Натпис на фресци означава га као ктитора. Помагање дедине задужбине, у којој је почивала мајка, и очеве задужбине, у којој се чувало тело Дечанског, тек је почетак Душанових ктиторских заслуга.

Негде при крају прве деценије своје владавине, највероватније 1337–1339. године, Душан је тешко оболео, тако да су, по његовим сопственим речима, у поруци Венецији средином 1340. године лекари очајавали, не надајући се његовом оздрављењу. Он се тада заветовао да ће у Јерусалиму подићи цркву и манастир у част Спаситеља ако га ослободи из чељусти тешке болести. Пошто је његова молба била услишена, одлучио је, како сам каже, да оно што је речима обећао спроведе у дело. Средином 1340. године спремао се да неколицију своје властеле с великом сумом новаца пошаље преко Кипра у Јерусалим да испуни његов завет. Сматрао је да се људи с новцем могу поверити једино Венецији, па је затражио да она опреми две галије којима би његови људи безбедно стигли на циљ. Млетачке власти су му 8. јуна 1340. године одговориле да их папска забрана да плове у Египат доводи у опасност и зато не дозвољавају својим грађанима да плове и послују у забрањеним областима. Желећи да изађу краљу у сусрет, понудили су да се његови људи у августу укрцају на једну од њихових шест галија које у то време плове на Кипар. Предочили су му и да је то јефтиније од опремања галија. А уколико ту понуду не прихвати предлагали су да негде на обалама Далмације опреми две галије, под условом да не иду даље од Кипра. Та два брода би се могла прикључити млетачким галијама ради веће безбедности.

Вести о краљевим људима с новцем се на том месту прекидају, а зна се да је у Јерусалиму све до почетка XVII века постајао српски манастир Светог арханђела Михаила. Вест о завету и посланству из 1340. године унеколико доводи у питање устаљено мишљење о времену настанка тог манастира. Опште је уверење да је јерусалимски манастир подигао још краљ Милутин, а оно се

ослања на Душанову повељу којом српском јерусалимском манастиру поклања манастир Св. Николе на острву Врањина у Скадарском језеру. Био је то некада самосталан манастир, који је поседовао повеље од раних Немањића, чак од архиепископа Саве И. Њега би, дакле, Душан даровао да буде метох јерусалимском манастиру, који је основао деда, а обдарио и његов отац. Међутим, у житијима Милутина и Дечанског таква делатност се не помиње иако се Милутину приписује да је подигао четрдесет цркава и манастира. Манастир је неко време уживао годишњи приход који су плаћали Дубровчани за Стон и његово полуострво. Српских монаха је у Душаново време било и у Богородичином манастиру на Синају, који су вероватно били повезани са јерусалимским манастиром.

Угледајући се на своје претходнике, Душан је наумио да подигне и сопствену задужбину у којој ће бити његов гроб. У позној Византији се церемонијал царског крунисања завршавао тиме што је новокрунисани владар бирао камен од којег ће се изградити његов гроб, што је требало да га подсети на пролазност земаљског живота. Задужбину је посветио светим арханђелима Михаилу и Гаврилу, којима је био посебно привржен и захвалан. Место је изабрао у близини Призрена, на улазу у клисуру Бистрице у близини призренске тврђаве. Она је дарована манастиру да послужи као житница и ризница, за шта су иначе служили пиргови (куле). Манастир је грађен у периоду од 1347. до 1350. године. Цар је за време грађења забрањивао да се из Трепче извози олово јер је оно било потребно за његову цркву.

Црква је била петокуполна, богато украшена каменом пластиком, са мозаичким подом који је изазивао дивљење све док црква није била разорена, што се десило сразмерно рано. У једном тексту с почетка XVI века преноси се уверење становника да је „призренске цркве патос“ међу највећим српским знаменитостима заједно с дечанским храмом, пећком припратом, бањским златом и ресавским живописом. Манастир је послужио

као узор каснијим ктиторима и градитељима цркава *моравске школе*. У цркви је био припремљен царев гроб, са лежећом фигуром покојника по западњачком узору.

Манастир Светих Арханђела је његов ктитор обдарио бројним поседима, набројаним у повељи која је до нас дошла у окрњеном облику. Многе од дарованих поседа у самом граду Призрену и околини Душан је куповао или размењивао, дајући власницима друге поседе. Наследник Душанов, цар Урош, одмах на почетку своје владавине даровао је приходе од трга у Призрену очевој задужбини.

Две деценије после цареве смрти, 1375. године, у његовој задужбини је одржана церемонија која је била последица раскола насталог одлучењем. Изасланици цариградског патријарха, „ушавши у цркву, служише и причестише се са светитељем и српским свештеницима пређе одлученима". Био је то симболички израз одлуке којом се „опростише од пређашњег запрећења и одлучења цара и патријарха и све живе и умрле и примише све архијереје и јереје у заједницу и саслужење". Церемонијом над царевим гробом су коначно отклоњене последице раскола, али су истовремено подржане и овековечене осуде Душанових амбиција.

15.

ОД КРАЉА СТЕФАНА ДО ДУШАНА СИЛНОГ: МЕТАМОРФОЗЕ ЈЕДНОГ ЛИКА

У својим повељама Душанов наследник се сећа оца са захвалношћу и спомиње га с поштовањем, он је за њега „светопочивши цар". Као што су чинили претходници и млади цар је у разним приликама наглашавао да жели да настави дело оца и да испуњава и довршава оно што је он наумио или започео. Нема ни најмањег трага од евентуалне његове иницијативе за помирење с Цариградском патријаршијом, које би неминовно морало значити и осуду Душанову. Додуше, његовој мајци Јелени у Сер одлазио је у лето 1363. цариградски патријарх Калист као пуномоћник цара Јована V Палеолога. Преговарало се о савезу ради одбране од Османлија, црквени проблеми нису споменути, али тешко да су се могли мимоићи. Десило се, међутим, да је за време мисије у Серу патријарх умро, па је његов задатак, какав год да је био, остао неизвршен.

Ипак, Урош није успео да за своје владавине очува неокаљану успомену на оца. На самом почетку 1368, или мало раније, деспот Угљеша, који је заменио Душанову удовицу на месту господара Сера и његове области, осамосталио се до те мере да је на своју руку почео преговоре с Цариградском патријаршијом о враћању отргнутих епархија под његову власт. Обнављање цариградске јурисдикције није била једина цена за постизање помирења. Угљеша је током преговора, а и у доку-

ментима који су настали из тих преговора, усвојио становиште Цариграда по ком је Душан себе прогласио самодршцем Србије и Романије, прихватио је да је српски владар „гледао лакомим очима туђе градове", да је „неканонски створио саморукоположеног патријарха" и да му је потчинио не мали број митрополија из састава Цариградске патријаршије.

Последице црквеног раскола биле су уклоњене на територији под влашћу деспота Угљеше, али тиме проблеми цркве у Српском царству нису били решени, већ је ситуација постала још сложенија. На преосталим територијама, још увек формално под царем Урошем, осећале су се последице одлучења из 1350. године. Када је Урош умро, у децембру 1371, остала је жива његова мајка Јелена – Јелисавета, за коју се зна да је живела до новембра 1376. Посланици, који су 1375. године одлазили у Цариград да пораде на измирењу цркава, састали су се са старом царицом. Судећи по томе, она се није противила иницијативи Светогораца и кнеза Лазара.

Преговори и сам чин помирења 1375, богослужењем над царевим гробом у манастиру Светих Арханђела, занимају нас овде само с гледишта успомене на Душана и преображаја његовог лика. Тек 1375, двадесет година после смрти, цар је поново примљен у заједницу православних хришћана. Одлучење је уз њега погађало и свештенство и вернике.

Неколико међусобно независних осврта на чин помирења јасно показују да је и у врху српске цркве било прихваћено гледиште Цариграда. Понављају се чак термини: „узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства [...]", „венча се на царство и избра себи патријарха српскога не по закону ни са благословом цариградског патријарха, као што приличи [...]", са патријарховим саветом „одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области [...]" Формално и свечано, усред српске државе, оспорено и осуђено дело првога цара.

Није отуда необично што се у следећим деценијама, док је српска држава чувала самосталност, у повељама и званичним текстовима не налазе трагови неког култа цара Душана. Напротив, у уводу житија деспота Стефана Лазаревића, у кратком родослову, и Константин Филозоф, службени биограф владара, понавља: „А овај Душана преступи наредбе (границе) отаца својих и постави се самовласно цар". Већ употреба личног имена подразумева извесно дистанцирање, а формула се пре овога писца и после понавља у већем броју летописних бележака.

Став према цару утолико више пада у очи што су обласни господари, израсли у другој половини XIV века, снажно настојали да нагласе континуитет, везујући се за Немањиће, али њих су сада репрезентовали родоначелници, светитељи Симеон и Сава. У службеним изразима владарске идеологије цар се из познатих разлога није величао, није се чак ни спомињао, али његов ауторитет није био пољуљан у световним круговима. У дипломатским актима насталим у односима с Дубровником повеља цара Стефана из 1349. године служила је као образац за све касније уговорне повеље, она је предочавана господи која су се касније нашла на месту владара. Одредбе и прописи из те повеље и других Душанових аката сматрани су за „законе господе српске и цара Стефана" и они су били неприкосновени. Вук Бранковић и наследници спомињу „великог цара Стефана". Ауторитет Душанов је поштован и од стране босанске господе која су у последњој четврти XIV века постала суседи Дубровника. И пред њима су Дубровчани бранили „записе и слобоштине" које су добили од цара Стефана.

Својим угледним гостима, као што су били деспот Ђурађ Бранковић (1440) и кнез Влатко Косача (1454), Дубровчани су ласкали тиме што су им показивали да у град улазе кроз иста врата као и цар Стефан! Успомене и документи чувани у приморским градовима утицали су на локалне писце да у својим делима овековече светао лик цара Стјепана.

Ни целокупна историјска традиција коју су преносили летописи и родослови није заступала негативни

став према Душану, који смо видели код Константина Философа. Међу прилично бројним рукописима овога жанра, популарног у XVI и XVII веку, могу се препознати заступљене три различите струје. Осим већ споменуте, која наставља традицију негативног суђења о Душану насталу под утицајем цркве, постојала је и друга, која се држала неутрално. У њој се Душан као владар и његово подизање задужбине манастира св. Арханђела само помињу. Битно се, међутим, разликује трећа струја, која већ наговештава много касније слављење Душана и одушевљење његовим подвизима. У групи старијих летописа каже се: „будући краљем покорио је грчку земљу поставио се царем у њој, и веома је своје отечество прославио и почаствовао српску земљу, и на све стране је раширио и околне језике потчинио, битке водио, победе извојевао и велику тишину и благодат своме дао“. Један од тих рукописа још додаје: „Подизао је божанске храмове и обнављао, у побожности се подвизавао, отачаство је украсио, властелу даривао светлим свитама и златним појасима царским“. Оба летописа бележе затим подизање задужбине. Његова смрт је не малу скрб донела „велику жалост и плач србској земљи“.

Летописи и родослови су преписивани у средини образованих људи, највероватније међу свештенством и монаштвом. Упоредо с тим током писане традиције у народу су се из генерације у генерацију усменим путем преносиле представе о прошлости у чијој су жижи били владари или јунаци. Позната су постала она предања која су довољно рано доспела под перо неког писца. Једно такво сећање на Душана налази се у Успоменама јаничара, Константина из Островице, који је приликом освајања Новог Брда 1455. године доспео међу султанове питомце и затим је више од деценије ратовао на султановој страни да би крај живота провео у служби пољског краља. Његова сазнања из друге половине XV века представљају несвакидашњи спој онога што се причало у народу и појединости које су потицале из учених књига. Душанов лик сликан је црним бојама, али разлози за то

немају везе с анатемом и сукобом с Цариградском патријаршијом. Осуда владара у овој верзији полази од породичних и династичких односа. Не слушајући оца, Душан је лично убио бугарског цара, а касније је задавио родитеља. Сам је, по тој причи, био мучен јаком грижом савести за коју је тражио олакшање код светогорских монаха. На коленима је посетио очеву задужбину и молио је за опроштај. Ипак, није га добио, цела династија је кажњена због његовог чина, јер је Бог узео разум његовом сину и наследнику Урошу, коме је било предсказано да ће се греси његовог оца испољити у четвртом колену.

У преношењу и одржавању представа о прошлости у масама је најважнију улогу имала епска народна поезија, нарочито она млађег слоја, десетерачка. Она је памтила цара Стјепана, али у приличној мери истргнутог из реалних околности. О старости епских помена сведочи доследна употреба имена цар Стјепан, јер име Душан није прихваћено из писаних текстова, који су га једини познавали. Попут владара у ритерској епици на Западу, и цар Стјепан је у песмама имао епизодну улогу у догађајима у којима су подвиге правили главни јунаци. Чак и у песми у којој је тема женидба цара Стјепана, главни лик је Милош Војиновић, који извршава тешке задатке уместо свога владара и обезбеђује успех. Тај млади властелин, ненадмашиве снаге и вештине, ретка је веза с епохом у којој је Душан живео. Иначе, Реља и Момчило, Душанови савременици у стварном животу, опевани су у другим песмама али нису повезани с Душаном. Цару Стјепану је као жена приписана Роксанда, лутајући литерарни лик који песме повезују и с другим јунацима наше епике (истог имена је жена Милоша Обилића, Леке Капетана, кћи леђанског краља и бечког ћесара, али у једној песми и Душанова сестра).

Син Урош, који је због односа с Вукашином много чешће споменут у епици, такође је веза с реалним околностима епохе, али има и песама у којима је цар Стјепан без порода. Цар Стјепан је на маргини историјске и

митске предаје – с њим су Балачко војвода, наход Момир, Роксанда ђевојка, Леђан град. За њега су се лепили лутајући мотиви народне епике. Насупрот косовским јунацима и Марку Краљевићу, цар Стјепан из песама није деловао на народну свест. Лик великог владара освајача доспео је у народ захваљујући другим посредницима.

Неку врсту синтезе народне традиције и података сачуваних у ученим списима остварио је велики књигољубац патријарх Пајсије (1614–1647). Заокупљен, како сам пише, питањем „да ово разумем и сазнам: откуда Срби изникоше и по чему", он је житије цара Уроша, чији култ је засновао, узео за повод да напише сажет преглед српске историје. Испред житија цара Уроша ставио је родослов Немањића, иза тога родослов кнеза Лазара и његових наследника, да би на завршетку испричао „објављење" Урошево и забележио спаљивање моштију Светога Саве (1595).

Пишући о Урошу, Пајсије није могао да мимоиђе његовог оца Стефана. Дошавши до његовог времена напустио је родослов по ком је дотле излагао и из којег је преузео имена синова Дечанског, заменивши им места. Пустио је да Душан умре у Цариграду, а за Душмана каже да је „преступио заповести својих родитеља". Душана као владара назива искључиво именом Стефан. Књижевна подлога казивања о цару Стефану препознаје се по позајмљеницама из познатих списа, а народна компонента по нереално великој улози краља Вукашина и страдању Урошевом од Вукашинове руке. Он зна да Дечански „многа зла поднесе од сина својега, везање узама и злострадања, као што пише и у његову житопису". Он има опширан цитат о рату с Угрима из недовршеног житија Душановог у Даниловом зборнику.

Ипак, Пајсије не осуђује Душана као грешника ни због анатеме цариградског патријарха, ни због оцеубиства. Он уопште има мутне представе о деловању Душановом. Зна да је Душан убио бугарског цара Михаила, али и да је „овај велики и благочастиви и храбри цар српски" ратовао против Агарјана (Турака), да их је отерао преко мора, да је покорио грчку земљу, Серез с околином, али „и сами царствујући Град и у њему прими почасти и дарове и радост и угошћење са весељем". Исто толико необично је његово веровање да је Душан покорио приморске градове, тј. Шипан, Мљет и Дубровник с приморским градовима, тако да су они „данак давали". Насупрот томе, изненђујуће су тачни хронолошки подаци о смрти и дужини владања. Закључујући причање о цару Стефану, Пајсије каже нешто што веома одудара од литературе: Бог га је прославио у животу „и после смрти украшењем моштију". То је алузија на светост, наговештај црквеног култа који је Душан добио тек у XX веку. Али, мошти су већ тада, када је житије писано (1642), биле растурене, „у Призрену неки део главе, у Грачаници два-три дела".

Пајсије даје узгредно понеки податак о Душану кад говори о Урошу и његовој мајци. Он зна да је цар заједно с царицом започео Богородицу црногорску (у Скопској црној гори, Матеич). Мисли и да је у Скопљу подигао нову цркву Свете Тројице уместо Милутинове поводом сабора против Вукашина одржаног у манастиру Светих Арханђела, за који каже да је Душанова задужбина. Узгред примећује да је Душан боравио у Скопљу „кад год је живео у Призрену, а много пута и у грчку земљу Серез".

У плачу за Душаном, „јаој тада српској земљи, у којој је био непрестани плач и жалост и туга и неутешно ридање", Пајсије се надовезује на већ цитирану струју летописа и родослова. Али, у истом даху он се сав предаје народној традицији: цар је Вукашина поставио за старатеља малолетном Урошу док не напуни 17 година (у стварности је имао 18 у тренутку очеве смрти). Вукашин је погазио заклетве, сукобили су се Вукашин и Урош, осудили су Вукашина на сабору, подељена је држава и убијен је Урош.

Изван свих до сада поменутих токова традиције настао је необичан документ који је веома утицао на то како су Душана виделе касније генерације. Реч је о тзв.

Илирском грбовнику, зборнику сликаних грбова, насталом у Босни између 1555. и 1595. године, а по угледу на грбовник Светог римског царства, који је саставио немачки хералдичар Виргил Солис и штампао га у Нирнбегу 1555. године. Као паралеле грбу Свете римске царевине и Свете римске краљевине из немачког грбовника, стављени су у илирском „цара Стипана Стиепана Немањића цимер (грб)" и „Краља Стипана Уроша Неманића цимери". И у једном и у другом сложеном грбу налази се поред двоглавог орла још и 10 земаљских грбова, који су и појединачно заступљени у зборнику. То су: Македонија, Илирија, Босна, Далмација, Хрватска, Славонија, Бугарска, Србија, Рашка, Приморје.

Душановом грбу претходе у зборнику композиције с изразима католичке побожности: свети Јероним као патрон Илирије, краљ Стефан како клечи пред светим Стефаном, Богородица с грбом Босне и папа Гргур као патрон Босне. Утолико необичније делује чињеница да се у самом тексту зборник приписује Станиславу Рупчићу, „бану од цимерја", што ће рећи старешини над хералдима, цара Стјепана, и каже се да је преписан из веома старих књига које су се нашле међу књигама манастира Свете горе реда светог Василија.

Тај, дакле, тобоже у Светој гори нађен зборник грбова с католичким заштитницима Илирије и Босне, представљао је цара Стјепана и његовог наследника као некад давно владара „Илирског царства". Иза Урошевог краљевског грба следе затим у зборнику грбови династија и великашких породица, па грбови племићких породица. Из каснијег времена сачувани су документи о томе како су поједине породице сликом грба из зборника доказивале своју племенитост. Владари и династије из првог дела зборника служили су томе да обезбеде ауторитет наставку, чији су корисници припадали ситном племству или су претендовали на племенитост. Међу најпознатијим корисницима били су Гргурићи-Охмућевићи из Дубровника по којима се често назива Грбовник Охмућевић. Познато је преко 25 копија тог зборника. Оне су с десетинама грбова, знатним делом фантастичних, носиле ликовну поруку о Илирском царству и цару Стјепану који је њиме владао.

Ипак, грбовници су остали у рукопису и њихов утицај је нужно био ограничен. Неупоредиво даље стизали су они грбови, а међу њима је био и Душанов, који су ушли у штампана дела која су говорила о прошлости Илирика.

У своје дело *Краљевство Словена* (1601) Дубровчанин Мавро Орбин је из Грбовника преузео и у црно-белој техници репродуковао је наводни Душанов грб и још девет грбова које је везао за личности или државе: босанског краљевства, хумског кнештва, хрватског краљевства и бугарског краљевства, док је династичке грбове везао за личности: Мрњавчевиће за Вукашина, Војновиће, унеколико измењене, за Николу Алтомановића, Хребељановиће за кнеза Лазара, Косачиће за херцега од светог Саве, док су Балшићи остали под породичним именом. Орбиново дело садржи и странице посвећене Душану, скоро трећину поглавља о Немањићима. Лик је оцртан веома позитивно, али и садржајно, знатним делом на изворима који нису познати, али се дају потврдити другим изворима. Речено је да је „најбољи војник свога времена и изврстан заповедник", да је „врло мудар владар и управљао је краљевством веома разборито". Даје се опис физичког изгледа и особина. По Орбину је Краљевство Рашке у његово време било „славно и препуно ваљаних људи који су богатством превазилазили људе других краљевстава". Осим тога, Орбин хвали Душанову побожност и даривање цркава. Објављено на италијанском језику, Орбиново дело је веома дуго служило западноевропским научницима као извор за познавање старије историје Јужних Словена. Оно што је из њега преузео француски византолог Диканж (Шарл ди Френ) ојачано је било његовим ауторитетом. На Орбинов текст ослањали су се директно или индиректно српски писци XVIII века.

Као и текстови, тако су и грбови из Краљевства Словена и Илирског грбовника послужили као извор касни-

јим хералдичарима и приликом састављања грбовника и у избору елемената за грбове који су стварани за тадашње потребе. Врло утицајна је била *Stemmatographia* хрватског писца Павла Ритера-Витезовића, штампана 1702. године. Тај писац се бавио у једном раздобљу и српском историјом и у делу *Serbia Illustrata*, које је остало до данас у рукопису, оставио један од најобимнијих приказа Душана и његових ратова. У *Стематографији* Витезовић није репродуковао Душанов грб из Грбовника, али је у наративном делу, у одељку о царству, дао веран опис и израз свом уверењу да је Душан у своје краљевство пренео Источно царство и набројао је грбове који се налазе у његовом печату: Македоније, Славоније, Босне, Бугарске, Далмације, Србије, Хрватске, Рашке, Раме.

Пре појаве историјских дела српских аутора намењених српској читалачкој публици међу Србима досељеним у Угарску представе о старијој прошлости традиционално су неговане у црквама на службама владарима светитељима у дане кад се празновала успомена на њих и сликама, које су настављале ктиторске портрете. Српска средина је прихватила и нове технике, тако да су, осим икона на чврстом материјалу израђивани на слободним листовима хартије отисци у дрворезу и бакрорезу слика светитеља, светих владара појединачно и у групи, ведуте познатих манастира и други мотиви. У првој половини XVIII века међу Србима је било способних графичара а слике умножаване на тај начин биле су приступачне и налазиле су пут до широких слојева. Графичари су своје композиције украшавали хералдичким мотивима. Грбови су тада постали веома популарни. Добијали су их појединци племићи и јерарси, црквене установе, па и патријаршија је имала сложени грб у духу времена.

Као посебна књига објављен је половином XVIII века грбовник, посрбљена верзија Витезовићеве *Стематографије*. Приредио га је 1741. године Христифор Жефаровић у сарадњи са Томом Месмером и посветио га је тадашњем патријарху Арсенију IV Јовановићу. Репродуковани су грбови земаља из Витезовићеве књиге, ко-

ји су снабдевени преведеним потписима. Преведен је и Витезовићев трактат о хералдици, у ком је и споменути одељак о Душану и Илирском царству. Тој *Стематографији* додати су ликови српских владара и архијереја и српски грбови. Пре грбовника је низ владара-светитеља из кога је Душан изостављен јер је добио чак два портрета. Један је испред насловне странице, коњанички портрет цара у тријумфу, с натписом „Силни Стефан", окружен не више с 10, већ с 20 земаљских грбова, међу којима је скоро половина имена античких провинција или области (Дакија, Дарданија, Јаподија, Мизија, Трибалија, Македонија, Тесалија, Грчка, Епир). Као и у *Илирском грбовнику* заступљене су Босна, Далмација, Хрватска, Славонија (с два грба), замењени су Херцеговина и Рама, а додати су Дубровник, Срем и Албанија. У угловима композиције налазе се четири грба: Србије, Бугарске, Илирије и царски двоглави орао Немањића. У једном каснијем издању (1747) цар на коњу окружен је са много више грбова са знатно већег пространства.

Хералдичке представе које полазе од *Илирског грбовника* утицале су и на преписиваче рукописа млађе редакције *Душановог законика*, који су настали већином у XVIII веку. На месту где је у старим рукописима Стефан цар Срба и Грка, у млађим је *Законик* представљен као закон „благочестиваго и христољубиваго мађедонискаго цара Стефана србскаго, блгарскаго, угарскаго, далматскаго, арбанаскаго, угровлахијскаго и иним многим пределом и земљам самодршца суштаго". Из реалне српске средине с којом је цара у најстаријим рукописима повезивао помен патријарха Јоаникија и српског сабора, Душан је померен у неки балканско-подунавски простор омеђен више хералдичким фикцијама него присуством православног хришћанског народа.

С таквим нереалним представама о Душану били су суочени први писци српске историје, Ђорђе Бранковић, чије су *Хронике* остале необјављене, затим Павле Јулинац, који је 1765. године штампао у Венецији *Кратак увод у историју порекла славено-српског народа* и Јован

Рајић, чија је четворотомна *Историја разних словенских народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба* (1794–1795) представљала главни извор обавештења о српској прошлости све до друге половине XIX века. Сва тројица су се трудила, нарочито је то наглашавао Рајић, да своје излагање чврсто ослоне на изворе којима су располагали. Ипак, може се приметити да су били под утицајем идеја из њиховог света, којих нема у средњовековним споменицима. Такав утицај може се опазити по начину како споменути писци називају првог цара. За Јулинца, чије се излагање састоји од низа медаљона посвећених појединим владарима, он је „Стефан Душан (то јест силни)". Код Рајића дванаеста глава седме књиге (другог тома) има наслов „Стефан Душан Силни перви цар" с малим шаблонским портретом, глава у медаљону. Рајић се чак позива на стране писце који то оправдавају, цитира Трогиранина Ивана Луцића, за кога је „Стефан звани Велики". Оба писца доводе у равнотежу две традиције, једну из повеља и службених аката, која познаје само Стефана, а писци XVIII века су је слабо знали, и другу из родослова и наративних списа који знају за Душана. Оба писца Душана титулишу као цара, али, кад описују његово крунисање, употребљавају реч *император*, што је тадашњим читаоцима требало да дочара највиши ранг.

Тек из два споменута историјска дела Срби су могли да упознају Душанов живот и деловање у општим цртама. Највише је пружао Рајић, и то како простором, који је Душану посветио (50 штампаних страна), тако и далеко обимнијом изворном подлогом. Он је изненађујуће много сазнао о Душану, али је своју богату материју слабо организовао. Хронолошки костур му је пружао Данилов зборник, али само до краја недовршене Душанове биографије. Обојици писаца били су посредно познати византијски писци, али не и најобавештенији међу њима, Јован VI Канаткузин, који се тако често спомиње и цитира на страницама ове књиге. Како су подаци и казивања о догађајима узимани с разних страна, а није било хронолошке окосница, казивања су хронолошки збркана, што се нарочито осећа у историји освајања и односа с Византијом. Није само Рајић већ је и Јулинац знао о ратовању угарског краља у Србији и Душановом у Босни, о женидби Урошевој, односима с папом. Нереалне су биле представе о Душановим сукобима с Турцима. Знало се доста о саборима за царско крунисање, избор патријарха Саве IV, али оскудно о доношењу *Законика.* Читалац је ипак о њему могао више да сазна јер је у последњој књизи, међу додацима, издавач објавио тзв. Текелијин рукопис Душановог законика. Из Орбиновог дела је преузета прича о оснивању „ордена светог Стефана", а из Бранковићевог свакако фантастичан скуп о манастирској слави светом Арханђелу, кад је, наводно, цар са заставом питао окупљене кнезове на коју ће страну војевати: на аламанску или грчку, на шта је добио одговор: на коју страну сам заповеди. Оба писца била су жртве заблуде јер су преузели од Лаоника Халкондила, Византинца с краја XV века, причу о подели земље међу великашима од којих неки нису ни били Душанови савременици.

За Рајића, неопредељеног између силног цара, окруженог грбовима многих земаља, и реалног владара, чија је дела сам откривао и описивао, карактеристичан је последњи параграф главе о Душану, у ком приказује границе. „На северу је царство имало реку Дунав, на југу Ливадију и Мореју (Пелопонез), на западу јадранску пучину а на истоку непознате пределе". Строго гледано, нису само источне границе остале непознате и неодређене, ни Дунав није даље од Београда био граница, спорна у то време, ни јадранска обала није била граница северно од Дубровника. Наизглед оштро повучене линије дозвољавале су да измири позорницу Душанове радње какву је упознао с грбовима које има, како каже, *Стематографија* посвећена патријарху Арсенију IV и која царству приписује девет главних провинција: Србију, Босну и Далмацију, Албанију, Епир и Тесалију, Македонију, Бугарску и Романију, поред других „комитата и дистриката". Рајић се, ипак, враћа титули, о којој је знао

из неког документа: „Романије, Славоније и Албаније император“ и објашњава да је то подразумевало два језика: грчки и словенски и да су народи тих језика тамо становали, те да су и крајем XVIII века великим делом тамо живели.

Рајићев компромисни закључак имао је велику тежину због тога што је његово дело деценијама било не само извор обавештења о српској прошлости, већ је вршило утицај и на политичке идеје и концепције. По Јакову Игњатовићу, сваком Србину који је читати знао „та Рајића историја била (му) је огледало за прошлост, будилник за будућност“. Утицала је на културну средину тиме што је послужила, како каже Рајићев биограф Никола Радојчић, као неисцрпан извор историјских сижеа за све који су „пером, кичицом, длетом“, обрађивали српску прошлост. Књиге о српској историји које су се појављивале биле су мање или више изводи из Рајићеве *Историје*.

Устанци, борбе за ослобођење, праћени образовањем аутономне Кнежевине, пробудили су наде и отворили нове перспективе; славна прошлост изгледала је као јемство блиставе будућности. У време устанака из Рајићеве *Историје* узимани су поједини симболи, али у свом делању и наглашавању континуитета са старом српском државом устанички вођи су следили традицију народне побожности, пазили су на светиње и цркве, обнављали манастире, склањали се и преносили мошти „светога краља“ (Стефана Првовенчаног).

Међутим, код младе интелигенције и грађанства међу Србима у Угарској, суочених с идејама и политичким стремљењима суседних народа, појавио се амбициознији програм: „да се ослободи српски народ у Турској и да се узобнови српска држава, Душаново царство“. То су речи писца Јакова Игњатовића, који није само оставио сведочанство о заокупљености Душановим царством већ је и сам допринео његовом култу својим текстом *Душан, српска слава* (1862) и још више делом *Мисли о српском народу* (1854–1855). Ослањајући се на податке нађене код Рајића, Игњатовић је извајао лик Душанов по

укусу свог времена. Одушевљавао се његовом разборитошћу и смелошћу, хвалио је унутрашње уређење, а Рајићеву заблуду о подели државе протумачио је као „прелазак у нову државну систему српски' земаља“. Поприште је утолико померио што су Турци били главни, а „Грци“, споредни супарник. „У исто доба кад је Душан у својој слави блистао, владао је у Угарској велики Лајош, а у Чешкој Карло четврти. Душан, Лајош и Карло четврти били су у оно доба најсилнији владатељи у Европи. Србин је дакле имао у средини четрнајестог столетија тако великог владатеља, да се у читавој Европи тек' њи` двоје с њим успоредити могоше.“ У погледу простирања имао је трезвене погледе: „поред пријатељста Рагужанске републике, могло се већ као част српске државе узети“, док је Бока Которска „принадлежала је српској држави“. Другом приликом је опомињао да Војводина и Банија нису биле у Душановом царству.

Још пре 1848. године обнова Душановог царства постала је опште место српске политичке мисли. У *Начертанију* (1844) у формулацији по којој изградња нове српске државе треба да буде „на старом добром темељу старог царства србског“, може се препознати алузија на Душаново царство. У другој половини XIX века култом Душановим и митом о Душановом царству захваћена је била и Кнежевина у разним областима живота и различитим видовима.

Кад је осамдесетих година дошло до велике полемике између представника учене историје, која је претендовала на критичност, и романтичара, поштовалаца народне традиције, сукобљавало се око питања да ли је Вукашин убио цара Уроша, да ли је Вук Бранковић издао на Косову, да ли је Лазар био цар или кнез; Душан и царство остали су по страни. Без обзира на то колико су критички настављачи Рајићеви, откривајући нове изворе, исправљали, допуњавали и богатили знање о стварном животу цара Стефана, сан о обнављању царства још је дуго надахњивао политичка стремљења.

ИЗАБРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд, 1986.

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб, 1866. (превод: *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, превео Л. Мирковић, Београд, 1935.

Законик цара Стефана Душана I. Струшки и Атонски рукопис, Извори српског права IV, Београд, 1975.

Законик цара Стефана Душана II. Студенички, Хиландарски, Ходошки и бистрички рукопис, Извори српског права IV, Београд, 1981.

Законик цара Стефана Душана III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Извори српског права IV, Београд, 1997.

Qubić, Š., *Listine ob odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* II–III, Zagreb, 1870–1871.

Mayer, A., *Kotorski spomenici* I–II, Zagreb, 1951–1981.

Miklosich, F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae, 1858.

Monumenta Ragusina. Libri Reformationum I, II, V, Zagrabiae, 1879, 1882, 1897.

Новаковић, С., *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд, 1898.

Новаковић, С., *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд, 1912.

Pucić, M., Spomenici srbski I – II, Beograd, 1858–1860.

Радојчић, Н., *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд, 1960.

Соловјев, А., – Мошин, В., *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936 (Реп. Лондон, 1972).

Соловјев, А., *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926.

Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, том III, IV, Скопје, 1980, 1981.

Стојановић, Љ., *Стари српски родослови и летописи,* Београд–Ср. Карловци, 1927.

Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи I – VI,* Београд, 1902–1926 (Р. 1982–1988).

Стојановић, Љ., *Старе српске повеље и писма* I, Београд, 1929.

Thallóczy, L. – Jireček, C. – Šufflay, E., *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I–II, 1913–1918.

Флоринский, Т., *Памятники законодательной деятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ, 1888.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић, М., *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, Историјски часопис 16–17 (1970) 70–86.

Божић, И., *Доходак царски. Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа*, Београд, 1956.

Борхграв, Е., *Српски цар Стеван Душан и Балканско Полуострво у XIV веку*, прев. Д. Јеврић, Митровица, 1886.

Динић, М., *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд, 1951, 87–118.

Динић, М., *Однос између краља Милутина и Драгутина,* Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49–82.

Динић, М., *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 1–11.

Dinić, M., *O vitezu Palmanu*, Zgodovinski časopis 6–7 (1952 –1953) 398–401.

Динић, М., *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 9–19.

Живојиновић, М., *Судство у грчким областима српског царства*, Зборник радова Византолошког института 10 (1967) 197–246.

Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд, 1951.

Историја српског народа I, Београд, 1981.

Историја Црне Горе II, 1, Црна Гора у доба Немањића, Титоград, 1970.

Јиречек, К., *Историја Срба* I–II, Београд, 1952 (и више каснијих издања).

Jireček, C., *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, Arhiv für slavische Philologie 22 (1900) 144–214.

Кораћ, Д., *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 9–199.

Mavromatis, L., *La fondation de l' Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique, 1978.

Максимовић, Љ., *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354–1383),* Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 121–193.

Максимовић, Љ., *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 61–78.

Максимовић, Љ., *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972 (= *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, 1988).

Максимовић, Љ., *Српска царска титула*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 10 (1998) 173–189.

Maksimović, q., *L' Empire de Stefan Dušan: genese et caractère*. Mélanges Gilbert Dagron, Travaux et mémoires 14 (2002) 415–428.

Nikolić-Zemunski, V., *Istorija cara Stefana Dušana*, Beograd, 1927.

Новаковић, С., *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан,* Глас СКА 36 (1893).

Новаковић, С., *Византијски чинови и титуле у Србији*, Глас СКА 78 (1908) 178–279.

Острогорски, Г., *Историја Византије,* Београд, 1959. (и више каснијих издања).

Острогорски, Г., *Душан и његова властела у борби против Византије*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд, 1951, 79–86 (=*Сабрана дела IV*, Београд, 1970, 190–196).

Острогорски, Г., *Пронија у Византији и јужнословенским земљама,* Београд, 1951.

Острогорски, Г., *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965 (=*Сабрана дела IV*, Београд, 1970, 423–631).

Пурковић, М., *Итинерар краља и цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 239–244.

Пурковић, М., *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац, 1934.

Пурковић, М., *Јелена жена цара Стефана Душана*, Диселдорф, 1973.

Пурковић, М., *Српски патријарси средњега века,* Диселдорф, 1976.

Радић, Р., *Време Јована V Палеолога,* Београд, 1993.

Радојчић, Н., *Српски државни сабори у средњем веку,* Београд, 1940.

Радојчић, Н., *Душанов законик и византиско право*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд, 1951, 45–77.

Радојчић, Н., *Век и по проучавања Душанова законодавства*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика, Београд, 1951, 207–268.

Радојчић, Н., *Око Душановог законика,* Историјски часопис 2 (1949–1950) 103–108; 5 (1954–1959) 7–18; 9–10 (1960) 101–112.

Радојчић, Н., *Византијско право и старо српско право*, Архив за правне и друштвене науке 71 (1956) 77–81.

Славева, Л. – Мошин, В., *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп, 1988.

Соловјев, А., *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1928.

Соловјев, А., *Судије и суд по градовима Душанове државе,* Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 147–162.

Соловјев, А., *Греческие архонты в сербском царстве XIV века*, Бюзантинославица 2 (1930) 275–287.

Solovjev A., *Car Dušan u Serezu*, Jugoslovenski istorijski časopis 1 (1935) 472–477.

Solovjev, A., *L' influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Relazioni del X congresso internazionale di scienze storiche I, Firenze, 1955, 599–650.

Соловјев, А., *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд, 1980.

Станојевић, Ст., *Цар Душан*, Браство 16 (1922) 3–25.

Soulis, G. Ch., *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington 1984; Athens 1995 (друго издање).

Ћирковић, С., *Србија уочи царства, Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 1989, 3–13.

Ćirković, S., *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346–1355 Reconsidered*, Byzantium and Serbia in the XIV Century, Athens, 1996, 110–120.

Ћирковић, С., *Србија и царство*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 10 (1998) 143–153.

Ферјанчић, Б., *Десйоти у Византији и јужнословенским земљама,* Београд, 1960.

Ферјанчић, Б., *Византија и Јужни Словени,* Београд, 1960.

Ферјанчић, Б., *Севастократори и кесари у срйском царству*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11, 1 (1970) 255–269.

Ферјанчић, Б., *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд, 1974.

Ферјанчић, Б., *Византијски и срйски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994.

Ферјанчић, Б., *Стефан Душан и срйска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института 33 (1994) 177 – 194.

Ферјанчић, Б., *Византија йрема срйском царству*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 10 (1998) 155–171.

Флоринский, Т., *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV в.* I–II, Ст. Петербург, 1882 (Реп. Лондон, 1973).

Шкриванић, Г., *О јужним и југоисточним границама срйске државе за време цара Душана и йосле његове смрти*, Историјски часопис 11 (1960) 1–15.

Напомена. – У научној литератури нема целовите монографије о животу и делању Стефана Душана, али зато има непрегледно много малих прилога: појединачно издатих извора, прилога и расправа о појединостима, пригодних чланака итд. Покушај исцрпне библиографије текстова о Душану биће дат у прилогу истраживачке монографије истих аутора, која треба да изађе у издањима Академије. За ову библиографију изабрани су, и код извора и код литературе, наслови публикација и радова општијег значаја и приступачнији савременом читаоцу.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

Божидар Ферјанчић
Сима Ћирковић
СТЕФАН ДУШАН
краљ и цар (1331–1355)
Прво издање, 2005. године

Издавач
Завод за уџбенике и наставна средства, Београд,
Обилићев венац 5

Ликовни уредник
Аида Спасић

Дизајн
Душан Шевић

Лектори
Биљана Несторовић
Јелка Јовановић

Графички уредник
Душан Кнежевић

Регистре урадила
Славица Мереник

Коректура
Завод за уџбенике и наставна средства
и Милка Цанић

Обим: 23 штампарска табака

Формат: 12,5 x 19,5

Тираж: 2 000 примерака

Штампа
Репрограф, Београд